

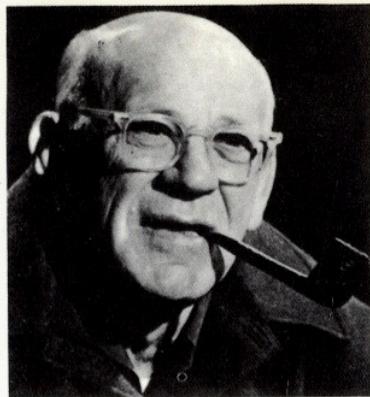
R
ΕΡΙΚ
ΧΟΦΦΕΡ

Ο ΦΑΝΑΤΙΚΟΣ

Σκέψεις για τὴ φύση τοῦ φανατικοῦ ὀπαδοῦ καὶ τῶν μαζικῶν κινημάτων

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Ο Eric Hoffer γεννήθηκε το 1902 στο Bronx (New York) από πατέρα Γερμανό ξυλουργό. Μέχρι το 15ο έτος της ηλικίας του ήταν σχεδόν τυφλός, και διατηρείται απόκτηση το φως του, έπειτα «με τα μούτρα» στο διάβασμα όποιουδήποτε άγγλικού ή γερμανικού κειμένου. «Ο, τι έμαθε, το έμαθε μόνος του. Μετά από το θάνατο του πατέρα του έφυγε από τη Νέα Υόρκη και περιπλανήθηκε για πολλά χρόνια, από απέχθεια πρός τη Νέα Υόρκη κι από έναν ασβηστο πόθο γιά προσωπική έλευθερία, σάν πλανόδιος έργατης και χρυσοθήρας στην Καλιφόρνια. Άργότερα έβγαζε τάξηδια του σά λιμενεργάτης· δούλευε μόνο μισή μέρα, ή όντες άρκετά χρήματα καθόλου, και φρόντιζε νά κατοικεί κοντά σε μιά δημόσια βιβλιοθήκη, ώστε νά διαβάζει και νά σκέφτεται άνενόχλητος. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο κατόρθωσε νὰ αποκτήσει μιά καταπληκτικὴ και πλατιά μόρφωση κυρίως πάνω σὲ κοινωνιολογικά θέματα. Ο ίδιαίτερος τρόπος της ζωῆς του, ή θεωρητική μελέτη και ή προσωπική του παρατήρηση τὸν έχουν κάνει έναν σπουδαίο γνώστη τοῦ φαντασμοῦ και τῶν μαζικῶν κινημάτων.

Ο ΦΑΝΑΤΙΚΟΣ

ERIC HOFFER

Τίτλος του αμερικανικού πρωτοτύπου «The True Believer»

Ο ΦΑΝΑΤΙΚΟΣ

Στή

MARGARET ANDERSON

ποὺ χωρὶς τὶς ἀδιάκοπες παραινέσεις τῆς
ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκοη τῆς ἡπείρου
δὲ θὰ εἰχε γραφτεῖ
αὐτὸ τὸ βιβλίο

© 1969 ἐκδόσεις Μπουκουμάνη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Γιώργου Βαρβαλή

ΕΚΔΟΣΗ ΔΕΥΤΕΡΗ

Στοιχειοθετήθηκε καὶ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ Νοέμβριο τοῦ 1969
στὰ τυπογραφικὰ καταστήματα Μονοτυπίας «Θ. ΜΠΑΛΛΙΔΗΣ &
ΓΙΟΣ» — Αἰόλου 102. Τηλ. 319-375 — γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδό-
σεων Η.Λ. ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ — Θεμιστοκλέους 4. Τηλ. 618-502.

Σύνθεση ἑξωφύλλου Πέτρου Ζαμπέλη
Ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια 'Ηλία Μπουκουμάνη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ — ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος τοῦ ἐκδότη	9
Πρόλογος	11

Μέρος Πρῶτο

Η ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΑΖΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ	
'Ἐπιθυμία γιὰ ἀλλαγὴ	15
'Ἡ ἐπιθυμία γιὰ ὑποκατάστατο	25
'Ἡ ἀνταλλακτικότητα τῶν μαζικῶν κινημάτων	30

Μέρος Δεύτερο

ΟΙ ΠΙΘΑΝΟΙ ΠΡΟΣΗΛΥΤΟΙ

'Ο ρόλος τῶν ἀνεπιθύμητων στὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις	35
Οἱ φτωχοὶ	37
Οἱ ἀπροσάρμοστοι	58
Οἱ ὑπερβολικὰ φίλαυτοι	61
Οἱ φιλόδοξοι μπροστὰ ἀπὸ ἀπεριόριστες δυνατότητες	62
Οἱ μειονότητες	63
Οἱ βαριεστημένοι	65
Οἱ ἀμαρτωλοὶ	67

Μέρος Τρίτο

ΚΟΙΝΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟΘΥΓΣΙΑ

Πρόλογος	69
Οἱ παράγοντες ποὺ εύνοοῦν τὴν αὐτοθυσία	73
'Ενοποιητικὲς δυνάμεις	104

Μέρος Τέταρτο

ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΤΕΛΟΣ

Οἱ θεωρητικοὶ	145
'Ο φανατικὸς	159
Οἱ πρακτικοὶ ἀνθρώποι τῆς δράσης	164
Καλὰ καὶ κακὰ μαζικὰ κινήματα	170
Σημειώσεις	186

Θέλει νὰ εἶναι μεγάλος, καὶ βλέπει τὸν ἑαυτό τον μικρό· θέλει νὰ εἶναι εὐτυχισμένος, καὶ βλέπει τὸν ἑαυτό τον ἐλεεινό· θέλει νὰ εἶναι τέλειος, καὶ βλέπει τὸν ἑαυτό τον γεμάτο ἀτέλειες· θέλει νὰ τὸν ἀγαποῦν καὶ νὰ τὸν σέβονται οἱ ἄνθρωποι, καὶ βλέπει διτι τὰ σφάλματά του ἀξέζοντα μόνο τὴν ἀποστροφὴν καὶ τὴν περιφρόνησην. Αὐτὴ ἡ ἀμηχανία, στὴν δοπία βρίσκεται, τοῦ γεννᾶ τὸ πιὸ ἄδικο καὶ ἔγκληματικὸ πάθος ποὺ μπορεῖ νὰ φανταστεῖ κανεὶς· γιατὶ ἔχει ἔνα θανατηφόρο μίσος ἐνάντια στὴν ἀλήθεια, ποὺ τὸν ἐπιπλήττει καὶ τοῦ φανερώνει τὶς ἐλλείψεις του.

Πασκάλ, Pensées

Καὶ ἐγένετο αὐτοῖς ἡ πλίνθος εἰς λίθον, καὶ ἀσφαλτος ἦν αὐτοῖς ὁ πηλός.

1. Μωυσῆς 11

Πρόλογος τοῦ ἐκδότη

Μὲ τὸ βιβλίο τοῦ Eric Hoffer «Ο φανατικός», ὁ ἐκδοτικός μας οἶκος ἔγκαινιάζει μιὰ νέα σειρὰ ἐπιστημονικῶν βιβλίων γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, τὴ σειρὰ κοινωνιολογίας, ἡ ὅποια, δπως καὶ οἱ ἄλλες δυὸς σειρὲς τοῦ οἴκου μας, ἡ σειρὰ τοῦ παγκοσμίου μυθιστορήματος καὶ ἡ σειρὰ τῆς ψυχολογίας, θὰ συμπεριλάβει κι αὐτὴ χαρακτηριστικὰ σύγχρονα βιβλία, ποὺ ἀσχολούνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο, μὲ τὰ ψυχικὰ καὶ κοινωνικά του προβλήματα, μὲ τὶς σχέσεις του πρὸς τοὺς συνανθρώπους καὶ τὴ θέση του στὴν κοινωνία γενικά.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ «Φανατικοῦ» σὰν πρώτου βιβλίου τῆς σειρᾶς τῆς κοινωνιολογίας, χωρὶς νὰ εἰναι σκόπιμη ἢ προγραμματική, ἔγινε γιὰ δύο κυρίως λόγους: Πρῶτο, γιατὶ τὸ φανιόμενο τοῦ φανατισμοῦ καὶ τῶν μαζικῶν κινημάτων εἰναι ἵσως τὸ χαρακτηριστικότερο φανιόμενο τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ αἰώνα μας, ἔνα φανιόμενο, ποὺ δπως λέει δ συγγραφέας, ἔχει κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἀπὸ παλιά, ἀλλὰ γιὰ μᾶς σήμερα ἀποτελεῖ ὅχι μόνο ἀντικείμενο θεωρητικῆς μελέτης, ἀλλὰ γεγονὸς καθημερινῆς παρατήρησης. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἄνθρωπους ποὺ ζοῦν σήμερα ἔχουν ἔλθει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ συνταρακτικότερο ἵσως δεῖγμα φανατισμοῦ καὶ μαζικοῦ κινήματος μαζί, εἰςεινὲ τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ στὴ δεκαπενταετία ἀπὸ τὸ 1930 ὁς τὸ 1945. Ἀλλὰ κι αὐτές τὶς ἡμέρες, αὐτές τὶς ὥρες, αὐτές τὶς στιγμές, δ φανατισμὸς καὶ τὰ μαζικὰ κινήματα συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν, π.χ. στὴ Μέση Ἀνατολὴ (Ισραὴλ - ΗΑΔ), στὴν Ἀφρικὴ (Νιγηρία - Μπιάφρα),

στὴν Ἀπωλεῖα (Κίνα, Ἰαπωνία), στὶς ΗΠΑ (νέγροι λευκοί), γύρω μας, στὸ δρόμο, μπροστὰ στὰ μάτια μας, μέσα στὶς ψυχές μας.

Ο δεύτερος λόγος εἰναι ὅτι θεωροῦμε τὸ βιβλίο τοῦ Eric Hoffer σὰ μοναδικὸ στὸ εἶδος του, σὰν τὸ μοναδικὸ βιβλίο ποὺ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ φανατισμοῦ καὶ τῶν μαζικῶν κινημάτων. Οἱ σκέψεις τοῦ συγγραφέα καταπλήσσουν μὲ τὴν δξύτητά τους, οἱ παρατηρήσεις του μὲ τὴν ἀκρίβειά τους, τὰ παραδείγματά του μὲ τὴ στενότατη συσχέτισή τους πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ συχνή του ἀναφορὰ σὲ γνῶμες καὶ παρατηρήσεις ἄλλων συγγραφέων, μελετηῶν, ἴστορικῶν, ἀλλὰ καὶ φανατικῶν, κάνουν τὸ βιβλίο ἔνα ἀπάνθισμα ἀπ' ὅτι καλύτερο καὶ σημαντικότερο ἔχει λεχθεῖ πάνω στὸ ζῆτημα αὐτό. Ἡ πλουσιότατη βιβλιογραφία του μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὸν πιὸ κατάλληλο καὶ σίγουρο δδηγὸ γιὰ δποιον θέλει νὰ ἀσχοληθεῖ διεξοδικότερα μὲ τὸ θέμα τοῦ φανατισμοῦ καὶ τῶν μαζικῶν κινημάτων. Μὲ λίγα λόγια πρόκειται γιὰ ἔνα βιβλίο πρωτοποριακὸ στὸ εἶδος του, ἐμπειρικὸ στὸν τρόπο ἀνάλυσης τοῦ θέματος μὲ τὸ δποιο ἀσχολεῖται, κατανοητὸ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον στὴ γενική του μορφή.

Ἐλπίζομε ὅτι μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ προσφέρομε στὸ Ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὅχι μόνο ἔνα βιβλίο σημαντικὸ καὶ χρήσιμο, ἀλλὰ κι ἔνα βιβλίο πρωτότυπο, ἔνα βιβλίο ποὺ ἔλειπε. Συγχρόνως ἐλπίζομε ὅτι ἡ σειρὰ τοῦ κοινωνιολογικοῦ βιβλίου τοῦ ἐκδοτικοῦ μας οἴκου θὰ πάρει τὴν ἀρμόζουσα θέση της σὲ κάθε Ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη.

Ο ἐκδότης

Πρόλογος

Αύτὸ τὸ βιβλίο ἀσχολεῖται μὲν μερικὲς ἴδιορρυθμίες, ποὺ εἶναι κοινὲς σ' ὅλα τὰ μαζικὰ κινήματα, ἀσχετα ἀντὶ αὐτὰ εἶναι θρησκευτικὰ ἢ ἑθνικιστικὰ κινήματα ἢ κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις. Δὲν μποροῦμε νὰ ἴσχυρισθοῦμε ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ κινήματα εἶναι ἴδια μεταξύ τους, ἀλλὰ ὅτι ἔχουν μερικὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τοὺς προσδίδουν οἰκογενειακὴ διμοιότητα.

“Ολα τὰ μαζικὰ κινήματα γεννοῦν στοὺς δπαδούς τους ἑτοιμότητα γιὰ νὰ πεθάνουν καὶ τάσῃ γιὰ νὰ δροῦν δργανωμένα. “Ολα καλλιεργοῦν — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ δόγμα ποὺ κηρύττουν ἢ τὸ πρόγραμμα ποὺ ἔχουν — φανατισμό, θερμὴ ἐλπίδα, ἐνθουσιασμό, μίσος καὶ ἀδιαλλαξία. “Ολα εἶναι σὲ θέση νὰ ἔξαπολύσουν σὲ δρισμένους τομεῖς τῆς ζωῆς ἵνα ἴσχυρὸ ρεῦμα δραστηριότητας καὶ ὅλα ἀπαιτοῦν τυφλὴ πίστη καὶ ὑπακοή.

“Ολα τὰ κινήματα, δσο διαφορετικὰ κι ἀν εἶναι στὴ θεωρίᾳ ἢ στὸ παρουσιαστικό τους, κερδίζουν τοὺς πρώτους δπαδούς τους ἀπὸ τὶς ἴδιες γραμμές, ἀπὸ τὶς ἴδιες κατηγορίες ἀνθρώπων. Ἀπευθύνονται σ' ἔναν δρισμένο, πάντα ἴδιο, τύπο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

“Αν καὶ ἀνάμεσα σ' ἔνα φανατικὸ χριστιανό, ἔνα φανατικὸ μωαμεθανό κι ἔνα φανατικὸ ἑθνικιστὴ ὑπάρχουν φανερὲς διαφορές, δ φανατισμὸς ποὺ τοὺς διακρίνει μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἔνας καὶ ὁ αὐτός. Τὸ ἴδιο ἴσχυει καὶ γιὰ τὴ δύναμη ποὺ τοὺς σπρώχνει σὲ ἔξαπλωση καὶ παγκόσμια κυριαρχία. “Ολα τὰ εἰδὴ τῆς ἀφοσίωσης, τῆς πίστης, τῆς φιλοδοξίας, τῆς ἐνότητας καὶ τῆς αὐτοθυσίας ἔχουν μεταξύ τους μιὰ κάποια διμοιότητα. “Αν καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς κάθε «ἱερῆς ὑπόθεσης» ἢ θεωρίας ὑπάρχουν μεγάλες διαφορές, βρίσκομε πάντως ὀλοένα συμφωνία ἀνάμεσα σ' ἐκείνους τοὺς παράγοντες τῆς ὑπόθεσης ἢ τῆς θεωρίας ποὺ ὑποβοηθοῦν τὴν ἐπίδρασή τους. “Οποιος — ὅπως ὁ

Πασκάλ — βρίσκει τοὺς πραγματικὸς λόγους τῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, μ' αὐτὸ βρίσκει ταυτόχρονα καὶ τοὺς λόγους τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν κομμουνιστικῶν, ἑθνικοσοσιαλιστικῶν καὶ ἑθνικιστικῶν δογμάτων. “Οσο διαφορετικὴ κι ἀν εἶναι ἡ Ἱερὴ ὑπόθεση, γιὰ τὴν δποία οἱ ἄνθρωποι θυσιάζουν τὴ ζωή τους, στὸ βάθος πεθαίνουν Ἰσως γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα.

Αὐτὸ τὸ βιβλίο ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐνεργητικὴ φάση τῆς ἀρχῆς τοῦ μαζικοῦ κινήματος. “Ἡ φάση αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν «δρθόδοξο», τὸν ἄνθρωπο τῆς φανατικῆς πίστης, ποὺ εἶναι πρόθυμος νὰ θυσιάσῃ τὴ ζωή του γιὰ τὴν Ἱερὴ ὑπόθεση. “Ἐδῶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἔξελιξή του καὶ νὰ περιγράψουμε τὸ χαρακτήρα του. Σὰ βοήθημα θὰ χρησιμοποιήσουμε προκαταβολικὰ μιὰ ὑπόθεση σχετικὴ μὲ τὴν ἑργασία μας αὐτή. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πρῶτοι δπαδοὶ κάθε μαζικοῦ κινήματος στρατολογοῦνται κυρίως ἀπὸ κάθε λογῆς ἀπογοητευμένους καὶ ὅτι αὐτοὶ μπαίνουν στὸ κίνημα ἐθελοντικά, συμπεραίνομε ὅτι: 1. Ἀποτυχία καὶ ἀπογοήτευση μποροῦν νὰ δημιουργήσουν χωρὶς καμιὰ ἔξωτερικὴ βοήθεια καὶ χωρὶς τὴν προπαγάνδα τοῦ κινήματος τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἴδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ «δρθόδοξου», καὶ 2. μιὰ ἀποτελεσματικὴ τεχνικὴ γιὰ τὸν ἐπηρεασμὸ τῆς γνώμης ἀποτελεῖ τὸ μπόλιασμα τοῦ ἀπογοητευμένου μὲ τάσεις καὶ ἀντιδράσεις ποὺ εἶναι συγγενεῖς μὲ τὴ φύση του.

Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἐγκυρότητα αὐτῶν τῶν ὑποθέσεων, ἐπρεπε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ ποιὰ κακὰ πάσχει δ ἀπογοήτευμένους καὶ πῶς ἀντιδρᾶσσον σ' αὐτά. “Ἐπρεπε ἀκόμη νὰ ἐρευνήσουμε ποιὸς βαθμὸς συμφωνίας ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἀπογοητευμένου καὶ τοῦ «δρθόδοξου» καὶ νὰ ἀνιχνεύσουμε μὲ ποιὸν τρόπο αὐτὲς δυνατοποιοῦν καὶ εύνοοῦν τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν ἔξαπλωση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ἀποψη ὅτι ἔνα μαζικὸ κίνημα ποὺ θέλει νὰ προσελκύσει δπαδοὺς ὑποβοηθάει σ' αὐτοὺς σκόπιμα ἔνα αἰσθημα ἀπογοήτευσης

καὶ εὐνοεῖ γιὰ δικό του συμφέρον τις τάσεις καὶ τις ἀδυνα-
μίες τοῦ ἀπογοητευμένου, ἔπειτε νὰ ἔξετάσομε τὴ στρατη-
γικὴ συγχρόνων κινημάτων, τὰ δποῖα χρησιμοποίησαν
μὲ μεγάλη τελειότητα καὶ ἐπιτυχία τεχνάσματα γιὰ τὸν
ἐπηρεασμὸ τῆς γνώμης.

Ἄκριβῶς σήμερα ἔχει γιὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ
μᾶς σημασίᾳ νὰ κατανοήσομε τὴ συμπεριφορά, τὰ κίνη-
τρα καὶ τις ἀντιδράσεις τοῦ «δρθόδοξου». ή ἐποχή μας
μπορεῖ νὰ εἰναι ἄθεη, αὐτὸ δμως δὲ σημαίνει δτι εἰναι
κάτι παραπάνω ἀπὸ ἄθρησκη. Ὁ «δρθόδοξος» βρίσκεται
παντοῦ στὴν πρώτη γραμμή. Μὲ προσηλυτισμὸ καὶ ἀγώνα
διαμορφώνει τὸν κόσμο ὅπως τὸν θέλει αὐτός, καὶ ἀνεξάρ-
τητα ἀπὸ τὴ θέση μας ἀπέναντι του, θὰ ἡταν καλὸ γιὰ μᾶς
νὰ γνωρίζομε τὴ φύση του καὶ μέχρι ποῦ φτάνουν οἱ δυνά-
μεις του.

Ίσως δὲν εἰναι περιττὸ νὰ κάνομε στὸ σημεῖο αὐτὸ
μιὰ προειδοποίηση. Ὄταν μιλᾶμε γιὰ οἰκογενειακὴ δμοιό-
τητα τῶν μαζικῶν κινημάτων, χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη
«οἰκογένεια» μὲ μιὰ ταξινομικὴ ἔννοια. Ἡ ντομάτα καὶ
τὸ σολανὸν ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκογένεια, τὴν οἰκογέ-
νεια τῶν σολανοειδῶν. Ἀν καὶ τὰ δύο φυτὰ παρουσιάζουν
πολλὰ κοινὰ μορφολογικά, ἀνατομικὰ καὶ φυσιολογικά
χαρακτηριστικά, ποὺ ἐπιτρέπουν σ' ἔνα μὴ βοτανολόγο
ν' ἀναγνωρίζει τὴν δμοιότητά τους, οἱ καρποὶ τους εἰναι
ἐντελῶς διαφορετικοί. Ἡ ντομάτα εἰναι θρεπτικὴ καὶ τὸ
σολανὸν δηλητηριῶδες. Ἡ ὑπόθεση δτι τὰ μαζικὰ κινή-
ματα ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικά, δὲ σημαίνει δτι δλα
τὰ μαζικὰ κινήματα εἰναι ὠφέλιμα ἢ καταστρεπτικά. Τὸ
βιβλίο αὐτὸ δὲν κρίνει καὶ δὲν παίρνει τὸ μέρος κανενὸς
κινήματος. Σκοπός του εἰναι νὰ ἔξηγήσει, καὶ οἱ ἔξηγή-
σεις — δλες μόνο θεωρίες — εἰναι στὸ βάθος τους προτά-
σεις καὶ ἐπιχειρήματα, ἀκόμη καὶ δταν ἐκφράζονται σὲ
ἔνα φαινομενικὰ κατηγορηματικὸ τόνο. Μὲ τὰ λόγια τοῦ
Montaigne : «Ολα ὅσα λέω εἰναι συζήτηση καὶ τίποτε
ἀπ' αὐτὰ δὲν εἰναι συμβουλή ! Δὲ θὰ μιλοῦσα τόσο τολμηρά,
ἄν θὰ ἔπειτε νὰ μὲ πιστέψει κανείς».

Η ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ MAZIKΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

1

Η έπιθυμία γιὰ ἀλλαγὴ

1

Εἶναι πασίγνωστο ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, ποὺ βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχή του, ὁδηγοῦνται ἀπὸ τὴν προσδοκία γιὰ γρήγορη καὶ θεμελιακὴ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τους. "Ἐνα ἐπαναστατικὸ κίνημα εἶναι ἔνα ἔξαιρετικὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τέτοιων ἀλλαγῶν.

Λιγότερο γνωστὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι θρησκευτικὰ καὶ ἔθνικιστικὰ κινήματα μποροῦν καὶ αὐτὰ ν' ἀποτελέσουν προδρόμους μιᾶς ἀλλαγῆς. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση πλατιῶν καὶ γρήγορων ἀλλαγῶν εἶναι ἀπαραίτητος μεγάλος ἐνθουσιασμὸς καὶ ἔξαψη, καὶ φάνεται ὅτι δὲν παίζει κανένα ρόλο, ἀλλὰ ὁ ἐνθουσιασμὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν προσδοκία ἀμέτρητων θησαυρῶν ἢ γεννήθηκε ἀπὸ ἔνα ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα. "Ἡ ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποίᾳ πραγματοποιήθηκαν στὶς Η.Π.Α. οἱ μεγάλες ἀλλαγὲς μετὰ ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ήταν φορτωμένη μὲ τέτοιο ἐνθουσιασμῷ, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἀπέραντων δυνατοτήτων ποὺ εἶχε ὁ καθένας γιὰ νὰ πετύχει καὶ νὰ εὐτυχήσει. "Οπου ἡ προοπτικὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ ἢ ἐμποδίζεται νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὰν κινητήρια δύναμη, πρέπει νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἄλλες πηγὲς ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴν πραγματοποίηση σημαντικῶν ἀλλαγῶν, ὅπως ἡ ἀναγέννηση καὶ ἡ ἀνανέωση μιᾶς ἀποτελματωμένης κοινωνίας ἢ ριζικὲς ἀλλαγὲς στὸν τρόπο ζωῆς μιᾶς κοινότητας. "Εναν τέτοιο

γενικὸ ἐνθουσιασμὸ γεννοῦν τὰ θρησκευτικά, ἐπαναστατικὰ καὶ ἔθνικιστικὰ κινήματα.

Στὸ παρελθὸν κύριοι φορεῖς τῆς ἀλλαγῆς ἦταν τὰ θρησκευτικὰ κινήματα. Ὁ συντριπτισμὸς μιᾶς θρησκείας, ἡ δριθοδοξία της, εἶναι ἡ νωθρὴ φάση μιᾶς ἀλλοτε ἔξαιρετικὰ μεγάλης ζωτικότητας. "Ἐνα ἀφυπνιζόμενο θρησκευτικὸ κίνημα ὅμως ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ ἀλλαγὴ καὶ πείραμα καὶ εἶναι ἀνοιχτὸ σὲ δλες τὶς ἀπόψεις καὶ τεχνικές. Ὁ μωαμεθανισμὸς ἦταν στὸν καιρὸ τῆς γέννησής του ἔνα δργανο τοῦ προγραμματισμοῦ καὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς ἔπαιξε ἔναν ἐκπολιτιστικὸ καὶ ἐκσυγχρονιστικὸ ρόλο στὶς ἀγριες φυλές τῆς Εύρωπης. Οἱ Σταυροφορίες καὶ ἡ Μεταρρύθμιση συνέβαλαν ἀποφαστικὰ στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἀποτελμάτωση τοῦ Μεσαίωνα.

Σήμερα τὰ μαζικὰ κινήματα ποὺ ἐργάζονται γιὰ τὴν πραγματοποίηση πλατιῶν καὶ γρήγορων ἀλλαγῶν ἔχουν ἐπαναστατικὸ καὶ ἔθνικιστικὸ χαρακτήρα. Ὁ Πέτρος ὁ Μεγάλος ἦταν πιθανὸν ἴσαξιος τῶν ἐπιτυχημένων ἐπαναστατικῶν καὶ ἔθνικιστικῶν ἀρχηγῶν σὲ ἱκανότητα ἀφοσίωσης στὸ καθῆκον, δύναμη καὶ σκληρότητα. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀπέτυχε στὸν κύριο σκοπό του νὰ μεταβάλει τὴν Ρωσία σ' ἔνα δυτικὸ ἔθνος. "Ἡ αἰτία τῆς ἀποτυχίας του ἦταν δὲν δὲν ἐνεφύσησε στὶς ρωσικὲς μάζες ἔναν ἐνθουσιασμὸ ποὺ νὰ τὶς συναρπάξει, γιατὶ δὲν τὸ θεώρησε ἀναγκαῖο ἢ δὲν κατάλαβε νὰ κάνει ἀπὸ τὸ σκοπό του μιὰ ιερὴ ὑπόθεση. Δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι οἱ μπολσεβίκοι, οἱ ὁποῖοι ἔξαλειψαν τὸν τελευταῖο τσάρο καὶ Ρομανόφ, αἰσθάνονται κατὰ κάποιον τρόπο συνδεμένοι μὲ τὸν Πέτρο, ἔναν τσάρο καὶ Ρομανόφ. Ὁ σκοπός τους εἶναι τώρα δικός τους καὶ ἐλπίζουν νὰ ἔχουν ἐπιτυχία, ἐκεῖ ὅπου ἐκεῖνος ἀπέτυχε. "Ἡ μπολσεβικὴ ἐπανάσταση θὰ θεωρεῖται στὴν ιστορία τόσο σὰν ἡ δοκιμὴ γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τοῦ ἐνὸς ἔκτου τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς ὅσο καὶ σὰν αὐτὴ γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κομμουνιστικῆς οἰκονομίας.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση,

έξελίθηκαν σὲ έθνικιστικά κινήματα δείχνει κατὰ κάποιον τρόπο, διτὶ στοὺς νεότερους χρόνους ὁ έθνικισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀποδοτικότερη καὶ διαρκέστερη πηγὴ μαζικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, καὶ διτὶ γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν σημαντικὲς ἀλλαγὲς πρέπει πρῶτα νὰ ἀνάψουν τὰ έθνικὰ πάθη. 'Αναρωτιέται κανεὶς μήπως οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ τωρινὸ ἔργατικὸ κόμμα στὴν Ἀγγλίᾳ¹ δὲν προέρχονται κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ γεγονός, διτὶ τὸ ἐπιχειρημα γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ζωῆς 49 ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων ἀναλαμβάνεται ἀκριβῶς μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα, χωρὶς προηγούμενο, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ πάθη, ἐνθουσιασμὸ καὶ προσδοκίες. 'Η ἀποστροφὴ ποὺ αἰσθάνονται οἱ καλλιεργημένοι καὶ εὐγενικοὶ ἀρχηγοὶ τοῦ ἔργατικοῦ κόμματος ἀπέναντι στὶς δυσάρεστες μεθόδους τῶν περισσότερων μαζικῶν κινημάτων τῆς ἐποχῆς μας τοὺς ἔχει κάνει προσεχτικοὺς ἀπέναντι στὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμὸ. 'Υπάρχει δύμως ἀκόμη ἡ πιθανότητα διτὶ καὶ στὴν Ἀγγλίᾳ μπορεῖ νὰ γίνει χρήση μᾶς ἐλαφρῆς μορφῆς σωβινισμοῦ, ὥστε καὶ ἔκει «ἡ σοσιαλιστικοποίηση τοῦ θέντος νὰ ἐπιφέρει σὰ φυσικὴ συνέπεια τὴν έθνικοποίηση τοῦ σοσιαλισμοῦ»².

'Ο ἔκπληκτικὸς ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Ἰαπωνίας θὰ ξητανίσως ἀδύνατος χωρὶς τὸν ἀφυπνιστικὸ ζῆλο τοῦ Ἰαπωνικοῦ έθνικισμοῦ. Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια διτὶ ὁ ἐπιταχυμένος ἐκσυγχρονισμὸς μερικῶν εὐωπαϊκῶν χωρῶν (κυρίως τῆς Γερμανίας) εύνοηθηκε σημαντικὰ ἀπὸ ξαφνικὰ ἀναφλεγόμενα καὶ γρήγορα ἐξαπλωνόμενα έθνικὰ πάθη. 'Αν κανεὶς κρίνει σύμφωνα μὲ τὰ σύγχρονα συμπτώματα, ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἀσίας θὰ πραγματοποιηθεῖ εὐκολότερα μὲ έθνικιστικά κινήματα παρὰ μὲ δοπιαδήποτε ἄλλα μέσα. Αὐτὸ ποὺ ἔφερε τὸν Κεμάλ τ' Ατατούρκ σὲ θέση νὰ ἐκσυγχρονίσει τὴν Τουρκία ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, ξητανὶ ἡ ἀρχὴ ἐνὸς γνήσιου έθνικιστικοῦ κινήματος. Στὴν Αἴγυπτο ὁ ἐκσυγχρονισμὸς βαδίζει χωρὶς τὴ βοήθεια ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος ἀργά καὶ δισταχτικά, ἀν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μωχάμμετ "Άλυ δέχονταν πρόθυμα τὶς δυτικὲς

ἰδέες καὶ οἱ ἐπαφὲς μὲ τὴ Δύση ξητανὶ πολυάριθμες καὶ στενές. 'Ο σιωνισμὸς εἶναι ἐπίσης τὸ μέσο ποὺ ἐμπλουτίζει μιὰ καθυστερημένη χώρα μὲ νέους παλμοὺς καὶ μεταβάλλει ἐμπόρους καὶ διανοούμενους σὲ γεωργούς, ἐργάτες καὶ στρατιῶτες. 'Αν ὁ Τσάγκ-Κάι-Σὲκ ξῆερε πῶς γεννιέται ἔνα μαζικὸ κίνημα ἡ ἀν ὑποστήριξε τουλάχιστον τὸν έθνικὸ ἐνθουσιασμὸ ποὺ ἔτσι ἡ ἀλλιῶς εἶχε φουντώσει ἔξαιτίας τῆς Ἰαπωνικῆς εἰσβολῆς, σήμερα θὰ ξητανὶ ἵσως αὐτὸς ὁ ἀνανεωτὴς τῆς Κίνας. 'Αφοῦ δὲν τὸ κατάλαβε, παραμερίστηκε ἀπὸ ἄλλους μαέστρους στὴν τέχνη τῆς μετατροπῆς πρακτικῶν σκοπῶν σὲ ιερὴ ὑπόθεση. Εἶναι εὔκολο νὰ καταλάβει κανεὶς, γιατὶ οὔτε ἡ Ἀμερικὴ οὔτε ἡ Ἀγγλία (καὶ οὔτε ἄλλη δυτικὴ δημοκρατία) μπόρεσαν νὰ παιξουν ἔνων ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἔξοδο τῶν ἀσιατικῶν χωρῶν ἀπὸ τὴν καθυστέρηση καὶ τὴν ἀποτελμάτωση. Οἱ δημοκρατίες δὲ θέλουν καὶ ἵσως δὲν εἶναι οὔτε σὲ θέση νὰ ἐμφυσήσουν στὰ ἑκατομμύρια τῆς Ἀσίας τὴν ἰδέα τῆς ἀφύπνισης. 'Η συμβολὴ τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν στὸ ἔύπνημα τῆς Ἀνατολῆς ξητανὶ πλάγια καὶ σίγουρα ἀθελη. Δημιούργησαν ἔνα πνεῦμα ἀρνησης ἀπέναντι στὴ Δύση, καὶ αὐτὸς τὸ ἀντιδυτικὸ πάθος εἶναι αὐτὸς ποὺ τώρα τραντάζει τὴν Ἀνατολὴ νὰ ξυπνήσει³.

"Αν καὶ ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἀλλαγὴ εἶναι συχνὰ ἔνας ἔξωτερικὸ λόγος, ἀξίζει πάντως νὰ βροῦμε, μήπως μιὰ ἔρευνα τῆς ἐπιθυμίας αὐτῆς ἔριχε περισσότερο φῶς στὸν ἐσωτερικὸ σκελετὸ τοῦ μαζικοῦ κινήματος. Γι' αὐτὸς παρακάτω θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν οὐσία αὐτῆς τῆς ἀπαίτησης γιὰ ἀλλαγή.

2

"Έχουμε τὴν τάση νὰ ἀναζητοῦμε τὶς δυνάμεις ποὺ διαμορφώνουν τὴ ζωὴ μας ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας. Στὴ συνείδησή μας ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ ἀποτυχία συνδέονται ἀχώριστα μὲ ἔξωτερικές συνθῆκες. Γι' αὐτὸς οἱ ἀνθρωποὶ ποὺ πέτυχαν στὴ ζωὴ τους, θεωροῦν τὸν κόσμο καλὸ καὶ θέλουν νὰ τὸν

ἀφήσουν ἔτσι ὅπως εἰναι. 'Ο ἀποτυχημένος ὅμως ἀπαιτεῖ ριζικὴ ἀλλαγὴ. 'Η τάση αὐτή, νὰ ζητᾶμε δλες τὶς αἰτιακὲς συνθῆκες τῆς ζωῆς ἔξω ἀπὸ τὸν ἕδιο τὸν ἐαυτό μας, παραμένει καὶ δταν ἀκόμη ἡ κατάσταση τῆς ζωῆς μας ἀποδίνεται σὲ προσωπικὲς ἴδιότητες, ὅπως ἵκανότητα, χαρακτήρα, ἐμφάνιση, ὑγεία κλπ. "Αν ὁ ἄνθρωπος βασανίζεται ἀπὸ κάτι — ἔστω ἀπὸ σωματικοὺς πόνους — ποὺ τὸν κάνει νὰ αἰσθάνεται περιορισμένος στὴν ἔκτελεση τῶν καθημερινῶν του ἔργων, τότε ἀνασκούμπωνται ἀμέσως γιὰ νὰ καλυτερέψει τὸν κόσμο⁴.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι κάποιος ποὺ ἔχει ἀποτύχει, ἔχει τὴν τάση νὰ ρίχνει τὴν εὐθύνη γι' αὐτὸ στὸν ἔξωτερικὸ κόσμο. Εἶναι ὅμως ἀξιοπαρατήρητο ὅτι καὶ ὁ πετυχημένος, ὁ δποῖος διαφορετικὰ ἐπαινεῖ τὶς ἵκανότητές του, κατὰ βάθος εἶναι πεπεισμένος ὅτι χρωστάει τὴν ἐπιτυχία του μόνο σὲ ἔναν τυχαῖο συνδυασμὸ εύνοϊκῶν συνθηκῶν. 'Ακόμη καὶ ἡ αὐτοπεποίθηση τοῦ διαρκῶς πετυχημένου δὲν εἶναι ἀπόλυτη, γιατὶ δὲν εἶναι ποτὲ σίγουρος ὅτι γνωρίζει δλα τὰ συστατικὰ τῆς ἐπιτυχίας του. Τὸ περιβάλλον τοῦ φαίνεται σὰν ἔνας ριψοκίνδυνα ἰσορροπημένος μηχανισμός, καὶ δσο ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς δουλεύει γιὰ τὸ συμφέρον του, δὲν τολμᾶ νὰ τὸν ἀγγίξει. "Ετσι ἡ ἀντίσταση ἐνάντια στὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἡ θερμὴ ἐπιθυμία γι' αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀλλη μεριὰ ἔπειθοῦν ἀπὸ τὴν ἕδια πεποίθηση, καὶ ἡ μιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο ὄρμητικὴ ὅσο καὶ ἡ ἀλλη.

3

Τὴν ἀπαίτηση γιὰ ἀλλαγὴ δὲν τὴ γεννάει ὅμως μόνο ἡ δυσαρέσκεια. Πρὶν ἡ δυσαρέσκεια μεταβληθεῖ σὲ ἀπέχθεια πρέπει νὰ συντελέσουν καὶ δλοι παράγοντες. "Οποιος σέβεται καὶ θαυμάζει τὸν κόσμο, δὲν σκέφτεται καθόλου τὴν ἀλλαγὴ, δσο ἀσχημες κι ἀν εἶναι οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς του. "Αν ὁ τρόπος τῆς ζωῆς μας ἀπειλεῖται τόσο πολὺ, ὥστε νὰ μὴ μποροῦμε πιὰ νὰ εἴμαστε κύριοι τῆς κατάστασης,

ἔχομε τὴν τάση νὰ πιανόμαστε ἀπὸ τὸ ἀποδειγμένο καὶ τὸ δοκιμασμένο. Τὸ βαθὺ αἰσθημα τῆς ἀνασφάλειας τὸ ἀντιμετωπίζομε μὲ τὴ δημιουργία μᾶς σταθερῆς ρουτίνας. "Ετσι βοηθᾶμε τὸν ἐαυτό μας στὴν αὐταπάτη ὅτι ὑπερικήσαμε τὸ ἀπρόβλεπτο. Οἱ φαράδες, οἱ νομάδες καὶ οἱ γεωργοὶ, ποὺ πρέπει νὰ παλαίβουν μὲ δύσκολα στοιχεῖα τῆς φύσης, δσο διανοούμενος ποὺ εἶναι ἔξαρτημένος ἀπὸ τὴ φαντασία του, δ ἀγριοὶ ποὺ κρατιέται ἀπὸ τὸ περιβάλλον του διαρκῶς σὲ φόβο — δλοι αὐτοὶ φοβοῦνται τὴν ἀλλαγὴ. Τὸν κόσμο τους τὸν ἀντιλαμβάνονται σὰν ἔνα παντοδύναμο δικαστήριο. 'Ακόμη καὶ οἱ πραγματικὰ φτωχοὶ φοβοῦνται τὸ περιβάλλον τους καὶ παίρνουν ἀπέναντι σὲ κάθε ἀλλαγὴ ἀρνητικὴ θέση. "Οταν μᾶς κατατρέχει πείνα καὶ κρύο, ζοῦμε ἐπικίνδυνα. "Ετσι ὑπάρχει δσο συντηρητισμὸς τοῦ φτωχοῦ, ποὺ ἔχει βαθιές ρίζες ὅπως ἐκεῖνος τοῦ προνομούχου καὶ πλούσιου. Καὶ οἱ δυδ συντηρητισμὸι παίζουν στὴ διατήρηση μᾶς κοινωνικῆς κατάστασης τὸν ἕδιο ρόλο.

Οἱ ἄνθρωποι ὅμως ποὺ ρίχνονται σὲ ἐπιχειρήσεις καὶ ἐπιφέρουν μεγάλες ἀλλαγές, αἰσθάνονται ὅτι κατέχουν μιὰ ἀκατανίκητη δύναμη. "Η γενιὰ ποὺ ἔκανε τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση εἶχε μιὰ ἀσυνήθιστη ἰδέα γιὰ τὴν παντοδύναμία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ τὶς ἀπειρότερες δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης εύφυΐας. Ποτέ, λέει ὁ Τοκεβίλλ, δὲν ὑπῆρξε ἡ ἄνθρωποτητα πιὸ ὑπερήφανη, ποτὲ ἄλλοτε δὲν εἶχε μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση στὴ δική της παντοδύναμία. Μαζὶ μ' αὐτὴ τὴν ὑπερβολικὴ ἀλαζονεία προῆλθε μιὰ παγκόσμια ἐπιθυμία γιὰ ἀλλαγὴ ποὺ μπῆκε ἀπρόσκλητα σ' δλες τὶς ψυχές⁵. 'Ο Λένιν καὶ οἱ μπολσεβίκοι ποὺ ρίχτηκαν ἀσυλάργιστα στὸ χάος τῆς δημιουργίας ἐνὸς νέου κόσμου, εἶχαν τυφλὴ πίστη στὴν παντοδύναμία τῆς μαρξιστικῆς διδασκαλίας. Οἱ Γερμανοὶ ἐθνικοσοσιαλιστὲς δὲν εἶχαν κάτι ἀνάλογα ἴσχυρὸ σὰν τὸ μαρξιστικὸ δόγμα, ἀλλὰ πίστευαν σ' ἔναν ἀλάνθαστο ἀρχηγὸ καὶ στὴ νέα τεχνική. Εἶναι ἀμφίβολο, ἀν δ ἐθνικοσοσιαλισμὸς θὰ ἔκανε τόσο σύντομες προόδους, ἀν δὲν ὑπῆρχε ταυτόχρονα ἡ ἐμψυχωτικὴ πεποίθηση ὅτι ἡ νέα τεχνικὴ τοῦ αἰφνιδιαστικοῦ πολέμου

καὶ τῆς προπαγάνδας καταστοῦσε τὴ Γερμανία ἀκατανίκητη.

‘Ακόμη καὶ ἡ νηφάλια τάση γιὰ πρόδο ο στηρίζεται σὲ πίστη, πίστη στὴν πραγματικὴ καλοσύνη τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ στὴν παντοδυναμία τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι μιὰ προκλητικὴ καὶ ἀμαρτωλὴ πίστη, δμοια μ’ αὐτὴ ἔκεινων τῶν ἀνθρώπων ποὺ βάλθηκαν «νὰ οἰκοδομήσουν μιὰ πόλη κι ἔναν πύργο, ποὺ ἡ κορυφή του νὰ φτάνει ὅς τὸν οὐρανὸν» καὶ εἶχαν σκοπὸ «νὰ μὴν ἐγκαταλείψουν τίποτε ἀπ’ αὐτὰ ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ κάνουν»⁶.

4

Θὰ μποροῦσε νὰ περιμένει κανεὶς ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ δτὶ ἡ ἀπλὴ κατοχὴ τῆς δύναμης θὰ ὁδηγοῦσε αὐτόματα σὲ ἀλαζονικὴ στάση ἀπέναντι στὸν κόσμο καὶ σὲ ἀνεκτικὴ στάση ἀπέναντι σὲ ἀλλαγές. Αὐτὸ δμως δὲν συμβαίνει πάντα. ‘Ο δυνατὸς μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο φοβιτσιάρχης δσο καὶ ὁ ἀδύνατος. Μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὴν κατοχὴ τῶν δυναμικῶν μέσων φαίνεται δτὶ ἔχει ἡ πίστη στὸ μέλλον. ‘Οπου ἡ δύναμη δὲν συνδυάζεται μὲ τὴν πίστη στὸ μέλλον, καταναλώνεται κυρίως στὴν ἀπόκρουση κάθε νέας ἰδέας καὶ στὴ διατήρηση τοῦ status quo. ‘Αντίθετα ἡ μεγάλη ἀλπίδα, ἀκόμη κι ἀν δὲν στηρίζεται σὲ γνήσια δύναμη, μπορεῖ νὰ γεννήσῃ ἀστόχαστη τολμηρότητα. Αὐτοὶ ποὺ ἀλπίζουν ἀκράδαντα σὲ κάτι μποροῦν νὰ ἀντλήσουν δύναμη ἀπὸ τὶς πιὸ γελοῖες πηγές : ἀπὸ ἔνα σύνθημα, μιὰ λέξη, ἔνα κουμπὶ στολῆς. Καμιὰ πίστη δὲν ἀκτινοβολεῖ δύναμη, ἀν ταυτόχρονα δὲν εἶναι πίστη στὸ μέλλον. Τὸ ἴδιο ἴσχυει καὶ γιὰ μιὰ θεωρία : δὲν εἶναι μόνο μιὰ πηγὴ δύναμης, ἀλλὰ πρέπει νὰ διακηρύξει δτὶ αὐτὴ κατέχει τὸ κλειδὶ γιὰ τὸ μέλλον.

‘Οποιος θέλει νὰ διαμορφώσει ἔνα λαὸ δη τὸν κόσμο δλόχληρο δὲν πρέπει νὰ περιορισθεῖ μόνο νὰ καλλιεργεῖ καὶ νὰ διευθύνει τὴ δυσαρέσκεια ἢ νὰ δείχνει πόσο ἀξιόλογες εἶναι οἱ σχεδιαζόμενες ἀλλαγές ἢ νὰ ἔξαναγκάζει ἀπλῶς τοὺς ἀνθρώπους νὰ δεχθοῦν ἔνα νέο τρόπο ζωῆς. Πολὺ περισ-

σότερο πρέπει νὰ γνωρίζει πῶς ἀνάβει κανεὶς μιὰ θεωρή ἀλπίδα καὶ πῶς τὴν κρατάει συνέχεια ζωντανή. Δὲν ἔχει σημασία ἀν πρόκειται γιὰ ἀλπίδα γιὰ ἔνα οὐράνιο βασίλειο, γιὰ τὸν οὐρανὸ πάνω στὴ γῆ, γιὰ λάφυρα καὶ ἀμέτρητους θησαυρούς, γιὰ θρυλικὰ κατορθώματα ἢ γιὰ τὴν παγκόσμια κυριαρχία. ‘Αν οἱ κομμουνιστὲς θὰ κατόρθωναν ποτὲ νὰ κερδίσουν τὴν Εὐρώπη καὶ ἔνα μεγάλο κομμάτι τῆς γῆς, θὰ τὸ πετύχαιναν ὅχι γιατὶ ξέρουν νὰ ξυπνοῦν στὸν ἀνθρωπὸ δυσαρέσκεια ἢ νὰ τὸν μολύνουν μὲ μίσος, ἀλλὰ γιατὶ ξέρουν νὰ κηρύγτουν τὴν ἀλπίδα.

5

Φαίνεται δτὶ οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς συντηρητικοὺς καὶ στοὺς ριζοσπαστικοὺς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε στάση τους ἀπέναντι στὸ μέλλον. ‘Ο φόβος μπροστὰ στὸ μέλλον μᾶς ἔξαναγκάζει νὰ στηρίζομαστε καὶ νὰ ριζώνομε στὸ παρόν, ἐνῶ ἡ ἐμπιστοσύνη στὸ μέλλον μᾶς κάνει πρόθυμους γιὰ ἀλλαγές. ‘Ο φόβος μπροστὰ στὸ μέλλον μπορεῖ νὰ εἶναι δὲν διοι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀν είμαστε πλούσιοι ἢ φτωχοί, ἀδύνατοι ἢ δυνατοί, πετυχημένοι ἢ ἀποτυχημένοι. ‘Αν τὸ παρόν μᾶς φαίνεται τόσο τέλειο, ὥστε ἡ διατήρησή του δπως εἶναι τώρα νὰ ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς τὴ μεγαλύτερη ἀλπίδα, τότε δὲν μπορεῖ παρὰ κάθε ἀλλαγὴ νὰ σημαίνει χειροτέρεψη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀπέναντι στοὺς ριζικοὺς νεοτερισμοὺς ἀντιστέκονται συνήθως κυρίως οἱ πετυχημένοι καὶ οἱ ἵκανοποιημένοι ἀπὸ τὴ ζωή. ‘Επίσης ὁ συντηρητισμὸς τῶν ἀναπήρων καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν περάσει τὰ νεανικὰ χρόνια τῆς ζωῆς τους προέρχεται ἀπὸ τὸ φόβο μπροστὰ στὸ μέλλον. Βλέπουν παντοῦ σημεῖα παρακυμῆς καὶ πιστεύουν ἐνστικτωδῶς δτὶ κάθε ἀλλαγὴ ὁδηγεῖ μᾶλλον στὸ χειρότερο παρὰ στὸ καλύτερο. ‘Επίσης οἱ πραγματικὰ φτωχοὶ δὲν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὸ μέλλον. Τοὺς φαίνεται σὰ μιὰ νάρκη κρυμμένη στὸ δρόμο τῆς ζωῆς, γι’ αὐτὸ πρέπει νὰ βαδίζουν προσεχτικά. ‘Αλλαγὴ σημαίνει ἄνοιγμα τῆς πόρτας σὲ νέες σκοτοῦρες.

21

22

“Οσοι ἐλπίζουν, καὶ φαίνεται ὅτι εἰναι ἀδιάφορο ποιοὶ εἰναι αὐτοὶ — ὁ ἐνθουσιώδης διανοούμενος, ὁ ἄπληστος γεωργός, ὁ τυχοδιώκτης, ὁ ψυχρὸς ἔμπορος ἢ βιομήχανος, ὁ ἄπλος ἐργάτης ἢ ὁ εὐγενὴς λόρδος — δλοὶ αὐτοὶ μεταχειρίζονται τὸ παρὸν μὲ ἀνεπιείκεια, κι ἀν φαίνεται ἀναγκαῖο φτιάχνουν ἔναν καινούργιο κόσμο. Γι' αὐτὸ οἱ ἐπαναστάσεις γίνονται τόσο ἀπὸ εὔπορους δσο κι ἀπὸ δύπορους. Τὰ «movement of enclosure» στὴν Ἀγγλία τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα ἡταν ἐπανάσταση τῶν πλουσίων. Ἡ βιομηχανία τοῦ μαλλιοῦ πῆρε τεράστια ἀνάπτυξη καὶ ἡ προβατοτροφία ἔγινε ἀποδοτικότερη ἀπὸ τῇ γεωργίᾳ. Οἱ κτηματίες ἔδιαιζαν τοὺς μισθωτές, ἔφραξαν τὰ κοινοτικὰ λιβάδια καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπέφεραν βαθιές ἀλλαγές στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ διάρθρωση τῆς χώρας. «Οἱ λόρδοι καὶ οἱ εὐγενεῖς διατάραξαν τὴν τάξην τῆς κοινωνίας καὶ ἀλλοτε μὲ βίᾳ καὶ ἀλλοτε μὲ πιέσεις καὶ ἐκφοβισμούς κατάργησαν σεβαστὰ δίκαια καὶ ἔθιμα»⁷. Μιὰ δεύτερη ἐπανάσταση τῶν πλουσίων ἔγινε στὴν Ἀγγλία στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα : ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Οἱ ὑπέροχες δυνατότητες τῆς μηχανοποίησης ἄναψαν τὰ μυαλὰ τῶν βιομηχάνων καὶ τῶν ἐμπόρων. «Ἐκαναν μιὰ ἐπανάσταση ποὺ δὲν ἡταν «καθόλου λιγότερο ἐξτρεμιστικὴ καὶ ριζοσπαστικὴ κι ἀπὸ τὴν δρμητικότερη ἐπανάσταση αἰρετικῶν»⁸. “Οταν δνειρα καὶ ἐλπίδες ἀφεθοῦν ἐλεύθερα νὰ χορεύουν στοὺς δρόμους, ὁ φοβιτσιάρης θὰ κάνει καλὰ νὰ κλείσει τὶς πόρτες, νὰ κατεβάσει τὰ παραθυρόφυλλα καὶ νὰ περιμένει κρυμμένος, ὥσπου νὰ ξεθυμάνει ἡ ὀργή. Γιατὶ πολλὲς φορὲς ὑπάρχει μιὰ τρομερὴ ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὶς ἐλπίδες — δσο εὐγενικὲς καὶ λεπτὲς κι ἀν εἰναι αὐτὲς — καὶ στὶς πράξεις ποὺ τὶς ἀκολουθοῦν.

6

Γιὰ νὰ πέσουν οἱ ἀνθρωποι μὲ τὰ μοῦτρα σὲ ἐπαναστατικές ἀλλαγές, πρέπει νὰ εἰναι δυσαρεστημένοι στὸν ὑπέρτατο βαθμό, δὲν πρέπει διμως νὰ εἰναι ἐντελῶς χωρὶς βοήθεια

καὶ μέσα. Πρέπει νὰ πιστεύουν ὅτι μ' ἔνα ἰσχυρὸ δόγμα, μ' ἔναν ἀλάνθαστο ἀρχηγὸ ἢ μὲ νέες τεχνικὲς θὰ φτάσουν σὲ μιὰ πηγὴ ἀκατανίκητης δύναμης, καὶ νὰ ἔχουν μιὰ ὑπερβολικὴ ἰδέα γιὰ τὶς προοπτικὲς καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ μέλλοντος. Τελικὰ δὲν πρέπει νὰ προαισθάνονται τίποτε ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποὺ εἰναι συνδεμένες μὲ τὸ τεράστιο ἐπιχείρημά τους. ‘Η πείρα εἰναι ἐμπόδιο. Οἱ πρωτεργάτες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης ἡταν στὴν πολιτικὴ ἐντελῶς ἀπειροι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἔθνικοσσιαλιστές, τοὺς μπολσεβίκους καὶ τοὺς ἐπαναστάτες στὴν Ἀσία. ‘Ο ἐμπειρος ἀνθρωπος τῆς πρακτικῆς ζωῆς εἰναι βραδύπόρος. Μπαίνει στὸ κίνημα, δταν αὐτὸ ἔχει ριζώσει γιὰ καλά. ‘Ισως νὰ εἰναι πολιτικὴ ἐμπειρία ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὸν Ἀγγλο τόσο διστακτικὸ ἀπέναντι σὲ μαζικὰ κινήματα.

Η ἐπιθυμία γιὰ ὑποκατάστατο

7

Ανάμεσα στὴν ἔλκυστικότητα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος καὶ σ' αὐτὴ μιᾶς δργάνωσης ποὺ ἔχει ἔναν δρισμένο σκοπὸν ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ διαφορά. Μιὰ τέτοια δργάνωση προσφέρει δυνατότητες προαγωγῆς καὶ ἀπευθύνεται κυρίως σὲ προσωπικὰ συμφέροντα. Ἀντίθετα τὸ μαζικὸν κίνημα, κυρίως στὴν ἀρχὴ του, δὲν ἀπευθύνεται σ' ἔκεινους ποὺ ἔχουν σὲ σκοπὸν τους νὰ ἀναπαύσουν τὸ ἀγαπημένο τους. Ἐγὼ πάνω σὲ πούπουλα ἢ νὰ ἔξυπηρετήσουν τὰ προσωπικά τους συμφέροντα, ἀλλὰ ἀπευθύνεται σ' ἔκεινους ποὺ μοναδική τους ἐπιθυμία εἶναι νὰ ἀπελευθερώθοιν ἀπὸ τὸ καταραμένο τους Ἐγώ. "Ενα μαζικὸν κίνημα δὲν ἔλκύει τοὺς ὄπαδούς του καὶ δὲν τοὺς κρατάει κοντά του γιατὶ μπορεῖ νὰ τοὺς ἔκπληρώνει τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ καρριέρα, ἀλλὰ γιατὶ μπορεῖ νὰ ἴκανοποιεῖ τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ αὐταπάρνηση.

Οἱ ἀνθρωποι ποὺ θεωροῦν τὴν ζωὴν τους τελειωτικὰ ἀποτυχημένη δὲν βλέπουν κανένα εὐγενῆ σκοπὸν καὶ κανένα ἐνδιαφέρον στὴν προσωπική τους πρόδοδο. Ἡ προοπτικὴ μιᾶς προσωπικῆς καρριέρας δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς παροτρύνει σὲ φιλότιμη προσπάθεια οὕτε νὰ τοὺς ξυπνήσει αὐτοπεποίθηση. Τὴν φιλαυτία τὴν βλέπουν σὰν κάτι ἄτιμο καὶ κακό, βρώμικο καὶ ὀλέθριο. Κάθε πράξη γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ Ἐγώ τοὺς φαίνεται προκαταβολικὰ καταδικασμένη. Τίποτε ποὺ ἔχει τὶς ρίζες του στὸ Ἐγώ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καλὸν καὶ εὐγενικό. Τὸ μόνο ποὺ ἐπιθυμοῦν μὲ δλη τους τὴν θέρμη

εἶναι μιὰ ἄλλη ζωὴ, μιὰ ἀναγέννηση, ἢ — ἀν αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ — τουλάχιστον νέες ρίζες τῆς ὑπερηφάνειας, τῆς ἐμπιστοσύνης, τῆς ἐλπίδας, καὶ τὴν ἀπόκτησην ἐνὸς αἰσθήματος τῆς ἐκπλήρωσης καὶ τῆς ἀξίας τους μὲ τὴν ταυτοπόνησή τους μὲ μιὰ ίερὴ ὑπόθεση. Τὸ ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα παρέχει δυνατότητες καὶ γιὰ τὰ δύο. "Αν προσχωρήσουν στὸ κίνημα σὰν πεπεισμένοι ὄπαδοι ἀντλοῦν ἀπ' αὐτὸ νέα ζωὴ· ἀν μείνουν ἔξω ἀπὸ τὸ κίνημα καὶ ἀνήκουν σ' αὐτούς ποὺ τὸ συμπαθοῦν, ταυτίζονται μὲ τὶς ἐλπίδες, τὶς προσπάθειες καὶ τὰ ἐπιτεύγματά του καὶ ἀπ' αὐτὰ κερδίζουν ὑπερηφάνεια καὶ ἐμπιστοσύνη.

Τὸ μαζικὸ κίνημα προσφέρει στὸν ἀπογοητευμένο ὑποκατάστατο γιὰ τὸ Ἐγώ του ἢ τουλάχιστον γιὰ τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ κάνουν τὴ ζωὴ ὑποφερτή, καὶ ποὺ ὁ ἕδιος δὲν μπορεῖ νὰ ἀντλήσει ἀπὸ δικές του πηγές.

Φυσικὰ ἀνάμεσα στοὺς πρώτους ὄπαδούς ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος βρίσκονται καὶ τυχοδιῶκτες ποὺ προσχωροῦν σ' αὐτό, ἐλπίζοντας σὲ μιὰ στροφὴ τῆς τύχης τους, σὲ δύναμη καὶ δόξα. Οἱ ὄπαδοι ὅποιωνδήποτε ἄλλων σωματείων, δρθόδοξων κομμάτων ἢ ἄλλων πρακτικῶν δργανώσεων εἶναι κι αὐτοὶ μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ ἴκανοι γιὰ ἀνιδιοτελῆ ἀφοσίωση. Πρέπει δημος νὰ τονίσουμε ὅτι μιὰ πρακτικὴ δργάνωση δὲ μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ, ἀν δὲν ἀπευθύνεται στὰ προσωπικὰ συμφέροντα τῶν μελῶν τῆς καὶ τελικὰ δὲν τὰ ἴκανοποιεῖ, ἐνῷ ἡ ἐνεργητικότητα καὶ ἡ αὐξηση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος ἔξαρταται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἴκανοτήτα του νὰ ξυπνάει καὶ νὰ ἴκανοποιεῖ τὴν τάση τῶν ὄπαδῶν του γιὰ αὐταπάρνηση. Μόλις ἔνα μαζικὸ κίνημα ἀρχίζει νὰ ἔλκνει ἀνθρώπους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ καρριέρα, αὐτὸ εἶναι σημάδι ὅτι ἔχει περάσει τὴν περίοδο τῆς θύελλας καὶ τῆς ὄρμῆς του, ὅτι δὲν διαπλάθει πιὰ ἔναν καινούργιο κόσμο, ἀλλὰ διατηρεῖ καὶ κονσερβοποιεῖ τὸν τωρινό. "Ετσι τελειώνει τὸ ρόλο του σὰν κίνημα καὶ γίνεται ἐπαγγελματικὴ ἐπιχείρηση. "Ο Χίτλερ λέει : «"Οσο πολλὰ εὔκολα πόστα καὶ θέσεις ἔχει νὰ προσφέρει ἔνα κίνημα, τόσο πολλοὶ θὰ εἶναι οἱ μέτριοι ἀνθρωποι ποὺ θὰ τὸ κατακλύσουν, ὥστε αὐτοὶ οἱ

πολιτικοὶ ἔρασιτέχνες νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν καὶ νὰ τὸ κάνουν ἀγνώριστο γιὰ τὸν τίμιον ἀγωνιστήν... Μὲ αὐτὸν δικαιότερον ἡ 'ἀποστολὴ' ἐνδὲ τέτοιου κινήματος ἔχει λήξειν⁹.

8

'Η πίστη σὲ μιὰ ίερὴ ὑπόθεση εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸν ὑποκατάστατο γιὰ χαμένη αὐτοπεποίθηση.

9

"Οσο μικρότερη ἵδεα μπορεῖ νὰ ἔχει ἔνας ἄνθρωπος γιὰ τὴν τελειότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, τόση μεγαλύτερη προθυμία δεῖχνει γιὰ νὰ ἀποδίνει στὸ λαό του, στὴν θρησκεία του, στὴ φυλή του ἢ στὴν ίερή του ὑπόθεση τὴν ἀπόλυτη τελειότητα.

10

'Ο καθένας ἐνδιαφέρεται πραγματικὰ γιὰ τὶς ὑποθέσεις του — δταν αὐτὲς ἀξέλουν τέτοιο ἐνδιαφέρον. "Αν δχι, ἡ προσοχή του στρέφεται στὶς ὑποθέσεις ἄλλων ἀνθρώπων. Αὐτὸν βρίσκει τὴν πρακτικὴ του ἐφαρμογὴ στὸ κουτσομπολί, στὸ ἀνασκάλισμα καὶ στὴν ἀνάμεξη σὲ ξένες ὑποθέσεις, καθὼς καὶ στὸ ὑπερβολικὸν ἐνδιαφέρον γιὰ κοινοτικά, ἔθνικά καὶ φυλετικά ζητήματα. "Οταν ξεφεύγομε ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, γινόμαστε βάρος στὸ γείτονά μας ἢ τὸν πατάμε στὸ λαιμό.

11

'Η βαθιὰ πεποίθηση δτι ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ἔχομε ἔνα ίερὸν καθῆκον εἶναι πολλὲς φορὲς μόνο σωτήρια δικαιολογία γιὰ τὸ βιθυνόμενο 'Εγώ μας. "Ο, τι φάνεται σὰν ἔθελοντικὴ βοήθεια, εἶναι συχνὰ ἔνα μέσο γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν ἴδια μας τὴν ζωὴν. "Αν μᾶς ἀφαιρεθοῦν οἱ ίερές μας ὑποχρεώσεις,

ἡ ζωὴ μας γίνεται φτωχὴ καὶ ἀσήμαντη. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία δτι, δταν ἀντὶ γιὰ μιὰ ἐγωιστικὴ ζωὴ προτιμοῦμε μιὰ ἀνιδιοτελῆ, κερδίζομε πολὺ σὲ αὐτοσεβασμό. 'Η ματαιοδοξία τῶν ἀνιδιοτελῶν, ἀκόμη καὶ ἐκείνων ποὺ διακρίνονται γιὰ ὑπερβολικὴ ταπεινοφροσύνη, εἶναι ἀπειρότερη.

12

"Ενα ἀπὸ τὰ ἀποτελεσματικότερα δολώματα τοῦ μαζικοῦ κινήματος εἶναι ἡ προσφορὰ ἐνὸς ὑποκατάστατου γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐλπίδα. Αὐτὸν τὸ μέσο εἶναι ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὸ μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, στὴν δποίᾳ κυριαρχεῖ ἡ ἵδεα τῆς προόδου. Κάτω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς προόδου τὸ «αὔριο» κερδίζει ἔνα σχεδόν ἀπειλητικὸ μέγεθος, καὶ τὸ αἰσθημα τῆς ἀπογοήτευσης γίνεται τόσο πιὸ καυστικὸ δσο δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τοῦ τὸ ἀντιτάξει. 'Ο Χέρμαν Ράουσνινγκ λέει γιὰ τὴν προναζιστικὴ Γερμανία, δτι «τὸ αἰσθημα δτι εἴχαμε φθάσει στὸ τέλος μας δταν μιὰ ἀπὸ τὶς βαρύτερες ἀνησυχίες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦσσαν»¹⁰. Σὲ μιὰ σύγχρονη κοινωνία οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ζοῦν ἀκόμη καὶ σὲ κατάσταση βαθιᾶς ἀπελπισίας, ἀρκεῖ νὰ ὑπνωτίζονται καὶ νὰ μὴ σηκώνουν κεφάλι ἀπὸ ἀδιάκοπη ἀπασχόληση. 'Η ἀπόγνωση ποὺ συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνεργία δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ἀπειλητικῆς ἔξαθλίωσης, ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ τὴν ξαφνικὴ διάγνωση τοῦ Τίποτε ποὺ ἀκολουθεῖ. Οἱ ἀνεργοὶ ἀκολουθοῦν εύκολότερα τοὺς «ικήρυκες τῆς ἐλπίδας» παρὰ ἐκείνους ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τοὺς βοηθήσουν πραγματικά.

Τὰ μαζικὰ κινήματα κατηγοροῦνται συνήθως δτι μεθῶν τοὺς δπαδούς τους μὲ ἐλπίδες καὶ τοὺς στεροῦν τὴν ἀπόλαυση τοῦ παρόντος. 'Αλλὰ γιὰ τὸν ἀπογοήτευμένο καὶ τὸν ἀποτυχημένο τὸ παρόν εἶναι ἔτοι ἡ ἀλλιῶς χαμένο. 'Ανέσεις καὶ ἀπολαύσεις δὲν μποροῦν πιὰ νὰ τοὺς θεραπεύσουν. Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει ἄλλη εὐχαρίστηση καὶ ἄλλη παρηγοριὰ ἀπὸ τὴν παρηγοριὰ τῆς ἐλπίδας¹¹.

27

28

"Αν τὰ προσωπικά μας συμφέροντα καὶ οἱ προοπτικές μας δὲ μποροῦν νὰ δώσουν στὴ ζωή μας ἔνα νόημα, τότε φάχνομε ἀπελπισμένα γιὰ κάτι ἄλλο, γιὰ τὸ ὅποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ ζήσουμε. "Ετσι δλες οἱ μορφὲς τῆς ἀφοσίωσης, τῆς ὑπακοῆς, τῆς νομοταγῆς καὶ τῆς αὐταπάρνησης εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἀπελπισμένη δοκιμὴ νὰ πιαστοῦμε ἀπὸ κάτι, τὸ ὅποῖο θὰ μποροῦσε νὰ δώσει σὲ μιὰ μάταιη καὶ ἀποτυχημένη ζωὴ ἀξία καὶ σημασία. "Ετσι τὸ ὑποκατάστατο γίνεται δεκτὸ μὲ ἐνθουσιασμό. "Η ἐμπιστοσύνη μας στὸ ἔθνος μας, στὴ θρησκεία μας, στὴ φυλὴ μας ἢ στὴν Ἱερή μας ὑπόθεση πρέπει νὰ εἶναι μεγάλη καὶ χωρὶς συμβιβασμούς, γιατὶ ἔνα ὑποκατάστατο ποὺ γίνεται δεκτὸ μὲ χαλαρὰ αἰσθήματα δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἔκποπτισει ἔνα μισητὸ Ἔγώ. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ σιγουριὰ ὅτι μιὰ ὑπόθεση ἀξίζει μιὰ ζωὴ, ὅταν δὲν εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ πεθάνομε γι' αὐτή. "Η ἑτοιμότητά μας νὰ πεθάνομε γιὰ μιὰ ὑπόθεση εἶναι τὸ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ ὑποκατάστατου τῆς προσωπικότητάς μας.

3

Ἡ ἀνταλλακτικότητα τῶν μαζικῶν κινημάτων

14

"Οταν οἱ ἀνθρωποι εἶναι ὥριμοι γιὰ ἔνα μαζικὸ κίνημα, εἶναι συγήθως ὥριμοι γιὰ κάθε ἀποτελεσματικὸ κίνημα. Γι' αὐτὸ πολλὲς φορὲς τὸ κίνημα δὲν χρειάζεται ἔνα ἰδιαίτερο δόγμα ἢ ἔνα εἰδικὸ πρόγραμμα. Στὴ Δημοκρατίᾳ τῆς Βαϊμάρης ἤταν συχνὰ ζήτημα τύχης ἀν ἔνας νεαρὸς ἀκολουθοῦσε τοὺς κομμουνιστές ἢ τοὺς ἔθνικοσοσιαλιστές. Στὴν πυκνοκατοικημένη τσαρικὴ Ρωσία ὁ ἀνήσυχος ἐβραίκος πληθυσμὸς ἤταν στὸν ἔδιο βαθμὸ πρόθυμος καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ γιὰ τὸ σιωνισμό. Ἀπὸ τὴν ἔδια οἰκογένεια ἄλλα μέλη ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐπανάσταση καὶ δὲλλα τὸ σιωνιστικὸ κίνημα. 'Ο Χατζὶ Βάιτσμαν ἀναφέρει μιὰ φράση τῆς μητέρας του ἀπὸ τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες. «'Ο, τι καὶ νὰ συμβεῖ, δλα θὰ μοῦ πᾶνε καλά. 'Αν ἔχει δίκιο δ Σαμουὴλ (δ ἐπαναστάτης), τότε θὰ εἴμαστε στὴ Ρωσία εύτυχισμένοι. 'Αν ἔχει δίκιο δ Χατζὶ (δ σιωνιστής), τότε θὰ πάω στὴν Παλαιστίνη»¹².

Συχνὰ ἡ προθυμία αὐτὴ γιὰ τὶς ἰδέες τῶν πιὸ διαφορετικῶν κινημάτων δὲ μειώνεται ἀκόμη κι ὅταν ὁ πιθανὸς «ὅρθιόδοξος» ἔχει γίνει πιὸ πολὺ καιρὸ πιστὸς ἀκόλουθος ἐνὸς ὄρισμένου κινήματος. "Οπου μαζικὰ κινήματα ἀνταγωνίζονται μεταξὺ τους, ὑπάρχουν συχνὰ παραδείγματα παραδόξων μεταστροφῶν καὶ τῶν πιὸ ἔνθερμων δπαδῶν, οἱ ὅποιοι στρέφονται ξαφνικὰ σ' ἔνα ἐντελῶς διαφορετικὸ κίνημα. Τὸ δτι ὁ Σαῦλος μεταβλήθηκε σὲ Παῦλο δὲν εἶναι λοιπὸν καμιὰ σπανιότητα καὶ πολὺ λιγότερο κανένα θαῦμα. Σήμερα

φαίνεται δτι κάθε κίνημα πού κάνει προσηλυτισμό βλέπει στοὺς ἔνθερμους ὅπαδοὺς τοῦ ἀντίθετου πιθανούς του ἀκόλουθους. 'Ο Χίτλερ θεωροῦσε τοὺς κομμουνιστὲς σὰν πιθανούς ἔθνικοσσιαλιστές. «'Απὸ μικροστοὺς σοσιαλδημοχράτες καὶ συνδικαλιστικοὺς βόνζους δὲ γίνεται ποτὲ ἕνας ἔθνικοσσιαλιστής, ἀπὸ κομμουνιστὲς πάντοτε»¹³. 'Ο λοχαγὸς Ρέμ (Röhm) ὑπερηφανεύσταν δτι μέσα σὲ τέσσερες βδομάδες θὰ μποροῦσε νὰ μεταβάλει τὸν πιὸ κόκκινο κομμουνιστὴ σὲ ἔνθερμο ἔθνικοσσιαλιστὴ¹⁴. Στὸ ἄλλο στρατόπεδο ὁ Κάρλο Ράντεκ θεωροῦσε τὴν μάζα τῶν μελανοχιτώνων σὰ μὰρ ρεζέρβα τοῦ κομμουνισμοῦ¹⁵.

'Αφοῦ λοιπὸν δλα τὰ μαζικὰ κινήματα κερδίζουν τοὺς ὅπαδοὺς τους ἀπὸ ἕναν δρισμένο τύπο ἀνθρώπου, δρισμένης πνευματικῆς στάσης, μποροῦμε νὰ συμπεράνομε δτι :

- α) "Ολα τὰ μαζικὰ κινήματα ἀνταγωνίζονται μεταξύ τους καὶ δσους ὅπαδοὺς κερδίζει τὸ ἔνα τόσους χάνουν τὰ ἄλλα.
- β) "Ολα τὰ μαζικὰ κινήματα εἰναι ἀνταλλάξιμα, ἔνα κίνημα μετατρέπεται εὔκολα σ' ἔνα ἄλλο, καὶ ἔτοι μπορεῖ ἔνα θρησκευτικὸ κίνημα νὰ ἔξελιχθεῖ σὲ μὰ κοινωνικὴ ἢ ἔθνικοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. 'Απὸ κοινωνικὸ κίνημα μπορεῖ νὰ προέλθει ἔνα δργανωμένο ἔθνικοσιαλιστικὸ ἢ θρησκευτικὸ κίνημα. "Ενα ἔθνικοσιαλιστικὸ κίνημα μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ σὲ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ἢ θρησκευτικὸ κίνημα.

15

"Ενα μαζικὸ κίνημα ἔχει σπάνια ἔνιαῖο χαρακτήρα. Κατὰ κανόνα ἔχει χαρακτηριστικὰ καὶ ἄλλων κινημάτων καὶ κάποτε ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἢ τρία διαφορετικὰ κινήματα. 'Η ἔξοδος τῶν 'Εβραίων ἤταν μὰ ἔξέγερση σκλάβων, ἔνα θρησκευτικὸ καὶ ἔνα ἔθνικοσιαλιστικὸ κίνημα μαζί. 'Ο ἔθνικοσιμὸς τῶν 'Ιαπώνων εἰναι στὴν οὐσία του θρησκευτικός. 'Η γαλλικὴ ἐπανάσταση ἤταν ἐπίσης μὰ νέα θρησκεία. «'Αντίθετα καὶ ἡ νέα θρησκεία (ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση) εἰχε τὰ δόγματά της, τὶς καθαγιασμένες ἀρχὲς τῆς ἐπανάστασης : Liberté et sainte égalité. Εἶχε δικούς της τύ-

31

πους λατρείας, κάτι παρόμοιο μὲ τὶς καθολικὲς τελετές, ποὺ συνδυάζονται μὲ τὶς λαϊκὲς γιορτές. Εἶχε τοὺς ἀγίους της, τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς μάρτυρες τῆς ἐλευθερίας»¹⁶. 'Η ἐπανάσταση αὐτὴ ἤταν ταυτόχρονα ἔνα ἔθνικοσιαλιστικὸ κίνημα. 'Η ἐκτελεστικὴ συνέλευση δριζε μ' ἔνα διάταγμα τοῦ 1792, δτι παντοῦ πρέπει νὰ χτιστοῦν ναοὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή : «'Ο πολίτης γεννιέται, ζεῖ καὶ πεθαίνει γιὰ τὴν πατρίδα»¹⁷.

Τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τῆς Μεταρρύθμισης εἶχαν ἐπαναστατικὰ χαρακτηριστικά, δπως αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν ἀγροτικῶν ἔξεγέρσεων. "Ετσι ὁ Λούθηρος ἔλεγε δτι στὰ μάτια τῶν 'Ιταλῶν οἱ Γερμανοὶ εἰναι βρωμερὰ τευτονικὰ γουρούνια, ποὺ αὐτοὶ καὶ ἄλλοι τσαρλατάνοι τὰ ἔχμεταλλεύονται καὶ ἀπομυζοῦν τὴ χώρα τους μέχρι τὸ μεδούλι της¹⁸.

"Ο θρησκευτικὸς χαρακτήρας τῶν μπολσεβικιῶν καὶ ἔθνικοσσιαλιστικῶν κινημάτων ἀναγνωρίζεται γενικά. Σφυροδρέπανο καὶ ἀγκυλωτὸς σταυρὸς παίρνοντας τὴ θέση του σταυροῦ. Τὸ τελετουργικὸ τῶν παρελάσεών τους μοιάζει μὲ τὸ ἔθιμοτυπικὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν λιτανειῶν. "Εχουν ἄρθρα πίστης, ἀγίους, μάρτυρες καὶ καθαγιασμένα νεκροταφεῖα. Τὸ ἔθνικοσσιαλιστικὸ κίνημα ἤταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ του ἔθνικοσιαλιστικό, ἐνῶ ὁ ἔθνικοσιμὸς τῶν μπολσεβίκων παρουσιάστηκε σὲ ἀργότερη φάση.

"Ο σιωνισμὸς εἰναι ἔνα ἔθνικὸ κίνημα καὶ μὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Γιὰ τὸν δρθόδοξο 'Εβραϊο εἰναι ταυτόχρονα καὶ θρησκευτικὸ κίνημα. 'Ο ἱρανδικὸς ἔθνικοσιμὸς ἔχει θρησκευτικὸ χρῶμα καὶ τὰ σημερινὰ μαζικὰ κινήματα στὴν 'Ασία εἰναι στὸν ἰδιο βαθμὸ ἔθνικοσιαλιστικὰ καὶ ἐπαναστατικά.

16

Τὸ μέσο γιὰ τὴν ἀναχαίτιση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος εἰναι πολὺ συχνὰ ἡ ἀντικατάστασή του μ' ἔνα ἄλλο κίνημα. Μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ τερματίστει ὃν σὴ θέση της μπεῖ μὰ θρησκευτικὴ ἢ ἔθνικοσιαλιστικὴ. Ετσι σε χῶρες δπου ὁ καθολικισμὸς ξαναβρῆκε τὸ πνεῦμα ἐνὸς

32

γνήσιου μαζικοῦ κινήματος, παρουσιάζεται σὰν ἀντίπαλος τοῦ κομμουνισμοῦ. Στὴν Ἰαπωνία ὁ ἔθνικισμὸς ἀπορρέφησε δῆλα τὰ κινήματα κοινωνικῆς διαμαρτυρίας. Στὸ νότο τῶν Η.Π.Α. τὸ κίνημα τῆς φυλετικῆς ἀλληλεγγύης προφύλασσε ἀπὸ κοινωνική ἐπανάσταση. Τὴν ἵδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς πάνω στοὺς γαλλόφωνους Καναδοὺς καὶ στοὺς Μπόερς.

‘Η μέθοδος αὐτὴ τῆς ἀπόπνιξης ἐνὸς κινήματος μ’ ἔνα ἄλλο δὲν εἶναι πάντοτε ἀκίνδυνη καὶ τὶς περισσότερες φορὲς πληρώνεται ἀκριβά. Γιὰ δλους ὅσους προτιμοῦν τὸ παρὸν καὶ ἀγαποῦν τὴ ζωὴ τους εἶναι σκόπιμο νὰ μὴν ἀνακατεύονται σὲ μαζικὰ κινήματα, γιατὶ δταν ἔνα μαζικὸ κίνημα ἔξελίσσεται, δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ παρὸν καμιὰ ἐγγύηση. Στὴν προπολεμικὴ Ἰταλία καὶ Γερμανία οἱ πρακτικοὶ ἐπιχειρηματίες, ποὺ βοηθοῦσαν τὰ ἔθνικοσιαλιστικὰ κινήματα ἐνάντια στὸν κομμουνισμό, ἐνεργοῦσαν σωστά. Μ’ αὐτὸν τρόπον δμως αὐτοὶ οἱ κατὰ τὰ ἄλλα πρακτικοὶ καὶ λογικοὶ ἀνθρωποὶ ἐπιτάχυναν τὴν ἵδια τους τὴν ἐκαθάριση.

Γιὰ τὴν ἀντικατάσταση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος ὑπάρχουν πιὸ ἀκίνδυνα μέσα. Γενικὰ κάθε θεσμὸς ποὺ ἐργάζεται ἐνάντια στὸν ὑπερβολικὸ ἀτομικισμό, ποὺ εὔνοεῖ τὸ αὐτο-έχασμα καὶ ἐπικυρώνει ἡ ὑπόσχεται μιὰ καινούργια ἀρχή, ἀντιδρᾶ στὴν ἔξαπλωση τῶν μαζικῶν κινημάτων. Γι’ αὐτὸν δμως θὰ μιλήσομε ἀργότερα. Τώρα θὰ ἀσχοληθοῦμε μ’ ἔνα εἰδικὸ καὶ περίεργο ἀντικατάστατο τῶν μαζικῶν κινημάτων : τὴ μετανάστευση.

17

‘Η μετανάστευση προσφέρει κάτι ἀπὸ ἔκεινα ποὺ ἐλπίζει νὰ βρεῖ ὁ ἀπογοητευμένος στὸ μαζικὸ κίνημα, δηλ. μιὰ ἀλλαγὴ καὶ τὴν πιθανότητα μιᾶς καινούργιας ἀρχῆς. Οἱ ἴδιοι ἀνθρωποὶ, ποὺ γεμίζουν τὶς γραμμές ἐνὸς ἀναφυόμενου μαζικοῦ κινήματος, θὰ ἔκμεταλλεύονται ἵσως μὲ τὴν ἵδια προθυμία τὴν εὐκαιρία γιὰ μετανάστευση. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἡ μετανάστευση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀντικατάστατο

τοῦ μαζικοῦ κινήματος. Εἶναι δλοφάνερο, ὅτι ἀν οἱ Η.Π.Α. καὶ ἡ ἀγγλικὴ αὐτοκρατορία είχαν εύνοήσει μετά ἀπὸ τὸν Α’ παγκόσμιο πόλεμο μιὰ μαζικὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, δὲν θὰ είχε γίνει οὕτε τὸ φασιστικὸ οὕτε τὸ ἔθνικοσιαλιστικὸ κίνημα. Στὶς Η.Π.Α. ἡ δυνατότητα τῆς ἐλεύθερης μετακίνησης πάνω σὲ μιὰ διάκληρη πλατιὰ ἥπειρο συνέβαλε στὴν κοινωνικὴ σταθεροποίηση.

‘Εξάλλου ἡ μαζικὴ μετανάστευση εἶναι πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴ γέννηση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος λόγω τῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τοὺς δποίους ἀποτελεῖται. Πολλὲς φορὲς εἶναι δύσκολο νὰ διαχρίνομε ποῦ τελειώνει μιὰ μαζικὴ μετανάστευση καὶ ποῦ ἀρχίζει ἔνα μαζικὸ κίνημα ἡ ποιά ἀπὸ τὶς δυὰς καταστάσεις ἔκανε τὴν ἀρχή. ‘Η ἔξοδος τῶν Ἐβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἔξελίχθηκε σὲ ἔθνικοσιαλιστικὸ κίνημα. Οἱ μεταναστεύσεις τῶν λαῶν κατά τὴν ἐποχὴ τῆς παραχμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς μόνο πληθυσμιακὲς μετακίνησεις. ‘Εχει διαπιστωθεῖ δτι οἱ βάρβαροι στὴν ἀρχὴ τῆς μετανάστευσῆς τους ἤταν ὀλιγάριθμοι, ἀλλὰ ὁ ἀριθμός τους μεγάλωνε ἀπὸ τὸν καταπιεσμένους καὶ δυσαρεστημένους κατοίκους τῶν χωρῶν ἀπὸ τὶς δποίες περνοῦσαν : «μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ἀναμμένη καὶ καλυμμένη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια μιᾶς ἔχθρικῆς κατάκτησης»¹⁹.

Κάθε μαζικὸ κίνημα εἶναι σὲ μεταβατικὴ σημασία μιὰ μετανάστευση — μιὰ πορεία πρὸς τὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας — καὶ δταν εἶναι ἀναγκαῖο καὶ πραγματοποιήσιμο μετατρέπεται σὲ γνήσια μετανάστευση. Αὐτὸν συνέβη μὲ τοὺς πουριτανούς, τοὺς ἀναβαπτιστές, τοὺς μορμόνους, τοὺς ντουχομπόρζους καὶ τοὺς σιωνιστές. ‘Η μαζικὴ μετανάστευση δυναμώνει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐνότητα ἐνὸς κινήματος. ‘Αν αὐτὴ γίνεται μὲ τὴ μορφὴ ἔχθρικῆς κατάκτησης, σταυροφορίας, προσκυνήματος ἡ ἐποίκισης νέου ἐδάφους, εἶναι πάντοτε ἀποτέλεσμα ἐνεργητικοῦ μαζικοῦ κινήματος.

Μέρος Δεύτερο

ΟΙ ΠΙΘΑΝΟΙ ΠΡΟΣΗΛΥΤΟΙ

4

‘Ο ρόλος τῶν ἀνεπιθύμητων στὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις

18

“Εχουμε τὴν τάση νὰ κρίνομε μιὰ φυλή, ἔνα ζήνος ἢ μιὰ ὄρισμένη ὅμαδα ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ πιὸ ἀνάξια μέλη τους. “Αν καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι ὀλοφάνερα ἐντελῶς ἀδικος, ὑπάρχει πάντως κάποια βάση, γιατὶ ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ ικανότητα μιᾶς ὅμαδας ἔξαρτῶνται πολὺ συχνὰ ἀπὸ τὰ κατώτερα στοιχεῖα τῆς.

‘Η ὀκνή μάζα ἐνὸς λαοῦ βρίσκεται περίπου στὴ μέση. ‘Ο ἀξιοπρεπῆς μέτριος πολίτης, ποὺ ἐργάζεται γιὰ τὸ καλὸ τοῦ λαοῦ του στὶς πόλεις καὶ στὴν ὕπαιθρο, ἐπεξεργάζεται καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὶς μειονότητες δύο πόλων, τοὺς ἀρίστους καὶ τοὺς χειρίστους¹.

Τὸ ἀνώτερο ἀτομο — ἀδιάφορο ἀν δρᾶ στὴν πολιτική, στὴ λογοτεχνία, στὴν ἐπιστήμη, στὸ ἐμπόριο ἢ στὴ βιομηχανία — παίζει ἔνα μεγάλο ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα ἐνὸς λαοῦ. ‘Ο ρόλος ὅμως τῶν ἀτόμων τοῦ ἀλλού πόλου — τῶν ἀποτυχημένων, τῶν ἀπροσάρμοστων, τῶν ἀκοινώνητων, τῶν ἐγκληματιῶν καὶ ὅλων ἐκείνων, ποὺ ἔχασαν ἢ δὲν κατεῖχαν ποτὲ θέση στὶς σειρὲς τῶν «ἀξιοπρεπῶν ἀνθρώπων» — δὲν εἶναι καθόλου μικρότερος. Τὸ κοινωνικὸ παιχνίδι «ἱστορία» παίζεται κυρίως ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ τοὺς τελευταίους πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς μεσαίας μάζας.

‘Ο λόγος γιὰ τὸν ὄποιο τὰ κατώτερα στοιχεῖα ἐνὸς λαοῦ μποροῦν νὰ ἀσκήσουν τέτοια καθοριστικὴ ἐπίδραση

στὴν τύχη του, εἶναι γιατὶ δὲν σέβονται καθόλου τὸ παρόν τους. Θεωροῦν τὴν ζωή τους ἀμετάκλητα ἀποτυχημένη καὶ ἔτσι γίνονται πρόθυμα νὰ σπαταλήσουν ἢ νὰ καταστρέψουν τὴν ζωή τους καὶ τὸ παρόν τους: ἀπ’ αὐτὸ προέρχεται ἡ ἀδιαφορία τους ἀπέναντι στὴν τάξη καὶ ἡ τάση τους πρὸς τὸ χάρος καὶ τὴν ἀναρχία. ‘Ἐπιζητοῦν νὰ θυσιάσουν τὸ φθαρμένο καὶ ἀσήμαντο ‘Ἐγώ τους σὲ μιὰ ἐντυπωσιακὴ δημόσια ἐπιχείρηση, καὶ γι’ αὐτὸ ἔχουν τάση γιὰ κοινὴ δράση. “Ἐτσι αὐτοὶ εἶναι οἱ πρῶτοι σὲ μιὰ ἐπανάσταση, σὲ μαζικές μεταναστεύσεις, σὲ θρησκευτικά, φυλετικά ἢ ἑθνικιστικά κινήματα, καὶ πάνω στὰ κινήματα αὐτά, ποὺ διαμορφώνουν τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ιστορία ἐνὸς λαοῦ, αὐτοὶ βάζουν τὴ σφραγίδα τους. Οἱ ἀπελπισμένοι καὶ οἱ παραμερισμένοι ἀποτελοῦν συχνὰ τὴν πρώτη ὥλη γιὰ τὸ μέλλον ἐνὸς λαοῦ. ‘Η πέτρα ποὺ οἱ χτίστες πετοῦν σὰν ἀχρηστή γίνεται ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος ἐνὸς νέου κόσμου. “Ἐνας λαὸς χωρὶς κατακάθια καὶ χωρὶς τοὺς δυσαρεστημένους εἶναι τακτικός, κόσμιος, φιλήσυχος καὶ εὐχάριστος, τοῦ λείπει ὅμως ἵσως τὸ σπέρμα τοῦ μέλλοντος. Δὲν ἔταν καμιὰ εἰρωνεία τῆς ιστορίας, δτι ἀκριβῶς ἔκεινοι ποὺ διέσχισαν τὸν ὀκεανὸ καὶ θέλησαν νὰ δημιουργήσουν μιὰ νέα ἡπειρο, ἔταν οἱ ἀνεπιθύμητοι τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Μόνο αὐτοὶ ἔταν ικανοὶ γιὰ τέτοια ἡράκλεια κατορθώματα.

19

“Ἀν καὶ οἱ δυσαρεστημένοι βρίσκονται σ’ ὅλα τὰ σταυροδρόμια τῆς ζωῆς, ἐμφανίζονται συνηθέστερα στὶς παρακάτω κατηγορίες σάν: α) φτωχοί, β) ἀκοινώνητοι, γ) παραμερισμένοι, δ) μειονότητες, ε) νεαροί, στ) φιλόδοξοι, ζ) κατεχόμενοι ἀπὸ ἔνα πάθος ἢ μιὰ μανία, η) ἀνίκανοι (σωματικὰ ἢ πνευματικά), θ) ὑπερβολικὰ φίλαυτοι, ι) βαριεστημένοι, ια) ἀμαρτωλοί. Στὰ κομμάτια 20-42 θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ μερικές ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές.

Oι φτωχοί

Oι νέοι φτωχοί

20

Οι φτωχοί δὲν είναι δῆλοι αποτυχημένοι. Μερικοί ἀπό ἔκεινους πού ζοῦν στὶς ἀθλεῖς φτωχογειτονίες τῶν μεγαλουπόλεων αἰσθάνονται καλὰ μέσα στὴ φτώχεια τους. 'Η ίδεα δτὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ζήσουν ἔξω ἀπὸ τὸ συνηθισμένο περιβάλλον τους τοὺς τρομάζει. 'Ακόμη καὶ οἱ εὐπόληπτοι φτωχοί, δταν ἡ φτώχεια τους διαρκεῖ πολὺ, παραμένουν νωθροί. Είναι φοβισμένοι ἀπὸ τὴ σταθερότητα τῆς τάξης αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Γιὰ ν' ἀνοίξουν τὰ μάτια τους μπροστὰ στὴν προσκαρπότητα αὐτῆς τῆς «αἰώνιας τάξης», χρειάζονται ἔναν κατακλυσμό, μιὰ εἰσβολή, πανούκλα ἢ μιὰ παρόμοια γενικὴ συμφορά.

'Εκεῖνοι ποὺ αἰσθάνονται βαθύτερα τὸ γεγονός τῆς ἀποτυχίας είναι συνήθως ἔκεινοι ποὺ δοκιμάζουν τὴ φτώχεια γιὰ πρώτη φορά, οἱ «νέοι φτωχοί». 'Η ἀνάμνηση ἀπὸ καλύτερες καταστάσεις βράζει στὶς φλέβες τους σὰ φωτιά. Είναι οἱ ἀποκληρωμένοι καὶ ἀπαλλοτριωμένοι ποὺ δέχονται κάθε νέο μαζικὸ κίνημα μὲ ἐνθουσιασμό. Τὴν ἐπιτυχία τῆς πουριτανικῆς ἐπανάστασης στὴν Αγγλία τοῦ 17ου αἰώνα τὴ σιγούρεψαν οἱ νέοι φτωχοί. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν «movement of enclosure» χιλιάδες κτηματίες ἔδιωξαν τοὺς μισθωτές τους καὶ μετάτρεψαν τὸ καλλιεργήσιμο ἔδαφος σὲ λιβάδια. «Γεροὶ καὶ ἄξιοι γεωργοί, γεμάτοι ἀγάπη πρὸς τὴ γῆ ποὺ τοὺς ἔτρεφε, ἔγιναν μεροκαματιάρηδες καὶ ζητιάνοι... οἱ δρόμοι τῶν πόλεων κατακλύστηκαν ἀπὸ ἔξαθλιωμένους»².

37

Αὗτοὶ οἱ ἀποκληρωμένοι ἀποτέλεσαν τοὺς νεοσύλλεκτους γιὰ τὸ μοντέρνο στρατὸ τοῦ Κρόμγουελ.

Στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία οἱ νέοι φτωχοὶ μιᾶς καταστραμμένης μεσαίας τάξης σχημάτισαν τὰ κύρια στηρίγματα γιὰ τὸ ναζιστικὸ καὶ τὸ φασιστικὸ κίνημα. Οἱ πιθανοὶ ἐπαναστάτες στὴ σημερινὴ Αγγλία δὲν είναι οἱ ἐργάτες, ἀλλὰ οἱ ἀποκληρωμένοι ὑπάλληλοι καὶ ἐπιχειρηματίες. 'Η τάξη αὐτὴ ἔχει μιὰ ζωηρὴ ἀνάμνηση τοῦ πλούτου καὶ τῆς κυριαρχίας καὶ είναι ἀπίθανο ἀν θὰ συνηθίσει στὰ περιορισμένα δρια καὶ στὴν πολιτικὴ τῆς ἀδυναμία.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ — στὶς Η.Π.Α. καὶ σ' ἄλλες χώρες — ὑπάρχει μιὰ τεράστια περιοδικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νέων φτωχῶν, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολίᾳ ἔχει συμβάλει στὴ δημητουργία καὶ εύδοκιμηση μαζικῶν κινημάτων. Μέχρι τώρα οἱ νέοι φτωχοὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὶς εὔπορες τάξεις, τελευταῖα δύμας — σίγουρα γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ιστορία — στὸ ρόλο αὐτὸ παρουσιάζεται καὶ ὁ ἀπλὸς ἐργάτης.

"Οσο ὁ ἐργάτης ἐπρεπε νὰ ἀρκεῖται στὸ ἐλάχιστο δριο συντήρησης, οἱ ἄλλοι τὸν θεωροῦσαν σὰν τὸν παραδοσιακὰ φτωχὸ καὶ ὁ ἵδιος ἔβλεπε ἔτσι τὸν ἔαυτό του. Σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς καιροὺς αἰσθανόταν πάντοτε φτωχός. Τὶς οἰκονομικὲς κρίσεις, δσο βαριές κι ἀν ηταν, δὲν τὶς ἔβλεπε σὰ διασάλευση τῆς τάξης ἢ σὰ γεγονότα πολὺ μεγάλης σημασίας. 'Ο σύγχρονος ἐργάτης τοῦ δυτικοῦ κόσμου δύμας αἰσθάνεται τὴν ἀνεργία σὰν ὑποβιβασμό. "Οταν χάνει τὴν ἐργασία του, θεωρεῖ τὸν ἔαυτό του ἀποκληρωμένο καὶ πληγώμένο ἀπὸ μιὰ ἀδικη τάξη πραγμάτων καὶ είναι πρόθυμος νὰ ἀκολουθήσει ἐκείνους ποὺ φωνάζουν γιὰ ἔνα νέο σύστημα.

Oι πάμπτωχοι

21

Οι φτωχοί ποὺ ἀντιμετωπίζουν καθημερινὰ τὸ φάσμα τῆς πείνας, ζοῦν πολὺ πρακτικά. Μπλεγμένοι σ' ἔναν πραγματικὰ

38

ἀπελπισμένο ἀγώνα γιὰ τὸ καθημερινὸ ψωμὶ καὶ τὴ στέγη, εἶναι πάντα ἀπασχολημένοι καὶ δὲν αἰσθάνονται πλήξη. "Ολες τους οἱ ἐνέργειες εἶναι συγκεκριμένες καὶ ἀμεσες. Κάθε φαγητὸ εἶναι καὶ μιὰ ἔκπλήρωση· τὸ νὰ μπορέσουν νὰ κοιμηθοῦν μὲ γεμάτο στομάχι εἶναι θρίαμβος καὶ κάθε φροῦτο ποὺ πέφτει στὰ χέρια τους σημαίνει γι' αὐτοὺς δῶρο ἀπὸ τὸν οὐρανό. Τί ἔχουν νὰ περιμένουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι «ἀπὸ ἔναν ὑπερατομικὸ σκοπό, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δώσει στὴ ζωὴ τους νόημα καὶ ἀξιοπρέπεια»; Αὐτοὶ δὲν πέφτουν στοὺς πειρασμοὺς τῶν μαζικῶν κινημάτων. 'Η Ἀγκέλικα Μπαλαμπάνοφ περιγράφει τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ ξαφνικὴ καὶ ὑπερβολικὴ φτώχεια πάνω στὸ πνεῦμα ἐπιφανῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ κατάκλυζε τὴ Μόσχα στὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς μπολσεβικῆς ἐπανάστασης. «Ἐδῶ εἶδα ἄνδρες καὶ γυναῖκες ποὺ εἶχαν ζήσει σ' δόλοκληρη τὴ ζωὴ τους γιὰ ίδεες καὶ εἶχαν θυσάσει σ' αὐτὲς ὑλικὰ συμφέροντα, ἐλευθερία, εὐτυχία καὶ ἀγάπη στὴν οἰκογένεια, νὰ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μ' ἔνα πρόβλημα: τὸ πρόβλημα τῆς πείνας καὶ τοῦ κρύου»³.

"Οταν δὲν άνθρωπος βασανίζεται ἀπὸ τὸ πρωὶ ὅς τὸ βράδυ μὲ προβλήματα τῆς γυμνῆς ὑπαρξῆς του, δὲν ἔχει χρόνο νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ δινειρευτεῖ τίποτε ἄλλο. "Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους, γιὰ τοὺς ὅποιους οἱ λαϊκές μάζες στὴν Κίνα εἶναι τόσο φιλήσυχες, εἶναι ὅτι δὲν ἔχει μᾶλλον στατικὴ παρὰ δυναμικὴ ἐπίδραση»⁴.

22

'Η ἀθλιότητα δὲν προκαλεῖ αὐτόματα δυσαρέσκεια, οὔτε δὲν βαθύτερη τῆς εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ μέγεθος τῆς ἀθλιότητας. 'Η δυσαρέσκεια εἶναι ἵσως μεγαλύτερη, δταν ἡ ἀθλιότητα εἶναι ὑποφερτὴ καὶ δταν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, ὥστε νὰ ὑπόσχονται μιὰ καλύτερη κατάσταση. Μιὰ λύπη εἶναι πιὸ ἀνυπόφορη, δταν σχεδὸν δὲν ὑπάρχει πιὰ. 'Ο Ἀλέξις ντὲ

Τοκεβίλλα ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του πάνω στὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς προεπαναστατικῆς Γαλλίας, «ὅτι καμιὰ ἐποχὴ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση δὲ μπορεῖ νὰ παρουσιάσει τόσο μεγάλες προόδους στὴ δημόσια εὐημερία δσο τὰ 20 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση»⁵. Αὐτὸ τὸν δόγματος στὸ παράδοξο συμπέρασμα, δτι «οἱ Γάλλοι εὑρισκαν τὴν κατάστασή τους πιὸ ἀνυπόφορη δσο πιὸ καλὴ γινόνταν αὐτή»⁶.

Τόσο στὴ Γαλλία δσο καὶ στὴ Ρωσία στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπανάστασης οἱ γεωργοὶ κατεῖχαν τὸ ἔνα τρίτο τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὅποιου εἶχαν ἀποκτήσει στὶς τελευταῖς μιὰ-δυὸ γενιές πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση⁷. Δὲν εἶναι τόσο τὰ βάσανα, ἀλλὰ ἡ γεύση καλύτερων πραγμάτων ποὺ σπράγχουν τὸν ἄνθρωπο σὲ ἔξεγερση. Στὴ Ρωσία, δσο δὲ πληθυσμὸς δὲ γνωρίζει μιὰ πραγματικὰ καλὴ ζωὴ, ἡ πιθανότητα μιᾶς λαϊκῆς ἔξεγερσης ἀποκλείεται. 'Η ἐπικίνδυνη στιγμὴ γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ πολίτητυρὸ θὰ ἔλθει, δταν ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση βελτιωθεῖ καὶ χαλαρωθοῦν τὰ μέτρα τοῦ δλοκληρωτικοῦ καθεστῶτος. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο δτι ἡ δολοφονία τοῦ στενοῦ φίλου τοῦ Στάλιν, Κύροφ, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1934, ἔγινε ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναγγελία τοῦ Στάλιν γιὰ τὴν πετυχημένη ἔκβαση τοῦ πρώτου πενταετοῦ προγράμματος καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς εὐημερίας.

'Η δυσαρέσκεια φαίνεται δτι αὐξάνει μὲ τὴ μειωνόμενη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἐπιθυμητὸ σκοπό. Αὐτὸ Ισχύει στὸν ἰδιο βαθμὸ εἴτε πλησιάζομε τὸ σκοπὸ εἴτε ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ αὐτὸν. 'Ισχύει τόσο γι' αὐτοὺς ποὺ ἀντικρύζουν τὴ γῇ τῆς ἐπαγγελίας δσο καὶ γιὰ ἐκείνους τοὺς ἀποκληρωμένους ποὺ τὴ χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους· τόσο γι' αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται στὸ κατώφλι τοῦ πλούτου, τῆς ἐλευθερίας κλπ. δσο καὶ γιὰ τοὺς νέους φτωχούς, ποὺ μόλις σκλαβώθηκαν.

23

Τὸ αἰσθημα τῆς ἀποτυχίας εἶναι μεγαλύτερο, δταν κατέχομε πολλὰ καὶ θέλομε περισσότερα, παρὰ δταν δὲν κατέχομε

39

40

τίποτε καὶ θέλομε λίγα. Ἡ δυσαρέσκειά μας εἶναι μικρότερη, δταν μᾶς λείπουν πολλά, παρὰ δταν μᾶς λείπει μόνο εῖναι ἀκόμη.

24

Γιὰ περιττὰ πράγματα καταβάλλομε μεγαλύτερες προσπάθειες παρὰ γιὰ τὰ πραγματικὰ ἀπαραίτητα. Καὶ συχνά, δταν παραιτούμαστε ἀπὸ τὰ περιττά, παύομε νὰ ὑποφέρομε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων.

25

Ὑπάρχουν δυὸς κατηγορίες ἐλπίδας. Ἡ μιὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους ἐκρήκτικους, ἐνῶ ἡ ἄλλη πειθαρχικούς καὶ ὑπόμονους. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ στηρίζεται πάνω στὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἐπιθυμητὸ ἀντικείμενο. Εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀμεσητική καὶ στὴν ἀπομακρυσμένη ἐλπίδα.

Ἐνα μαζικὸ κίνημα στὶς ἀρχές του κηρύττει ἀμεσητική ἐλπίδα. Θέλει νὰ κεντρίσει τοὺς δπαδούς του γιὰ δράση, καὶ ἡ ἐλπίδα τοῦ «ένα βῆμα ἀκόμη καὶ φθάσαμε» παρασύρει τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀμεσητική δράση. Ὁ νεογέννητος χριστιανισμὸς κήρυττε τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ τὴ σύντομη ἀφίξη τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Ὁ Μωάμεθ δόλωνε τοὺς δπαδούς του μὲ ὑποσχέσεις λαφύρων. Οἱ ἵσταταινοι ὑπόσχονταν ἀμεσητική ἐλευθερία καὶ ισότητα. Οἱ πρῶτοι μπολσεβίκοι ὑπόσχονταν ψωμὶ καὶ γῆ. Ὁ Χίτλερ ὑποσχόταν ἀμεσητική κατάργηση τῆς σκλαβιᾶς, ποὺ εἶχε ἐπιβάλει στοὺς Γερμανοὺς ἡ συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν, καὶ ἐργασία καὶ ἀπασχόληση γιὰ δλους. Ἀργότερα, δταν τὸ κίνημα στερεωθεῖ, δ τόνος μετατοπίζεται σιγά-σιγά στὴ μαχρινὴ ἐλπίδα, στὸ δινειρό καὶ στὸ δραμα: γιατὶ ἔνα φτασμένο μαζικὸ κίνημα πρέπει νὰ φροντίζει γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ δημιουργημένου παρόντος καὶ ἐγκωμιάζει τὴν ὑπακοὴ καὶ τὴν ὑπομονὴ παραπάνω ἀπὸ κάθε αὐθόρμητη πράξη. «Εἰ δὲ δ οὐ βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι' ὑπομονῆς ἀποδεχόμεθα»⁸.

41

Ἐτοι κάθε φτασμένο μαζικὸ κίνημα προσφέρει τὴ δική του μαχρινὴ ἐλπίδα, ἐνα δικό του ναρκωτικό, γιὰ νὰ μετριάζει τὴν ὑπομονῆσία τῶν μαζῶν καὶ νὰ τὶς συμφιλιώνει μὲ τὴν τύχη τους. Γι' αὐτὸ δ σταλινισμὸς εἶναι ἔξισου μὲ μιὰ ἀναγνωρισμένη θρησκεία «ὅπιο γιὰ τὸ λαό».

Οἱ ἐλεύθεροι φτωχοὶ

26

Οἱ δουλοὶ εἶναι φτωχοί: ἔκει δημος ὅπου ἡ δουλεία ἔχει μακρὺ παρελθόν καὶ πλατιὰ ἔξάπλωση ἡ δημιουργία ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος εἶναι δύσκολη. Ἡ ἀπόλυτη ισότητα ἀνάμεσα στοὺς δούλους καὶ ἡ στενὴ συμβίωσή τους ἀποκλείουν τὴν προσωπικὴ ἀπογοήτευση. Σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου διατηρεῖται ἡ δουλεία, πρόξενοι ταραχῶν γίνονται οἱ μόλις σκλαβωμένοι καὶ οἱ μόλις ἀπελευθερωνόμενοι.

Ἡ ἐλευθερία δέχνεται καὶ μετριάζει τὸ αἰσθημα τῆς ἀπογοήτευσης περίπου στὸν ἰδιο βαθμό. Ἡ ἐλευθερία τῆς κρίσης ἐπωμίζει τὸ ἀτομο μὲ δλη τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς ἀποτυχίες. Ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν δοκιμῶν, ποὺ ἐπιτρέπει ἡ ἐλευθερία, αὐξάνεται καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς ἀποτυχίας καὶ ἀπογοήτευσης. Ἡ ἐλευθερία μετριάζει τὸ αἰσθημα τῆς ἀπογοήτευσης μὲ τὴ χορήγηση καταπραϋντικῶν μέσων, ὅπως ἀπασχόληση, μετακίνηση, ἀλλαγὴ καὶ δυνατότητα γιὰ διαμαρτυρία.

Οταν ὁ ἀνθρωπὸς δὲν ἔχει τὴν ἴκανότητα νὰ ἀρχίσει κάτι μὲ τὸν ἔαυτό του, τότε ἡ ἐλευθερία καταντᾶ γι' αὐτὸν ἐνοχλητικὸ βάρος. Τί ἀξία ἔχει ἡ ἐλευθερία τῆς ἐλλογῆς, δταν τὸ Ἐγὼ εἶναι πολὺ ἀδύνατο; Τὸ μαζικὸ κίνημα τὸ ἀκολουθοῦμε λοιπόν, γιὰ ν' ἀποφύγομε τὴν ἀτομικὴ εὐθύνη, μὲ τὰ λόγια ἐνὸς νεαροῦ ἐθνικοσοσιαλιστῆ, γιὰ νὰ «εἴμαστε ἐλεύθεροι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία»⁹. Δὲν ἥταν σκέτη ὑποκρισία, δταν φανατικοὶ καὶ ἀμετάπειστοι ἐθνικοσοσιαλιστὲς θεωροῦσαν τοὺς ἔαυτοὺς τους ἀθώους, παρὰ τὰ ἐγκλήματα ποὺ εἶχαν διαπράξει. «Οταν τοὺς καλοῦσαν νὰ λογοδοτήσουν

42

γιὰ πράξεις ποὺ εἶχαν ἔκτελέσει κατόπιν διαταγῆς, αἰσθάνονταν ἀπατημένοι καὶ συκοφαντημένοι. Δὲν εἶχαν ἀκολουθήσει τὸ κίνημα, γιὰ νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν εὐθύνη;

Μποροῦμε νὰ συμπεράνομε, διτὶ τὸ εὐφορότερο ἔδαφος γιὰ ἕνα μαζικὸ κίνημα βρίσκεται σὲ κοινωνίες, οἱ ὅποιες παρέχουν μεγάλες ἐλευθερίες, ἀλλὰ δὲ διαθέτουν μέσα γιὰ νὰ καταπράνουν τὸ αἰσθημα τῆς ἀπογοήτευσης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ Γάλλοι γεωργοί, ποὺ — σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Γερμανούς καὶ τοὺς Αὐστριακούς — δὲν ἥταν πιὰ σκλάβοι καὶ κατεῖχαν κιόλας δικό τους ἔδαφος, δέχτηκαν τὶς ίδεες τῆς ἐπανάστασης. Ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση ἵσως νὰ μὴ γινόταν, ἀν οἱ Ρώσοι γεωργοὶ δὲν ἥταν ἀπὸ δυὸ περίπου γενιές ἐλεύθεροι καὶ δὲν εἶχαν γλυκαθεῖ ἀπὸ τὴν κατοχὴ δικοῦ τους ἔδαφους.

27

‘Ακόμη καὶ τὰ μαζικὰ κινήματα, τὰ ὅποια στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας ξεσηκώνονται ἐνάντια σὲ μιὰ δουλεία, δὲν ἐπιτέπουν καμιὰ ἀτομικὴ ἐλευθερία. ‘Οσο ἕνα κίνημα εἶναι μπλεγμένο σ’ ἕναν ἀπελπισμένο ἀγώνα μὲ μιὰ ὑπέρτερη δύναμη καὶ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ἀμύνεται ἐνάντια σὲ ἑσωτερικούς καὶ ἔξωτερικούς ἔχθρούς, φροντίζει κυρίως γιὰ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν αὐταπάρνηση τῶν δπαδῶν του. Αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴν παραίτηση ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ γνώση, τὴν κρίση καὶ τὸ προσωπικὸ συμφέρον. Κατὰ τὸν Ροβεσπιέρο, ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση ἥταν ὁ «δεσποτισμὸς τῆς ἐλευθερίας ἀπέναντι στὴν τυραννία»¹⁰.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι, διτὶ ἕνα ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα ποὺ παραμελεῖ ἡ παραμερίζει τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, δὲ βλάπτει τὰ συμφέροντα μιᾶς φανατικῆς ἀκολουθίας. Οἱ φανατικοί, λέει ὁ Ρενάν, φοβοῦνται τὴν ἐλευθερία περισσότερο ἀπὸ τὸ διωγμό¹¹. Εἶναι σωστό, διτὶ οἱ δπαδοὶ ἐνὸς νέου μαζικοῦ κινήματος δοκιμάζουν ἕνα ἴσχυρὸ αἰσθημα τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀν καὶ κινοῦνται μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα αὐστηρῆς ὑπακοῆς σὲ δόγματα καὶ διαταγές. Τὸ αἰ-

σθημα τῆς ἀπελευθέρωσης προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός διτὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τῆς ἀβάστακτης ἀτομικῆς τους ὑπαρξῆς· καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διαφυγὴ τὴν αἰσθάνονται σὰν ἀπελευθέρωση καὶ λύτρωση. Ἐπίσης καὶ ἡ γνωριμία μὲ ρίζικὴ ἀλλαγὴ προσφέρει ἔνα αἰσθημα ἐλευθερίας, ἀν καὶ ἡ ἐλευθερία αὐτὴ πραγματοποιεῖται στὰ πλαίσια αὐτηρῆς πειθαρχίας. Μόνον δταν τὸ κίνημα περάσει τὴν ἐνεργητικὴ του φάση καὶ ἔδραιωθεῖ πάνω σὲ σταθερὲς ἀρχές, ἀρχίζει ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία νὰ ἔχει πάλι προοπτικές. ‘Οσο μικρότερη εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ αὐτὴ φάση τόσο περισσότερο δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση διτὶ τὸ ἴδιο τὸ κίνημα, καὶ δχι τὸ τέλος του, εύνόησε τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία. Αὐτὴ ἡ ἐντύπωση εἶναι τόσο πιὸ ζωηρὴ δσο πιὸ τυραννικὴ ἥταν ἡ τάξη ποὺ ἀνατράπηκε ἡ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ κίνημα.

28

‘Οποιος θεωρεῖ τὴ ζωὴ του καταστραμμένη καὶ σπαταλημένη ἀπαιτεῖ περισσότερο Ισότητα καὶ ἀδελφικότητα παρὰ ἐλευθερία. ‘Οταν ἀπαιτεῖ ἐλευθερία, ἔννοει μ’ αὐτὸ μόνο τὴ δυνατότητα γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ Ισότητας καὶ δμοιομορφίας. ‘Η ὑπερβολικὴ ἀπαίτηση τῆς ἐλευθερίας εἶναι κατὰ μέρος μόνο ἐπιθυμία γιὰ ἀνωνυμία: νὰ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς κλωστὲς ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα ὄφασμα, μιὰ κλωστὴ ποὺ δὲ διαφέρει σὲ τίποτε ἀπὸ τὶς ἄλλες¹². Γιατὶ ἔτσι δὲ μπορεῖ πιὰ κανένας νὰ τὸν ξεχωρίσει, νὰ τὸν μετρήσει μὲ τοὺς διλλους καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὴν κατωτερότητά του.

Αὐτοὶ ποὺ φωνάζουν πιὸ πολὺ γιὰ ἐλευθερία εἶναι συχνὰ οἱ ἴδιοι ποὺ σὲ μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία θὰ αἰσθάνονται πιθανὸ λιγότερο εύτυχισμένοι. Οἱ ἀποτυχημένοι, καταπιεσμένοι ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τους ἀνεπάρκεια, σπρώχνουν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀποτυχία τους σὲ ἔξωτερικὰ ἐμπόδια. ‘Η θερμότερη ἐπιθυμία τους εἶναι ἡ κατάργηση τῆς ἐλευθερίας. Θέλουν νὰ καταργήσουν τὸν ἐλεύθερο συναγωνισμὸ καὶ τὴν ἀμελίκτη ἔξέταση, στὴν δπαδού τὸν πορθάλλεται διαρκῶς τὸ ἀτομο στὴν ἐλεύθερη κοινωνία.

43

44

"Οπου ή ἐλευθερία ἀποτελεῖ πραγματικότητα, ἔκει ή ἰσότητα εἶναι ή θερμή ἐπιθυμία τῆς μάζας. "Οπου ἐπιχρατεῖ ἰσότητα, ἔκει ή ἐλευθερία εἶναι ή θερμή ἐπιθυμία μιᾶς μειονότητας.

'Η ἰσότητα χωρὶς ἐλευθερία δημιουργεῖ μιὰ διαρκέστερη κοινωνικὴ δομὴ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία χωρὶς ἰσότητα.

Οἱ δημιουργικοὶ φτωχοὶ

30

"Οπου ή φτώχεια συνδυάζεται μὲ δημιουργικὴ δύναμη δὲ συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ ἀπογόνητευση. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ φτωχό, ἀλλὰ ἐπιτήδειο ἔργατη, καθὼς καὶ γιὰ τὸ φτωχὸ συγγραφέα, καλλιτέχνη καὶ ἐπιστήμονα ποὺ διαθέτει δημιουργικές ἵκανότητες. Τίποτε δὲν καθησυχάζει πιὸ πολὺ τὴν αὐτοπειόθησή μας καὶ δὲ μᾶς συμφιλιώνει μὲ τὸν ἕδιο τὸν ἔαυτό μας δσο ή ἀδιάκοπη ἵκανότητα νὰ δημιουργοῦμε καὶ νὰ βλέπομε μέρα μὲ τὴ μέρα πράγματα νὰ φτιάχνονται ἀπὸ τὰ χέρια μας. 'Η παρακυῆ τῆς χειροτεχνίας στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἵσως μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες γιὰ τὸ αὐξανόμενο αἴσθημα τῆς ἀποτυχίας καὶ τῆς ἀπογόνητευσης καὶ γιὰ τὴ μεγαλύτερη προθυμία τοῦ ἀτόμου ν' ἀκούσει τὶς ὑποσχέσεις τῶν μαζικῶν κινημάτων.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο δτι μὲ τὴν ἐλάττωση τῶν δημιουργικῶν ἵκανοτήτων ἐνὸς ἀνθρώπου αὐξάνεται ή τάση του γιὰ μαζικὰ κινήματα. 'Εδῶ φαίνεται ὁλοκάθαρα ή σχέση ἀνάμεσα στὴ φυγὴ ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο 'Ἐγώ καὶ στὴν προσφυγὴ στοὺς πειρασμοὺς τοῦ μαζικοῦ κινήματος. 'Ο ἀποτυχημένος συγγραφέας, καλλιτέχνης καὶ ἐπιστήμονας — ἀποτυχημένος γιατὶ ή ἐσωτερικὴ δημιουργικὴ δύναμη τὸν ἔγκαταλείπει — μεταπηδᾷ ἀργὰ ή γρήγορα στὸ στρατόπεδο τῶν θερμῶν πατριωτῶν, τῶν ρατσιστῶν, τῶν κηρύκων τῆς ἔξεγερσης ή τῶν ἀγωνιστῶν μιᾶς ιερῆς ὑπόθεσης. Τὸ ἕδιο συμβαίνει ἵσως καὶ μὲ τὸν σεξουαλικὰ ἀνίκανο. ('Ο ρόλος τῶν μὴ δημιουργικῶν στὸ ναζιστικὸ κίνημα θὰ συζητηθεῖ στὸ κομμάτι 111).

Οἱ ἐνωμένοι φτωχοὶ

31

Οἱ φτωχοὶ σὰ μέλη μιᾶς κλειστῆς ὁμάδας — μιᾶς φυλῆς, μιᾶς σταθερῆς οἰκογένειας, μιᾶς συμπαγοῦς φυλετικῆς ή θρησκευτικῆς ὁμάδας — εἶναι σχετικὰ καλὰ προφυλαγμένοι ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση καὶ δὲν πέφτουν εὔκολα στὰ δολώματα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. "Οσο λιγότερο δ ἀνθρωπος θεωρεῖ τὸν ἔαυτό του σὰν αὐτόνομο ἄτομο καὶ δσο λιγότερο εἶναι ἵκανὸς νὰ ὅρισει μόνος του τὴν πορεία του καὶ νὰ ἀναζητήσει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ζωῆς του στὸν ἔαυτό του, τόσο πιὸ ἀπίθανο εἶναι δτι αὐτὸς θεωρεῖ τὴ φτώχεια του σὰν ἀπόδειξη τῆς κατωτερότητάς του. Τὸ μέλος μιᾶς κλειστῆς ὁμάδας δὲν ἐπαναστατεῖ τόσο εὔκολα δσο δ ἔχει ωριστὸς ἀνθρωπος. Γιὰ νὰ παρακινηθεῖ σὲ ἔξεγερση, χρειάζεται πιὸ πολλὰ βάσανα καὶ προσωπικές ταπεινώσεις. "Ετσι ή αἰτία μιᾶς ἐπανάστασης σὲ μιὰ ὁλοκληρωτικὴ κοινωνία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ περισσότερο στὸ γεγονός δτι τὸ ὁλοκληρωτικὸ σύστημα δὲν εἶναι πιὰ ἀρκετὰ αὐστηρό, παρὰ στὴ διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν καταπίεση καὶ στὴν ἀθλιότητα.

Στοὺς στενοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς τῶν Κινέζων πρέπει ν' ἀποδοθεῖ ή σχετικὰ μακροχρόνια ἀνοσία τους ἀπέναντι στὰ μαζικὰ κινήματα. "Ο Εύρωπαῖος ποὺ πεθαίνει γιὰ τὴν πατρίδα του συμπεριφέρεται κατὰ ἔναν τρόπο ποὺ γιὰ τὸν Κινέζο εἶναι ἀκατάληπτος, γιατὶ ή οἰκογένεια του δὲν ὀφελεῖται, ἀλλὰ βλάπτεται ἀπὸ τὴν ἀπώλεια ἐνὸς μέλους της». 'Αντίθετα τὸ βρίσκει πολὺ φυσικὸ καὶ τιμητικό, «ὅταν ἔνας Κινέζος, παίρνοντας ὑπόψη του ἔνα μεγάλο χρηματικὸ ποσὸ ποὺ πληρώνεται στὴν οἰκογένεια του, δέχεται νὰ πεθάνει σὲ ἀντικατάσταση ἐνὸς ἔγκληματία ποὺ ἔχει καταδικαστεῖ σὲ θάνατο»¹³.

Εἶναι φανερὸ δτι ἔνα μαζικὸ κίνημα ποὺ θέλει ν' ἀποκτήσει ἀρκετοὺς δπαδούς, πρέπει νὰ καταργήσει δλους τοὺς ὁμαδικοὺς δεσμοὺς ποὺ ὑπῆρχαν πρὶν ἀπ' αὐτό. 'Ο ίδαινιος πιθανὸς «προσήλυτος» εἶναι δ μοναχικὸς ἀνθρωπος ποὺ δὲν

45

46

άνήκει σὲ καμιὰ ὄμάδα κι ἔτσι δὲ μπορεῖ νὰ κρύψει τὴν ἀσήμαντη καὶ φθαρμένη ὑπαρξή του. Ἐκεῖ δπου ἔνα μαζικὸ κίνημα βρίσκει τοὺς συλλογικοὺς σχηματισμοὺς τῆς κοινωνίας, ὅπως οἰκογένεια, φυλὴ κλπ., σὲ κατάσταση ἀποσύνθεσης δὲ συναντᾶ μεγάλες δυσκολίες στὴ στρατολόγηση ὁπαδῶν. "Οπου δμως τοὺς βρίσκει σὲ καλὴ κατάσταση, πρέπει νὰ τοὺς ἐπιτεθῇ καὶ νὰ τοὺς διασπάσει. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δπαν στὰ τελευταῖα χρόνια παρατηροῦμε δτι τὸ μπολσεβικὸ κίνημα στὴ Ρωσία ἐνθαρρύνει καὶ εὔνοεῖ τὴν οἰκογενειακὴ ἀλληλεγγύη, τὴν ἐθνική, φυλετική καὶ θρησκευτικὴ ἐνότητα, αὐτὸ εἶναι σημάδι δτι τὸ κίνημα ἔχει ξεπεράσει τὴ δυναμικὴ του φάση, δτι ἔχει καθιερώσει νέους τρόπους ζωῆς καὶ δτι κύριος σκοπός του εἶναι ἡ διατήρηση τῆς δημιουργημένης κατάστασης. Ἀλλοῦ δμως, δπου ὁ κομμουνισμὸς βρίσκεται ἀκόμη στὸν ἀγώνα, ἐπιχειρεῖ τὰ πάντα γιὰ τὴ συκοφαντία καὶ τὴ διάλυση τῶν οἰκογενειακῶν, ἐθνικῶν, φυλετικῶν καὶ θρησκευτικῶν δεσμῶν.

32

"Η στάση ποὺ παίρνει τὸ ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια ἔχει μεγάλη σημασία. Σχεδὸν ὅλα τὰ σύγχρονα μαζικὰ κινήματα ἔδειξαν στὶς ἀρχές τους ἔχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια καὶ ἔκαναν τὰ πάντα γιὰ νὰ τὴν ὑποτιμήσουν καὶ νὰ τὴ διαλύσουν. Αὐτὸ γινόταν μὲ τὴν ὑπονόμευση τῆς πατρικῆς κηδεμονίας καὶ τὴ διευκόλυνση τῶν διαζυγίων, τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν διατροφή, συντήρηση καὶ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἔξωγαμίας. Ἐπίσης ἡ ἔλλειψη κατοικίας, ἔξορία, στρατόπεδα συγκεντρώσεως καὶ τρομοκρατία, συνέβαλαν στὸ ἀδυνάτισμα καὶ στὴν καταστροφὴ τῆς οἰκογένειας. Κανένα σύγχρονο κίνημα δμως δὲ χρησιμοποίησε τέτοια αύστηρότητα ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια ὅπως ὁ χριστιανισμός. Ὁ Χριστὸς τὸ δήλωσε κατακάθαρα : «Διότι ηλθον νὰ διαχωρίσω ἀνθρωπὸν κατὰ τοὺς πατρὸς αὐτοῦ, καὶ θυγατέρα κατὰ τῆς μητρὸς αὐτῆς, καὶ νύμφην κατὰ τῆς

πενθερᾶς αὐτῆς. Καὶ ἔχθροι τοῦ ἀνθρώπου θέλουσιν εἰσθαι οἱ οἰκιακοὶ αὐτοῦ. "Οστις ἀγαπᾶ πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ δὲν εἶναι ἀξιος ἐμοῦ· καὶ δστις ἀγαπᾶ υἱὸν ἢ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμέ, δὲν εἶναι ἀξιος ἐμοῦ»¹⁴. "Οταν τοῦ εἴπαν δτι ἡ μητέρα του καὶ τ' ἀδέλφια του περιμένουν ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ θέλουν νὰ μιλήσουν μαζί του, εἶπε : «Τίς ἔστιν ἡ μήτηρ μου καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοὶ μου ; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἔφη· ἵδου ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοὶ μου»¹⁵. "Οταν ἔνας ἀπὸ τοὺς μαθητές του τοῦ ζήτησε ἀδεια, γιὰ νὰ πάει νὰ θάψει τὸν πατέρα του, τοῦ εἶπε : «Ἀκολούθει μοι, καὶ ἀφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς νεκρούς»¹⁶. Φαίνεται δτι προαισθανόταν τὶς ἐνοχλητικὲς οἰκογενειακὲς προστριβές που θὰ δημιουργούνταν ἀπὸ τὸν προσηλυτισμὸ τοῦ κινήματός του καὶ τὸ φανατικὸ μίσος τῶν ἀντιπάλων του : «Παραδώσει δὲ ἀδελφὸς ἀδελφὸν εἰς θάνατον, καὶ ἐπαναστήσονται τέκνα ἐπὶ γονεῖς καὶ θανατώσουσι αὐτούς»¹⁷. Εἶναι παράδοξο καὶ δμως ἀληθινὸ δτι αὐτὸς ποὺ κηρύττει τὴν ἀγάπη, κηρύττει ταυτόχρονα ἐνάντια στὴν ἀγάπη. "Ο Κινέζος σοφὸς Μδ-τί, δὲ ποτὲ δημοσίες τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, καταδικάστηκε ἀπὸ τοὺς κομφουσιανιστές, γιατὶ αὐτὸι τοποθετοῦσαν πάνω ἀπὸ δλα τὴν οἰκογένεια. Σὰν ἐπιχείρημα πρόβαλαν δτι ἡ ἀρχὴ τῆς καθολικῆς ἀγάπης διαλύει τὴν οἰκογένεια καὶ καταστρέφει τὴν κοινωνία¹⁸. "Ο κράχτης ποὺ ἔρχεται καὶ λέει «ἀκολούθα με», καταστρέφει τὴν οἰκογένεια, ἂν καὶ ὁ ἔδιος δὲν ἔχει γνώση τῆς ἔχθρικῆς του στάσης ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια οὔτε ἔχει βάλει στὸ νοῦ του τὸ σκοπὸ νὰ ἀδυνατίσει τὴ συνοχὴ της. "Οταν δὲ ἀγιος Βερνάρδος κηρύττε, ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦσε ἤταν τόσο μεγάλη, «ῶστε οἱ μητέρες ἔκρυβαν ἀπὸ αὐτὸν τὰ παιδιά τους καὶ οἱ γυναῖκες τοὺς ἄνδρες τους. Ὁ φόβος τους ἤταν δικαιολογημένος, γιατὶ παράσυρε τόσους πολλοὺς ἄνδρες μαζί του, ὥστε οἱ ἐγκαταλειμμένες γυναῖκες ἔδρυσαν ἔνα μοναστήρι»¹⁹.

"Η διάλυση τῆς οἰκογένειας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ τὴν προκαλοῦν, εὔνοεῖ τὸ συλλογικὸ πνεῦμα καὶ δημιουργεῖ πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὶς ιδέες τοῦ μαζικοῦ κινήματος.

Δέν ύπάρχει καμιά άμφιβολία δτι ή ίαπωνική είσβολή άδυνάτισε και διατάραξε τη σταθερή οίκογενειακή διάρθρωση τῶν Κινέζων κι ἔτσι συνέβαλε στή σημερινή τους προθυμία γιὰ τὸν ἔθνικισμὸν και τὸν κομμουνισμό. Στὸν βιομηχανικὸν δυτικὸν κόσμο τὴν οίκογένεια ἀδυνατίζουν και καταστρέφουν κυρίως οίκονομικοὶ παράγοντες. 'Η οίκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῆς γυναίκας διευκολύνει τὸ διαζύγια. 'Η οίκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν νέων μειώνει τὴν κηδεμονία τῶν γονέων και ἐπιταχύνει τὴ διάσπαση τῆς οίκογένειας. 'Η ἐλκυστικότητα ποὺ ἀσκοῦν τὰ μεγάλα βιομηχανικὰ κέντρα πάνω στὸν ὑπαίθριο πληθυσμὸν ἐπιβαρύνει και σπάζει τοὺς οίκογενειακοὺς δεσμοὺς. 'Ενω ὅμως δλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἀδυνατίζουν τὴν οίκογένεια, συμβάλλουν στὴν αὔξηση τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς μας.

Οἱ μετακινήσεις και τὰ ξερίζωματα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν Χίτλερ εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ και τὴ διασπορὰ ἐκατομμυρίων οίκογενειῶν πάνω σ' ἔνα πλατύ κομμάτι τῆς Εὐρώπης. "Ο, τι ὁ Χίτλερ ἔκανε στὴν Εὐρώπη, τὸ ἐπαθε σὲ λίγο ἡ Γερμανία ἀπὸ τοὺς ἀγγλοαμερικανικοὺς βαμβαδισμούς, ἀπὸ τὸ διωγμὸν ἐννέα ἐκατομμυρίων Γερμανῶν ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη και τὸν καθυστερημένο ἐπαναπατρισμὸν τῶν Γερμανῶν αἰχμαλώτων. Εἶναι δύσκολο νὰ φανταστεῖ κανεὶς πῶς, ἀκόμη και κάτω ἀπὸ εὐνοϊκὲς οίκονομικὲς και πολιτικὲς συνθῆκες, μιὰ ἡπειρος, γεμάτη ἀπὸ τὰ σκόρπια μέλη τῶν οίκογενειῶν τῆς, θὰ μπορέσει νὰ ξαναβρεῖ τὸ δρόμο τῆς γιὰ μιὰ κανονικὴ συντηρητικὴ κοινωνικὴ δομή.

33

'Η δυσαρέσκεια ποὺ δημιουργεῖται στὶς ὑποανάπτυκτες χῶρες ἀπὸ τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸ δυτικὸ πολιτισμό, δὲν πρέπει νὰ ἀποδίνεται τόσο πολὺ στὴ διαμαρτυρία τους ἐνάντια στὴν ἀποικιοκρατία και στὴν ἐκμετάλλευση, ἀλλὰ κυρίως στὴν κατάπτωση τῆς φυλετικῆς ἀλληλεγγύης και τῆς δημόσιας ζωῆς.

Οἱ δυνατότητες προόδου ποὺ παρέχει ἡ πολιτισμένη Δύση στοὺς ὑποανάπτυκτους λαούς, ἐπιβαρύνουν τὸ ἀτομο μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἀπογόήτευσης. "Ολα τὰ προτερήματα ποὺ ἔχει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση εἶναι ἔνα πενιχρὸ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν προφυλακτικὴ και καθησυχαστικὴ ἀνωνυμία μιᾶς ὑπαρξῆς στὴν διάδα. 'Ακόμη και ὅταν ὁ πολιτισμένος ἰθαγενῆς σημειώνει προσωπικές ἐπιτυχίες, γίνεται πλούσιος ἡ ἔξασκει ἔνα ἀξιοπρεπὲς ἐπάγγελμα, δὲν εἶναι εύτυχισμένος. Τὰ ἔθνικιστικὰ κινήματα στὶς ἀποικίες πολλὲς φορὲς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ προϊόντα τῆς ἐπιθυμίας γιὰ διμαδικὴ συνύπαρξη και φυγὴ ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀτομικισμό.

Οἱ δυτικὲς ἀποικιακὲς δυνάμεις προσφέρουν στοὺς ἰθαγενεῖς τὸ δῶρο τῆς ἀνεξαρτησίας και τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Προσπαθοῦν νὰ τοὺς διδάξουν τὴν αὐτοπεοίθηση και τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἀτόμου. Αὐτὸ σημαίνει χώρισμα ἐνὸς ἀνώριμου και πενιχρὰ ἔξοπλισμένου ἀτόμου ἀπὸ τὸ διμαδικὸ σύνολο, και γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ Τσομγάκοφ, «τὸ ἀτομο παραδίνεται στὴν ἐλευθερία τῆς ἰδιας του τῆς ἀδυναμίας»²⁰. 'Η πύρινη ἐπιθυμία γιὰ διμαδικὴ συμπύκνωση και συγχώνευση — εἴτε σ' ἐμᾶς εἴτε στὶς ἀποικίες — εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀπελπισμένης προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀδύναμη και ἀσκοπη ἀτομικὴ του ὑπαρξῆ. Γι' αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὰ σύγχρονα ἔθνικιστικὰ κινήματα στὴν Ἀσία θὰ διδηγήσουν μᾶλλον σὲ κολεκτιβιστικὸ παρὰ σὲ δημοκρατικὸ κοινωνικὸ σύστημα, ἀκόμη και χωρὶς τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ρωσίας.

Μιὰ ἐκμεταλλευτικὴ ἀποικιακὴ δύναμη θὰ ἔπρεπε νὰ εὐνοεῖ τὴ συνοχὴ τῶν ἰθαγενῶν γιὰ δικό της ὄφελος και νὰ τοὺς κρατάει ξύπνιο τὸ αἰσθημα τῆς ἴσοτητας και τῆς ἀδελφότητας. Τὸ αἰσθημα τῆς προσωπικῆς ἀχρηστίας χάνει σὲ δξύτητα, ὅταν αὐτὸς ποὺ τὸ ἔχει μπορεῖ νὰ κινεῖται μέσα σὲ μιὰ συμπαγῆ μάζα. "Ετσι ἡ διαδικασία ποὺ μεταβάλλει τὴν ἀθλιότητα σὲ ἀπογόήτευση και ἐπανάσταση βρίσκεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κάτω ἀπὸ ἔλεγχο. Τὸ «διαιρεῖ και βασίλευε» δὲν εἶναι ἀποτελεσματικὸ ὅταν ἀποσκοπεῖ στὴ χαλάρωση ὅλων τῶν

μορφῶν συνοχῆς τῶν ὑποδουλωμένων. ‘Η διάλυση μιᾶς κοινότητας, μιᾶς φυλῆς ἡ ἐνδεκάτη λαοῦ σὲ αὐτόνομα ξεχωριστὰ ἄτομα δὲ σβήνει οὕτε καταπνίγει τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ἐνάντια στὴν κυρίαρχη δύναμη. ’Αποτελεσματικὴ εἰναι ἡ διαίρεση ποὺ ἀφήνει τὴ δημιουργία πολλῶν κλειστῶν ὅμαδῶν — φυλετικῆς, θρησκευτικῆς ἢ οἰκονομικῆς μορφῆς — ποὺ ἡ κάθε μιὰ συναγωνίζεται καὶ ὑποψιάζεται τὴν ἄλλην.

’Ακόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ μιὰ ἀποικιακὴ δύναμη θὰ ἥταν ἀποκλειστικὰ φιλάνθρωπη καὶ θὰ εἶχε σὰ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν ἔξελιξη μιᾶς ὑποανάπτυκτης χώρας, θὰ ἔπρεπε νὰ κάνει τὰ πάντα γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὸ δυνάμωμα τοῦ ὅμαδικου συστήματος. ‘Η ἔξελιξη δὲν πρέπει νὰ περιοριστεῖ πάνω στὸ ξεχωριστὸ ἄτομο, ἀλλὰ ἡ ἀνακαίνιση καὶ ἡ μεταρρύθμιση πρέπει νὰ γίνει σὲ κοινοτικὰ καὶ φυλετικὰ πλαίσια, καὶ ἡ κοινότητα καὶ ἡ φυλὴ πρέπει νὰ ἀφεθοῦν νὰ ἔξελιγθοῦν σὰν κλειστὰ σύνολα. Εἶναι ἵσως ἀλήθεια ὅτι ἔνας πετυχημένος ἔκσυγχρονισμὸς πραγματοποιεῖται μόνο μὲ ἑνωμένες προσπάθειες. ’Ο καταπληκτικὸς ἔκσυγχρονισμὸς τῆς Ἱαπωνίας πραγματοποιήθηκε ἀκριβῶς στὰ πλαίσια αὐτὰ τῆς κοινῆς δράσης καὶ τοῦ ὅμαδικου πνεύματος.

Τὸ πλεονέκτημα τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας σὰν ἀποικιακῆς δύναμης εἰναι — ἔκτὸς ἀπὸ τὸ διτὶ δὲ γνωρίζει καθόλου φυλετικὲς προλήψεις — ὅτι παρουσιάζεται παντοῦ μ' ἔνα ἔτοιμο πρόγραμμα γιὰ κοινὴ δράσην. Μπορεῖ δμως νὰ παραμελήσει ἡ νὰ καταργήσει δὲλους τοὺς ὅμαδικους δεσμούς, χωρὶς νὰ διατρέχει τὸν κίνδυνο τῆς προσωπικῆς δυσαρέσκειας τοῦ ἀτόμου ἢ μιᾶς πιθανῆς ἔξέγερσης, γιατὶ δικός της προστατευόμενος δὲν ἀφήνεται μόνος του στὸν ἄνισο ἀγώνα ἐνάντια σ' ἔναν ἔχθρικὸ κόσμο. ’Αρχίζει τὴν νέα του ζωὴ σὰ μέλος μιᾶς στερεᾶς διμάδας ποὺ εἰναι πιὸ κλειστὴ καὶ τονίζει τὴν κοινοτικὴ ζωὴ πιὸ πολὺ ἀπὸ δ. τι ἡ παλιά του φυλὴ ἢ οἰκογένεια.

’Ο ἔργοδότης ποὺ ἔνδιαφέρεται γιὰ τὴν προσήλωση τῶν ἔργατῶν του στὴ δουλειὰ καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη ἀποδοτικότητά τους, δὲ θὰ πετύχει ἵσως τὸ σκοπό

του ἂν τοὺς διαιρεῖ καὶ μεταχειρίζεται τὸν ἔνα ἐνάντια στὸν ἄλλον. ’Εχει συμφέρον νὰ κάνει τοὺς ἔργατες του νὰ αἰσθάνονται σὰ μέλη ἐνὸς συνόλου ἢ, ἀκόμη καλύτερα, ἐνὸς συνόλου ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἔργοδότη. ’Ενα ζωηρὸ αἰσθημα ἀλληλεγγύης — φυλετικῆς, ἔθνικῆς ἢ θρησκευτικῆς μορφῆς — εἰναι ἀναμφισβήτητα ἔνα ίσχυρὸ μέτρο ἐνάντια σὲ ἔργατικὲς ταραχές. ’Ακόμη καὶ ἔκει ὅπου τὸ εἶδος τῆς ἀλληλεγγύης δὲν ἔπιτρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ δὲ ἔργοδότης στὸ σύνολο, τὸ αἰσθημα ὅτι αὐτὴ ὑπάρχει προάγει τὴν εὐχαρίστηση καὶ τὴν ἀποδοτικότητα τοῦ καθενός. ’Η πείρα διδάσκει ὅτι ἡ ἀποδοτικότητα εἰναι μεγαλύτερη ἔκει ὅπου οἱ ἔργατες αἰσθάνονται καὶ συμπεριφέρονται σὰ μέλη μιᾶς κοινότητας. Κάθε γεγονὸς ποὺ ἔνοχλεῖ ἡ διαλύει τὴν κοινότητα προκαλεῖ σοβαρὲς ζημιὲς στὴν παραγωγικὴ διαδικασία. »Ἐργασίες μὲ τὸ κομμάτι (Akkord), ποὺ προσφέρουν στὸν ξεχωριστὸ ἔργατη προοπτικὲς καλύτερης πληρωμῆς, προκαλοῦν μεγαλύτερη ζημιὰ παρὰ δψελος. ’Ομαδικὲς ἔργασίες μὲ τὸ κομμάτι, ὅπου ἡ ἐπιδότηση λογαριάζεται μὲ βάση τὴν ἔργασία μιᾶς διλοχληρῆς διμάδας, καὶ τοῦ ἀρχιεργάτη μαζί, ἔχουν συήθως ὡς ἀποτέλεσμα μεγαλύτερη ἀποδοτικότητα καὶ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση τῶν ἔργατῶν»²¹.

34

”Ενα μαζικὸ κίνημα ποὺ βρίσκεται στὴ γέννησή του κερδίζει καὶ κρατάει τοὺς διαδούς του δχι μὲ δόγματα καὶ ὑποσχέσεις, ἀλλὰ μὲ τὴν προσφορὰ ἐνὸς καταφύγου, ὅπου αὐτοὶ μποροῦν νὰ κρύψουν τοὺς φόβους τους γιὰ τὴν δγονη καὶ ἀσήμαντη ἀτομικὴ τους ὑπαρξη. Δὲ θεραπεύει τὸν βαθιὰ ἀπογοητευμένο μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια ἢ μὲ τὴν ἔξαλειψη τῶν ἔλλειψεων καὶ τῶν δυσκολιῶν τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ τὸν ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὸ ἀνίκανο Ἐγώ του, ἀπορροφώντας τὸν σὲ μιὰ κλειστὴ καὶ ἐνθουσιώδη διμάδα.

Εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι ἔνα μαζικὸ κίνημα ποὺ θέλει νὰ ἔχει ἐπιτυχία, πρέπει νὰ ιδρύσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιὰ κλειστὴ

σωματειακή δργάνωση πού νὰ μπορεῖ νὰ δέχεται καὶ νὰ ἀφομοιώνει τὸν καθένα μὲ τοὺς ἄλλους. Εἶναι ἀσκοπό νὰ θέλει κανεὶς νὰ κρίνει ἔνα νέο κίνημα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τοῦ δόγματός του ἢ τὴν ποιότητα τῶν ὑποσχέσεών του. Αὐτὸ πού πρέπει νὰ κριθεῖ εἶναι ἡ σωματειακή του δργάνωση καὶ ἡ ἴκανότητά της νὰ ἀπορροφάει ἀμέσως καὶ τελείως τὴ μάζα τῶν ἀπογοητευμένων. Στὸ συναγωνισμὸ ἀνάμεσα στὰ νέα θρησκεύματα τὴν εὑνοια τῆς μάζας κερδίζει ἐκεῖνο πού ἔχει νὰ παρουσιάσει τὸ ἰσχυρότερο σωματειακὸ πλαίσιο. Ἐπὸ δὲ τὶς θρησκείες καὶ φιλοσοφίες ποὺ συναγωνίζονται μεταξὺ τους στὸν Ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, μόνο ὁ χριστιανισμὸς ἀνάπτυξε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ μιὰ τέτοια συμπαγὴ δργάνωση. «Κανένας ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους δὲ διέθετε μιὰ τάσο ἰσχυρὴ καὶ σταθερὴ δομὴ ὅπως ἡ ἐκκλησία. Καμιὰ δὲλη κοινότητα δὲν ἔδινε στοὺς ὀπαδούς τῆς ἔνα παρόμιο αἰσθημα τῆς ἐνότητας μέσα στὰ πλαίσια τῆς»²². Τὸ μπολεσβικὸ κίνημα ἐπιβλήθηκε σ' ὅλα τ' ἄλλα μαρξιστικὰ κινήματα χάρη στὸ τονισμένο συλλογικὸ πνεῦμα του. Τὸ ἐθνικοσοσιαλιστικὸ κίνημα ἐπισκίασε ὅλα τ' ἄλλα λαϊκὰ κινήματα ποὺ εἶχαν φουντώσει στὴ Γερμανία μετὰ τὸ 1920 χάρη στὴν πρώτη διάγνωση τοῦ Χίτλερ, δὲτο ἀπογοητευμένος θέλει «κάπου νὰ ἀνήκει».

35

‘Η κατάπτωση μιᾶς ἄλλοτε ἰσχυρῆς δργάνωσης ἀποτελεῖ πάντα τὴν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴ διάδοση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκε καὶ διαδόθηκε ὁ χριστιανισμὸς «ὅ κόσμος ἦταν γεμάτος ἀπὸ ξεριζωμένες μάζες. Οἱ αὐτόνομες πόλεις-κράτη ἦταν κατὰ μέρος ἀπορροφημένες ἀπὸ μιὰ τεράστια αὐτοκρατορία... καὶ οἱ παλιοὶ πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ εἶχαν ἀδυνατίσει ἡ καταστραφεῖ»²³. ‘Ο χριστιανισμὸς ἔκανε τὶς σημαντικότερες προόδους του στὶς μεγάλες πόλεις, δῆπου «ζοῦσαν χιλιάδες ξεριζωμένοι ἄνθρωποι, δοῦλοι, ἀπελεύθεροι ἢ ἔμποροι, οἱ δόποιοι ἀναγναστικὰ ἢ ἐθελοντικὰ

εἶχαν χωριστεῖ ἀπὸ τὸ κληρονομικὸ τους περιβάλλον»²⁴. Στὴν ὥπαιθρο, δῆπου ἡ κοινοτικὴ ζωὴ εἶχε διατηρηθεῖ ἀνενόχλητη, ἡ νέα θρησκεία δὲ βρῆκε καὶ τόσο πρόσφορο ἔδαφος. Μιὰ παρόμια κατάσταση μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ πάνω στὰ κοινωνικὰ καὶ ἐθνικιστικὰ κινήματα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. «Ἡ ὑπερβολικὴ κινητοποίηση καὶ ἡ ἀστυφιλία τοῦ πληθυσμοῦ συνέβαλαν κατὰ τὶς δεκαετίες αὐτὲς στὴ δημιουργία ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ξεριζωμένων ἀπὸ τὸ πατρικὸ ἔδαφος καὶ λυμένων ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς δεσμούς. Ἡ ἐμπειρία μεγάλης οἰκονομικῆς ἀνασφάλειας καὶ ἡ ἀνικανότητα ψυχικῆς προστροφῆς ἔκανε αὐτοὺς τους ἀνθρώπους πρόθυμους ἀπέναντι στὴ σοσιαλιστικὴ καὶ ἐθνικιστικὴ δημαγωγία καὶ προπαγάνδα»²⁵.

Εἶναι φαίνεται κανόνας δὲτο ὁ χρόνος γιὰ ἔνα μαζικὸ κίνημα καὶ μιὰ νέα σταθερότερη μορφὴ τῆς ἐνότητας εἶναι ὠριμος δὲταν μιὰ παλαιὰ σωματειακὴ δργάνωση βρίσκεται στὰ τελευταῖα τῆς. “Οταν μιὰ ἐκκλησία χαλαρώνει τὴ λαβή της, μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν νέα θρησκευτικὰ κινήματα. ‘Ο Χ. Τζ. Οὐέλλς παρατηρεῖ δὲτο : «‘Ο λαὸς δὲν ἔξεγειρόταν ἐνάντια στὴ δύναμη τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐνάντια στὶς ἀδυναμίες τῆς... Τὰ κινήματα τοῦ λαοῦ ἐνάντια στὴν ἐκκλησία δὲν ἀποσκοποῦσαν καθόλου στὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ κυριαρχία, ἀλλὰ ἀντίθετα ἦταν φορεῖς τῆς ἐπιθυμίας γιὰ μιὰ καθολικότερη κυριαρχία»²⁶. “Οταν ἡ θρησκευτικὴ πίστη ὑπονομεύεται ἀπὸ διαφωτισμό, τὸ μαζικὸ κίνημα ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ θὰ ἔχει ἐθνικιστικό, σοσιαλιστικὸ ἢ φυλετικὸ χαρακτήρα. ‘Η γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἡ ὅποια ἦταν ἔνα ἐθνικιστικὸ κίνημα, προῆλθε σὰν ἀντίδραση δχι ἐνάντια στὴ σκληρὴ τυραννία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος (Ancien Régime), ἀλλὰ ἐνάντια στὶς ἀδυναμίες τους καὶ στὴν ἀδράνεια τους. “Οταν λοιπὸν ἔνας λαὸς ξεσηκώνεται ἐνάντια σ' ἔνα ὄλοκληρωτικὸ καθεστώς, δὲν ξεσηκώνεται ἐνάντια στὴν κακότητα τοῦ συστήματος, ἀλλὰ ἐνάντια στὶς ἀδυναμίες του.

“Οπου ἡ σωματειακὴ δργάνωση εἶναι ἰσχυρή, ἔνα μαζικὸ κίνημα πιάνει δύσκολα ρίζες. ‘Η κοινοτικὴ συνοχὴ τῶν

53

54

Έβραίων στήν Παλαιστίνη καὶ στή διασπορά ἡταν Ἰσως ἔνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὁ χριστιανισμὸς βρῆκε σ' αὐτοὺς τόσο λίγους ὄπαδούς. Ἡ καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα εἶχε ἐνωτικὴ ἐπίδραση. Ἀργότερα, ὅταν ἡ ἐκκλησία ἡταν ἀρκετὰ ἴσχυρή, ὥστε νὰ ἀπομονώνει τοὺς Ἐβραίους σὲ ξεχωριστὲς συνοικίες (Gettos), ἡ κοινοτικὴ συνοχὴ εὐνοήθηκε περισσότερο. Ἔτσι κατορθώθηκε, ἀν καὶ χωρὶς καμὶα πρόθεση, ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἰουδαϊσμοῦ μέσα στοὺς αἰῶνες. Ο διαφωτισμὸς δύμως ὑπονόμευε τόσο τὸ χριστιανισμὸν καὶ τὸν ἰουδαϊσμό. Εαφνικά, Ἰσως γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰώβ καὶ τοῦ Σολομώντα, ὁ Ἐβραῖος ἔβλεπε τὸν ἀσυτό του σὰν ἔνα ἄτομο ἀφημένο τρομερὰ μόνο του μέσα σ' ἔναν ἔχθρικὸν κόσμο. Δὲν ὑπῆρχε κανένα συλλογικὸ σχῆμα ἀπὸ τὸ δόποιο θὰ μποροῦσε νὰ ἀπορροφηθεῖ. Ἡ συναγωγὴ καὶ ἡ κοινότητα εἶχαν κατανήσει ξεροὶ καὶ ἀσήμαντοι τόποι, ἐνῶ οἱ παραδόσεις καὶ οἱ προλήψεις διὸ χιλιετηρίδων τὸν ἐμπόδιζαν νὰ γίνει μέλος μὴ Ἐβραϊκῶν συλλόγων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν δ σύγχρονος Ἐβραῖος ἔγινε τὸ πιὸ αὐτόνομο ἄτομο καὶ ἀναπόθευκτα τὸ πιὸ ἀπογοητευμένο. Ἔτσι δὲν εἶναι παράξενο ὅτι τὰ σύγχρονα μαζικὰ κινήματα βρίσκουν στὸν Ἐβραῖο ἔναν πολὺ πρόθυμο ὄπαδό. Ἔναντια στήν ἀπογοήτευσή του δ Ἐβραῖος χρησιμοποίησε δχὶ χωρὶς λόγο καταπραύντικὰ μέσα: τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν μετανάστευση. Μὲ τεράστιες προσπάθειες ἀποδείχνει τὴν ἀτομικὴ του ἀξία μὲ ὄλικὲς ἐπιτυχίες καὶ δημιουργικὲς ἐργασίες. Γι' αὐτὸν ὑπῆρχε μόνο ἔνα ἀπομεινάρι συλλογικῆς ζωῆς, δπου μποροῦσε νὰ δημιουργεῖ μὲ δικές του δυνάμεις, ἡ οἰκογένεια, ποὺ αὐτὸς τὴν τοποθετοῦσε πάνω ἀπὸ δλα. Στὴν περίπτωση τῶν Ἐβραίων τῆς Εὐρώπης δ Ἑίτλερ κατέστρεψε αὐτὸν τὸ τελευταῖο καταφύγιο καὶ ἐλπίδα στὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως καὶ στοὺς θαλάμους τοῦ θανάτου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν δ σημερινὸς Ἐβραῖος, ἴδιαίτερα στήν Εὐρώπη, ἀποτελεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ τὸν πιθανὸ προσήλυτο. Φαντάζει σὰν ἔργο τῆς πρόνοιας, ὅτι στή δυσκολότερη ὥρα τοῦ ἰουδαϊσμοῦ δ σιωνισμὸς ἡταν σὲ θέση νὰ κλείσει τὸ ἄτομο στήν ἀγκαλιά του

καὶ νὰ τὸ σώσει ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση. Ἔτσι τὸ σημερινὸ Ἰσραὴλ εἶναι πραγματικὰ ἔνα σπάνιο καταφύγιο: εἶναι πατρίδα καὶ οἰκογένεια, συναγωγὴ καὶ κοινότητα, λαὸς καὶ ἐπαναστατικὸ κόμμα, δλα σὲ ἔνα.

Ἐπίσης ἡ νεότερη γερμανικὴ ἱστορία παρουσιάζει πολὺ καλὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ συλλογικὸ πνεῦμα καὶ τὴν εὐπάθεια σὲ μαζικὰ κινήματα. Στὴ γουλεμικὴ Γερμανία δὲν ὑπῆρχαν καθόλου προοπτικὲς γιὰ μιὰ γνήσια ἐπανάσταση. Οἱ Γερμανοὶ ἡταν εὐχαριστημένοι μὲ τὴ συγκεντρωτικὴ καὶ ἀπολυταρχικὴ αὐτοκρατορία, ὥστε οὔτε καὶ ἡ ἡττα τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου δὲν ἀλλαζει τὴν ἀγάπη τους αὐτὴ πρὸς τὸ σύστημα. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1918 ἡταν κάτι τὸ τεχνητὸ καὶ χωρὶς δημοτικότητα. Τὰ χρόνια τῆς Δημοκρατίας τῆς Βαϊμάρης ποὺ ἀκολούθησαν, ἡταν γιὰ τοὺς περισσότερους Γερμανοὺς χρόνια πίκρας καὶ ἀπογόνητευσης. Συνηθισμένοι σὲ διαταγὲς ἀπὸ πάνω καὶ σὲ σεβασμὸ μπροστὰ στὴν ἔξουσία, ἔβλεπαν στὴ χαλαρὴ καὶ ἡττια δημοκρατικὴ τάξη μόνο σύγχυση καὶ χάος. Ὁταν καταλαβαν «ὅτι ἔπρεπε νὰ παίρνουν μέρος στὴν κυβέρνηση, νὰ ψηφίζουν ἔνα κόμμα καὶ νὰ κρίνουν πολιτικὲς ὑποθέσεις»²⁷, τρόμαξαν. Ἐπιθυμοῦσαν μιὰ νέα συλλογικὴ ἐνότητα, ἀτρόμητη, καθολικὴ καὶ ἔνδοξη, ποὺ νὰ ξεπερνοῦσε κι αὐτὴ ἀκόμη τὴν αὐτοκρατορία — καὶ τὸ τρίτο Ράιχ ἐκπλήρωνε τὴν ἐπιθυμία τους μὲ τὸ παραπάνω.

Τὸ δλοκληρωτικὸ καθεστῶς τοῦ Χίτλερ, μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσή του δὲν κινδύνευε ἀπὸ καμὶα μαζικὴ ἐπανάσταση. «Οσο ἡ ναζιστικὴ ἱεραρχία ἡταν πρόθυμη νὰ παίρνει ὅλη τὴν εὐθύνη πάνω της καὶ νὰ ἀποφασίζει γιὰ δλα μόνη της, δὲν ὑπῆρχε ἡ παραμικρὴ προοπτικὴ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐστω μισοαρεστῆς στὸ λαὸ ἀντίστασης. Τὸ ἐπικινδυνὸ σημεῖο θὰ ἐρχόταν ὅταν ἡ ἔθνικοσοσιαλιστικὴ πειθαρχία καὶ δ δλοκληρωτικὸς ἔλεγχος θὰ χαλάρωναν. Αὐτὸ ποὺ λέει δ ντὲ Τοκεβίλλ γιὰ μιὰ τυραννικὴ κυβέρνηση, Ἰσχύει γιὰ δλα τὰ δλοκληρωτικὰ συστήματα, δηλ. ἡ στιγμὴ ὑπέρτατου κινδύνου ἔρχεται ὅταν αὐτὴ ἀρχίζει νὰ κάνει μεταρρυθμίσεις καὶ νὰ δείχνει φιλελεύθερες τάσεις»²⁸.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα γιὰ τὴ θέση, δτι τὰ συμπαγῆ συλλογικὰ σώματα δὲν ἔλκονται ἀπὸ τὰ δολώματα τῶν μαζικῶν κινημάτων, δτι στὸν καιρὸ τῆς παρακμῆς τους δμως ἀποτελοῦν τὸ καλύτερο ἔδαφος γιὰ τὴ δημιουργία τους, μᾶς τὸ προσφέρει ἡ σχέση τοῦ στρατοῦ πρὸς τὸ μαζικὸ κίνημα. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ περίπτωση, δπου ἔνας καλὰ δργανωμένος στρατὸς νὰ παραχώρησε ποτὲ τόπο σ' ἔνα θρησκευτικό, ἐπαναστατικὸ ἢ ἔθνικιστικὸ κίνημα. "Οταν δμως ὁ στρατὸς ἀποδιοργανώνεται, εἴτε μὲ τὴ διαδικασία κανονικῆς ἀποστράτευσης εἴτε ἔξαιτίας λιποταξίας ἢ κακοῦ ἥθικοῦ, τότε προσφέρεται στοὺς στρατολόγους ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος σὰν τὸ προσφορότερο ἔδαφος.

Ο ἄνδρας ποὺ γυρίζει ἀπὸ τὸ στρατὸ εἶναι ὁ ἴδιανικὸς πιθανὸς δπαδὸς γιὰ κάθε κίνημα. 'Η εὐθύνη καὶ ἡ ἀνασφάλεια τῆς αὐτόνομης ὑπαρξῆς τὸν τρομάζουν, καὶ αἰσθάνεται μόνος καὶ χαμένος μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ παραχωρεῖ ἐλευθερία σὲ δλους. Χρειάζεται σιγουριά, φιλία, ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ εὐθύνη — πράγματα ποὺ δὲ σχετίζονται καθόλου μὲ τὴ γύρω του ἐλεύθερη, ἀνταγωνιστικὴ κοινωνία. "Ολα αὐτὰ τὰ βρίσκει στὴν ἀδελφικὴ καὶ προστατευτικὴ ἀτμόσφαιρα ἐνὸς ἀναφυόμενου μαζικοῦ κινήματος²⁹.

6

Οι ἀπροσάρμοστοι

36

Ο βαθμὸς τῆς ἀπογοήτευσης τῶν ἀπροσάρμοστων παρουσιάζει μεγάλες διαφορές. Στὴν ἀρχὴ θὰ ἀναφέρομε τοὺς «προσωρινοὺς» ἀπροσάρμοστους, ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δὲ βρῆκαν ἀκόμη τὴ θέση τους στὴ ζωὴ, ἀλλὰ ἐλπίζουν ἀκόμη. "Εφηβοι, ἀνεργοί, φοιτητὲς μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν τους, βετεράνοι τοῦ στρατοῦ, μετανάστες κλπ. κατατάσσονται σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Εἶναι ἀνήσυχοι, δυσαρεστημένοι καὶ φοβισμένοι δτι τὰ καλύτερα χρόνια τους θὰ περάσουν χωρὶς νὰ πετύχουν τὸ σκοπό τους. Εἶναι ἐντελῶς προσιτοὶ στὴν προπαγάνδα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντα ἀτράπατα πιστοί, δταν ἔχουν γίνει δπαδοὶ του. Δὲν ἔχουν ἀποκηρύξει ἀμετάκλητα τὸ Ἐγώ τους καὶ δὲ θεωροῦν ἀκόμη τὴ ζωὴ τους ἀθεράπευτα καταστραμμένη. Τοὺς εἶναι ἀκόμη εὔκολο νὰ φανταστοῦν τὸν ἔαυτό τους σὰν αὐτόνομη ὑπαρξη ποὺ τοὺς προσφέρει πρόδοο καὶ ἐπιτυχία. Τὸ παραμικρότερο σημάδι πρόδοο καὶ ἐπιτυχίας τοὺς συμφιλιώνει μὲ τὸν ἔαυτό τους καὶ τὸν κόσμο.

Ο ρόλος ποὺ παίζει ἔνας βετεράνος τοῦ πολέμου ἀναφέρθηκε σύντομα στὸ κομμάτι 35. Μετὰ ἀπὸ ἔναν πόλεμο ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα μιὰ περίοδος κοινωνικῶν ταραχῶν γιὰ νικητές καὶ νικημένους. 'Η αἵτια γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ γεγονός δτι ὁ πόλεμος φουντώνει τὰ πάθη, οὔτε στὸ δτι μερικοὶ ἔχουν βρεῖ εὐχαρίστηση στὴν ἀσκηση βίας, καὶ οὔτε στὸ δτι ἔχει χαθεῖ ἡ ἐμπιστοσύνη σὲ μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση ποὺ δὲ μπόρεσε νὰ ἐμποδίσει τὴν

δισκοπη σπατάλη ζωῶν καὶ περιουσιῶν. Ἡ αἰτία γιὰ τὶς ταραχές αὐτές πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ μεγάλη δισκοπῆ τῆς πολιτικῆς καθημερινῆς ζωῆς ἐκατομμυρίων στρατιωτῶν. Οἱ ἀπολούμενοι στρατιῶτες δυσκολεύονται νὰ ἔνανθροῦν τὸ ρυθμὸ τῆς προστρατιωτικῆς τους ζωῆς. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ στὴν εἰρηνική ζωὴ καὶ στὸν τόπο τους εἶναι μακροχρόνια καὶ δύσνηρή, καὶ ἔτσι ἡ χώρα εἶναι γεμάτη ἀπὸ «προσωρινούς» ἀπροσάρμοστους.

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴν εἰρήνη εἶναι κρισιμότερο ἀπὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν εἰρήνη στὸν πόλεμο.

37

Μόνιμα ἀπροσάρμοστοι εἶναι ἔκεινοι, οἱ ὅποιοι ἀπὸ ἔλλειψη ταλέντου ἢ λόγω μιᾶς ἀνίστης σωματικῆς ἢ ψυχικῆς βλάβης δὲ μποροῦν νὰ κάνουν αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμοῦν μ' ὅλη τους τὴν καρδιά. Καμιὰ ἄλλη ἐπιτυχία σ' ἔναν ἄλλο τομέα, δοσομεγάλη κι ἀν εἶναι αὐτή, δὲ μπορεῖ νὰ τοὺς προσφέρει ἴκανοποίηση. "Ο, τι κι ἀν ἀρχίσουν καταλήγει σ' ἕνα παθιασμένο κυνηγητό, ἄλλα δὲ φτάνουν ποτὲ στὸ σκοπό τους οὔτε καὶ σταματῶντε ποτέ. Μᾶς παρουσιάζουν τὸ γεγονός, δὲ ποτὲ δὲ μποροῦμε νὰ εἴμαστε εὐχαριστημένοι ἀπ' αὐτὸ ποὺ στὸ βάθος δὲν ἐπιθυμοῦμε, καὶ δὲτι στὴ φυγὴ ἀπὸ τὸ 'Εγώ μας τρέχομε δοσο τὸ δυνατὸ ταχύτερα καὶ μακρύτερα.

Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ μποροῦν νὰ βροῦν λύτρωση μόνο στὸν τελικὸ χωρισμὸ ἀπὸ τὸ 'Εγώ τους· κατὰ κανόνα τὴ βρίσκουν δταν χαθοῦν μέσα στὴν κλειστὴ δργάνωση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Μὲ τὴν παραίτησή τους ἀπὸ τὴν ἀτομική τους βούληση, κρίση καὶ φιλοδοξία καὶ τὴν ἀφοσίωση δλῶν τους τῶν δυνάμεων στὴν ὑπηρεσία μιᾶς αἰώνιας ὑπόθεσης, ἀπελευθερώνονται ἀπὸ τὴν ἀτέλειωτη ρουτίνα ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ τοὺς δδηγήσει στὴν ἴκανοποίηση.

Οἱ ἀθεράπευτα ἀπογοητευμένοι — καὶ γι' αὐτὸ οἱ σφοδρότεροι — ἀπ' αὐτοὺς τοὺς παράξενους τύπους εἶναι ἔκεινοι ποὺ ἔχουν μέσα τους μιὰ ἀνεκπλήρωτη ἐπιθυμία γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία. "Οποιος δοκιμάζει νὰ ἐργασθεῖ δημιουρ-

γικὰ καὶ ἀποτυχαίνει καὶ ὅποιος ἔχει ἐργασθεῖ δημιουργικὰ ἀλλὰ δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ προσφέρει τίποτε τὸ ἀξιόλογο, αὐτὸς γίνεται θύμα βαθιάς ἀπογοήτευσης. Οὔτε δόξα, οὔτε δύναμη, οὔτε πλοῦτος, οὔτε ὑπέροχα κατορθώματα σὲ ἄλλους τομεῖς μποροῦν νὰ τὸν λυτρώσουν ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσή του. Οὔτε καὶ ἡ ἀφοσίωση ποὺ δείχνει μ' ὅλη του τὴν καρδιὰ σὲ μιὰ ἵερη ὑπόθεση μπορεῖ νὰ τὸν θεραπεύσει στὴν περίπτωση αὐτή. Ἡ ἀκόρεστη δίψα του παραμένει, καὶ τέτοιοι ἄνθρωποι γίνονται μὲ μεγάλη πιθανότητα οἱ μεγαλύτεροι ἔξτρεμιστὲς στὴν ὑπηρεσία τῆς ὑπόθεσής τους.

Οι ύπερβολικά φίλαυτοι

38

Οι ύπερβολικά φίλαυτοι προσβάλλονται ιδιαίτερα εύκολα από τις ἀπογοήτεύσεις. "Οσο πιὸ φίλαυτος εἶναι ἔνας ἀνθρωπος τόσο πιὸ σκληρὰ τὸν χτυπάει ἡ ἀποτυχία του. Γι' αὐτὸ δύπερβολικά φίλαυτος γίνεται εύκολα εὔγλωττος δημόδος τῆς ἀνιδιοτέλειας.

Οι σφοδρότεροι φανατικοί εἶναι συχνὰ φίλαυτοι, οἱ δημόδοι εξαιτίας κληρονομικῶν ἐλαττωμάτων ἢ ἔξωτερικῶν ἐμποδίων ἔχουν χάσει τὴν αὐτοπεποίθησή τους. Ἀφαιροῦν τὴν ἀγάπην ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο Ἐγώ τους καὶ τὴ θέτουν στὴν ὑπηρεσίᾳ μιᾶς ιερῆς ὑπόθεσης. Δὲ μποροῦν δμῶς οὕτε ν' ἀγαποῦν οὕτε νὰ εἶναι ταπεινοί, ἀκόμη κι ὅταν ἡ πίστη ποὺ ἀναγνωρίζουν εἶναι μιὰ πίστη τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ταπεινοφροσύνης.

Οι φιλόδοξοι μπροστὰ ἀπὸ ἀπεριόριστες δυνατότητες

39

Οι ἀπεριόριστες δυνατότητες μποροῦν νὰ γίνουν τόσο εύκολα αἰτία γιὰ ἀπογοήτευση δοῦ καὶ οἱ περιορισμένες ἢ οἱ ἐντελῶς ἀνύπαρκτες. "Οταν οἱ δυνατότητες εἶναι ἀπεριόριστες, τὸ παρὸν ὑποτιμᾶται. Ἡ ὑποτίμηση προέρχεται ἀπὸ τὴ συναίσθηση τοῦ πόσο δυσανάλογα λίγο μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ δυνατότητες αὐτές, πόσες δυνατότητες πηγαίνουν χαμένες. Τέτοιου εἴδους ἀπογοήτευση βασανίζει τοὺς χρυσωρύχους καὶ καταδιώκει τοὺς πολυάσχολους σὲ καιροὺς οἰκονομικῆς ἀνόδου. "Ετσι ἔξηγεῖται τὸ ἐκπληκτικὸ γεγονός δτι ἡ ύπερβολικὴ φίλαυτία, ποὺ εἶναι τὸ κίνητρο γιὰ τοὺς χρυσοθήρες, τοὺς ἀπληστοὺς γεωργοὺς καὶ ἄλλους ποὺ θέλουν νὰ γίνουν γρήγορα πλούσιοι, συμβαδίζει μὲ ύπερβολικὴ προθυμία γιὰ αὐταπάρνηση καὶ κοινὴ δράση. Ὁ πατριωτισμός, τὸ αἰσθῆμα τῆς φυλετικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀκόμη ἡ προπαγάνδα γιὰ ἐπανάσταση βρίσκουν μεγαλύτερη ἀπήχηση σὲ ἀνθρώπους ποὺ βλέπουν μπροστά τους ἀπεριόριστες δυνατότητες παρὰ σ' ἐκείνους ποὺ κινοῦνται στὰ περιορισμένα δρια μιᾶς γνώριμης, τακτικῆς ὑπαρξῆς, ποὺ εύκολα προκαθορίζεται.

Οι μειονότητες

40

Μιὰ μειονότητα βρίσκεται πάντοτε σὲ ἐπικίνδυνη κατάσταση, όσο καλά κι ἀν προστατεύεται ἀπὸ νόμους ή ἀλλες δυνάμεις. Ἡ ἀπογοήτευση ποὺ κρατιέται πάντα ζωηρὴ ἀπὸ ἕνα μόνιμο αἰσθημα τῆς ἀνασφάλειας εἶναι μικρότερη σὲ μιὰ μειονότητα ποὺ κάνει τὰ πάντα γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν ταυτότητά της, παρὰ σὲ μιὰ μειονότητα ποὺ θέλει νὰ ἀπορροφηθῇ ἀπὸ τὴν πλειονότητα. Μιὰ μειονότητα ποὺ διατηρεῖ τὴν ταυτότητά της, ἀποτελεῖ κατὰ συνέπεια μιὰ κλειστὴ ἐνότητα ποὺ προσφέρει στὰ μέλη τῆς τὸ αἰσθημα ὅτι ἀνήκουν κάπου καὶ τὰ προφυλάσσει ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση. Ἀντίθετα ἡ ἀφομοιωνόμενη μειονότητα ἀφήνει τὸ ἄτομο ἀκάλυπτο στὶς διακρίσεις καὶ στὶς κατηγορίες ποὺ ἀπευθύνονται ἐνάντια στὴ μειονότητα. Τὸ ἄτομο βαρύνεται ἀκόμη, ἀν καὶ ἀπροσδιόριστα, ἀπὸ τὴν ἔνοχη συνείδηση τοῦ ἀποστάτη. Ὁ δρθόδοξος Ἐβραῖος εἶναι λιγότερο ἀπογοήτευμένος ἀπὸ τὸν χειραφετημένο, ὁ ἀπομονωμένος Νέγρος στὶς Νότιες Πολιτεῖες λιγότερο ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὸν μὴ ἀπομονωμένο στὶς Βόρειες Πολιτεῖες.

Σὲ μειονότητες πάλι ποὺ εἶναι πρόθυμες γιὰ ἀφομοίωση τοὺς ἀπογοητευμένους ἀποτελοῦν οἱ πνευματικὰ ἡ οἰκονομικὰ πετυχημένοι ἡ ἀποτυχημένοι καὶ δχι τὰ μέτρια μέλη τους. Ὁ ἄνδρας ποὺ ἔχει ναυαγήσει βλέπει τὸν ἑαυτό του παραγκωνισμένο· ἡ ἀπογοήτευσή του εἶναι μεγαλύτερη ὅταν ἀνήκει σὲ μιὰ μειονότητα ποὺ θέλει νὰ ἀφομοιωθεῖ μὲ μιὰ πλειονότητα. Ἔτσι στὸ ἀνώτερο καὶ στὸ κατώτερο

ἄκρο τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς σκάλας κυριαρχοῦν τὰ ἴδια αἰσθήματα τῆς ἀπογοήτευσης· δποιος σὲ μιὰ μειονότητα ἔχει ἀποκτήσει πλοῦτο καὶ δόξα δὲ βρίσκει συχνὰ ἀνοιχτὴ τὴν εἰσόδο πρὸς τοὺς ἀποκλειστικοὺς κύκλους τῆς πλειονότητας, πράγμα ποὺ τοῦ ὑπενθυμίζει διαρκῶς τὴν ξενικότητά του. Στὸ αἰσθημα τῆς προσωπικῆς τους ὑπεροχῆς, γιὰ τὴν ὥποια ὑπάρχουν πολλὲς ἀποδείξεις, αὐτοὶ οἱ ἀνθρώποι ἀποκρούουν τὴν κατωτερότητα ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἀφομοίωση μέσα σὲ μιὰ πλειονότητα. Εἶναι λοιπὸν ἐνδεχόμενο ὅτι οἱ ἀποτυχημένοι καὶ οἱ πετυχημένοι μιᾶς μειονότητας ποὺ θέλει νὰ ἀφομοιωθεῖ ὑποκύπτουν ἔξισου στὰ δολώματα ἐνδες μαζικοῦ κινήματος. Οἱ Ἰταλοαμερικανοὶ τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν ἥταν οἱ θερμότεροι θαυμαστὲς τοῦ κινήματος τοῦ Μουσσολίνι. Οἱ πιὸ πετυχημένοι καὶ οἱ πιὸ ἀποτυχημένοι ἀπὸ τοὺς Ἰρλανδοὺς τῆς Ἀμερικῆς ἀκουσαν καθαρότερα τὴν πρόσκληση τοῦ ντὲ Βαλέρα, καὶ οἱ ἀντίστοιχοι Ἐβραῖοι εἶναι ὀπαδοὶ τοῦ σιωνιστικοῦ κινήματος.

Οι βαριεστημένοι

41

Δὲν ὑπάρχει ζως κανένα καλύτερο σημάδι τῆς ὡριμότητας μᾶς κοινωνίας γιὰ ἔνα μαζικὸ κίνημα ἀπὸ τὴν πλατιὰ ἀδομένη γενικὴ πλήξη. Σχεδὸν σ' δλες τὶς περιγγραφὲς τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος γι νεται λόγος γιὰ ἀπέραντη πλήξη. Στὰ πρῶτα τους στάδια .καὶ μαζικὰ κινήματα κερδίζουν τους διπλούς τους εὐκολότερα ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῶν βαριεστημένων παρὰ ἀπὸ τὶς μάζες τῶν ἀνέργων, τῶν ἐκμεταλλευμένων καὶ καταπιεσμένων. Γιὰ τὸν ὑποκινητὴ ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος ἡ πλήξη τοῦ κόσμου εἶναι τόσο ἐνθαρρυντικὴ δσο καὶ ἡ ζωὴ του κατώ ἀπὸ ἀφόρητες οἰκονομικὲς συνθῆκες.

"Οταν οἱ ἄνθρωποι πλήττουν, πλήττουν κυρίως μὲ τὸν ἕδιο τὸν ἔαυτό τους. Τὸ αἰσθημα μιᾶς ἄγονης καὶ ἀσήμαντης ὑπαρξῆς εἶναι ἡ σπουδαιότερη πηγὴ τῆς ἀπογοήτευσης. "Ανθρωποι ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζουν τὸ αἰσθημα τῆς ἀπομόνωσης, δπως μέλη μιᾶς ἐκκλησίας, ἐνὸς κόμματος κλπ., δὲν πλήττουν. 'Ο ἐκλεπτυσμένος ἄνθρωπος εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴν πλήξη, ὅταν ἐργάζεται δημιουργικά, ὅταν ἔχει ἀσχολίες ποὺ τὸν ἀπορροφοῦν ἡ ὅταν εἶναι ὀλοκληρωτικὰ δοσμένος στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ὑπαρξη. 'Η ἀναγκὴ καὶ ἡ διασκέδαση εἶναι μόνο καταπραϋντικὰ καὶ δχὶ καταστατικὰ τῆς πλήξης. "Οπου οἱ ἄνθρωποι κάνουν αὐτόνομη καὶ καλὴ ζωὴ, ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὴν ἴκανότητα ἡ τὴ δινατότητα γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία ἡ ὠφέλιμη ἀπασχόληση, εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὶς ἀπελπισμένες τους προσ-

πάθειες νὰ δώσουν στὴ ζωὴ τους λίγο νόημα καὶ σκοπό.

'Η πλήξη εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὸ γεγονὸς δτι κατὰ τὴ γέννηση μαζικῶν κινημάτων γεροντοκόρες καὶ γυναικὲς προχωρημένης ἡλικίας προσφέρουν πολλές φορὲς ὑπηρεσίες μαμῆς. 'Ακόμη καὶ στὸν ἴσλαμισμὸ καὶ στὸν ἐθνικοσιαλισμό, ποὺ δὲν ὑποστηρίζουν τὴ δράση τῆς γυναικας ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, βρίσκομε γυναικες ἐνὸς ἴδιαίτερου τύπου ποὺ ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὶς πρῶτες φάσεις τοῦ κινήματος.

'Ο γάμος προσφέρει στὴ γυναικα αὐτὸ ποὺ διαφορετιὰ θὰ ἔβρισκε κοντὰ σ' ἔνα μαζικὸ κίνημα. Τῆς προσφέρει ἔνα νέο σκοπὸ ζωῆς, ἔνα νέο μέλλον καὶ μιὰ νέα ταυτότητα, τὸ νέο δνομα. 'Η πλήξη τῶν γεροντοκορῶν καὶ τῶν γυναικῶν ποὺ δὲ βρίσκουν στὸ γάμο καμιὰ ἴκανοποίηση καὶ χαρά, προέρχεται ἀπὸ τὸ αἰσθημα μιᾶς ἄγονης καὶ ἀσκοπης ζωῆς. "Οταν δένονται σὲ μιὰ ἱερὴ ὑπόθεση καὶ ἀφιερώνουν δλες τους τὶς δυνάμεις γι' αὐτὴ, ἡ ζωὴ τους ἀποκτᾶ νέα σημασία καὶ σκοπιμότητα. 'Ο Χίτλερ χρησιμοποίησε πολὺ αὐτὲς τὶς γυναικες. «'Αλλὰ ἀς σκεφτοῦμε τὶς γυναικες, τὶς ριψοκίνδυνες κυρίες τῆς κοινωνίας, ποὺ ἀγδιασμένες ἀπὸ τὴν ἀνώφελη ὑπαρξὴ τους, δὲ βρίσκουν πιὰ κανένα ἐνδιαφέρον στὶς ἐρωτοτροπίες»³⁰. 'Ο Χίτλερ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὶς γυναικες μερικῶν βιομηχάνων πολὺ πιὸ πρὶν οἱ ἀνδρες τους ἀκούσουν κάτι γι' αὐτόν³¹. 'Η Μύριαμ Μπήρντ ἀναφέρει δτι τὸν ἕδιο ρόλο εἶχαν παίξει οἱ «βαριεστημένες γυναικες». Γάλλων ἐπιχειρηματιῶν πρὶν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση : «'Ηταν ἔξουθενωμένες ἀπὸ πλήξη καὶ εἶχαν τάση σὲ ὑστερικὲς κρίσεις. Χειροχροτοῦσαν ἀδιάκοπα κάθε νεοτεριστή»³².

Oι ἀμαρτωλοί

42

‘Η μοχθηρή παρατήρηση διτι ο πατριωτισμός είναι τὸ τελευταῖο καταφύγιο δλων τῶν ἀχρείων δὲν ἔχει καὶ τόσο μεγάλη ὑποτιμητικὴ σημασία. ‘Ο θερμὸς πατριωτισμός καθὼς καὶ ὁ ἐπαναστατικὸς ἐνθουσιασμὸς χρησιμεύουν συχνὰ σὰν προστασία κατὰ τὴ φυγὴ ἀπὸ μιὰ ἔνοχη συνέδηση. Εἶναι παράδοξο διτι ο δάρτης καθὼς καὶ ο δαρμένος, ο ἀμαρτωλὸς καθὼς καὶ ο ἀδικημένος βρίσκουν στὸ μαζικὸ κίνημα μιὰ διέξοδο ἀπὸ τὴν παραμορφωμένη τους ζωὴν. ‘Η μετάνοια καὶ η μνησικακία σπρώχνουν τὸν ἀνθρωπὸ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση.

Μερικές φορὲς φαίνεται διτι τὸ μαζικό. κίνημα είναι κομμένο καὶ ραμμένο στὶς ἀνάγκες τοῦ ἐγκληματία — ὅχι μόνο γιὰ κάθαρση τῆς ψυχῆς του, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀσκηση τῶν ροπῶν καὶ τῶν ἱκανοτήτων του. ‘Η προπαγάνδα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος φροντίζει νὰ ξυπνάει στους ὀπαδούς του τὸ αἰσθημα καὶ τὴν ψυχικὴ κατάσταση τοῦ μετανιωμένου ἀμαρτωλοῦ³⁴. ‘Η αὐταπάρνηση, η ὅποια, δπως θὰ περιγράψουμε στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, εἶναι η πηγὴ τῆς ἐνότητας καὶ τῆς δύναμης ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, εἶναι μιὰ θυσία, μιὰ πράξη ἔξιλασμοῦ, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἔξιλασμὸς χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐπιβαρυντικὸ αἰσθημα ἐνοχῆς. Τὸ μαζικὸ κίνημα μολύνει τὸ λαὸ μὲ μιὰ ἀσθένεια καὶ μετὰ παρουσιάζεται σὰ φάρμακο. «Σὲ πόσο δύσκολη θέση βρίσκεται ο ‘Αμερικανὸς παπᾶς — θρηνολογεῖ ἔνας ‘Αμερικανὸς ἵερωμένος — ποὺ ἔχει νὰ κηρύξει τὸ χαρμόσυνο μήνυμα τοῦ

ἐρχομοῦ τοῦ Σωτήρα σὲ ἀνθρώπους ποὺ στὴν πλειοψηφίᾳ τους δὲν ἔχουν καμιὰ σωστὴ ἴδεα ἀπὸ τὴν ἀμαρτία³⁵. ‘Ενα ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα καλλιεργεῖ τὴν ἴδεα τοῦ ἔξιλασμοῦ. Τὴν αὐτόνομη ὑπαρξὴ τὴ θεωρεῖ ὅχι μόνο ἀδύναμη καὶ ἄγονη, ἀλλὰ καὶ κακή. ‘Εξομολόγηση καὶ μετάνοια σημαίνει παραίτηση τοῦ προσωπικοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, καὶ η λύτρωση ἔρχεται μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ ‘Εγώ πρὸς ὅφελος τῆς ἵερῆς ἐνότητας τοῦ κινήματος.

Οἱ ἐγκληματίες ἀγαποῦνται καὶ γίνονται πρόθυμα δεκτοὶ ἀπὸ ὅλα τὰ μαζικὰ κινήματα. ‘Ο ἄγιος Βερνάρδος, ὁ δραστηριότερος στρατολόγος γιὰ τὴ δεύτερη σταυροφορία, ἀπευθυνόταν στὸ λαὸ μὲ τὰ παρακάτω λόγια : «Μήπως ὁ Θεὸς δὲν προσφέρει στοὺς δολοφόνους καὶ στοὺς ληστές, στοὺς μοιχύνς καὶ στοὺς ἐπίορκους, καὶ γενικὰ σ’ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν στιγματίσθει μὲ ἔνα ἐγκλημα, μιὰ λαμπρὴ εὐκαιρία νὰ ἔξιλεωθοῦν, ἀφοῦ τοὺς θεωρεῖ σὰ δίκαιους ἀξιούς τῆς ὑπηρεσίας του»³⁶. ‘Η ἐπαναστατικὴ Ρωσία εἶχε μιὰ ζεστὴ θεσούλα γιὰ τὸν κοινὸ ἐγκληματία, ἐνῷ τοὺς αἱρετικοὺς τῆς ἴδεολογίας δὲν τοὺς μεταχειρίζοταν μὲ ἀβρὸ τρόπο. Εἶναι ἵσως ἀλήθεια διτι ο ἐγκληματίας ριψοκινδυνεύει τὴ ζωὴ του καὶ κάνει τὰ πάντα γιὰ τὴν ὑπεράσπιση μιᾶς ἵερῆς ὑπόθεσης περισσότερο ἀπὸ ἀλλούς ἀνθρώπους ποὺ σέβονται τὴν ἵερότητα τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας.

Τὸ ἐγκλημα είναι μέσα σὲ ὄρισμένα δρια ὑποκατάστατο γιὰ ἔνα μαζικὸ κίνημα. “Οπου η κοινὴ γνώμη καὶ οι νόμοι δὲν είναι πολὺ αύστηροί, οἱ δυσαρεστημένοι καὶ παραμερισμένοι βρίσκουν στὸ ἐγκλημα συχνὰ μιὰ διέξοδο. ‘Εχει παρατηρηθῆ διτι ο ἐνθουσιασμὸς ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ ἔνα πατριωτικό, θρησκευτικὸ η ἐπαναστατικὸ μαζικὸ κίνημα ἐπιδρᾶ στὴ μείωση τῆς κοινῆς ἐγκληματικότητας.

ΚΟΙΝΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟΘΥΣΙΑ

12

Πρόλογος

43

‘Η δύναμη ένδος μαζικοῦ κινήματος φαίνεται ότι προέρχεται από τὴν τάση ποὺ ἔχουν οἱ δπαδοί του γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐτοθυσία. ‘Οταν ἀποδίδομε τὴν ἐπιτυχία ένδος κινήματος στὴν πίστη, στὸ δόγμα, στὴν προπαγάνδα, στοὺς ἀρχηγούς του κλπ., μ’ αὐτὸ δύνοοῦμε στὴν πραγματικότητα τὰ μέσα ποὺ ἔνωνται καὶ δεσμεύονται τὶς μάζες καὶ τὰ μέσα ποὺ προκαλοῦν καὶ διατηροῦν τὴν ἐτοιμότητά τους γιὰ αὐτοθυσία. Εἰναι ἵσως ἀδύνατο νὰ κατανοήσουμε τὴν οὐσία τοῦ μαζικοῦ κινήματος, ἀν δὲν ἀναγνωρίσουμε ότι ἡ κύρια συνενωτική του δραστηριότητα ἔγκειται στὴ δημιουργία, στὴν τελειοποίηση καὶ στὴ διαιώνιση μᾶς δυνατότητας γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐτοθυσία τῶν δπαδῶν του. ‘Αν γνωρίζομε τὴ διαδικασία απὸ τὴν δποία προέρχεται μιὰ τέτοια δυνατότητα, αὐτὸ σημαίνει ότι ἔχομε κατανοήσει τὴν ἑσωτερικὴ λογική, τὶς χαρακτηριστικές τάσεις καὶ τὶς μεθόδους ένδος ἐνεργητικοῦ μαζικοῦ κινήματος. ‘Εκτὸς ἀπὸ λίγες ἔξαιρέσεις, κάθε διαδικασία απὸ δργάνωση ποὺ θέλει ἀπὸ δποιουσδήποτε λόγους νὰ ἀποτελεῖ μιὰ κλειστὴ κοινότητα καὶ νὰ δημιουργεῖ καὶ νὰ διατηρεῖ τὴν ἐτοιμότητα τῶν δπαδῶν της γιὰ αὐτοθυσία, θὰ παρουσιάζει ἀναγκαστικά τὶς — καλές καὶ κακές — ἴδιορρυθμίες τοῦ μαζικοῦ κινήματος. ‘Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ μαζικὸ κίνημα χάνει πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ τὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ ἄλλους τύπου δργανώσεις μόλις ἀρχίσει νὰ χαλαρώνει τὴ συλλογική του ἔνότητα καὶ νὰ θεωρεῖ τὰ προσωπικὰ συμφέροντα σὰ θεμιτὰ κίνητρα.

Σὲ ἐποχὴ εἰρήνης καὶ εὐημερίας ἔνας δημοκρατικὸς λαὸς ἀποτελεῖ μιὰ κοινωνία ἀπὸ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐλεύθερα ἀτομα, ἡ δποία σὲ καιρὸ πολέμου, δταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ λαοῦ ἀπειλεῖται καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπικρατήσει δμοφωνία καὶ ἐτοιμότητα γιὰ θυσία, παίρνει σχεδὸν πάντα μέχρι ἔνων δρισμένο βαθμὸ τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ ένδος μαζικοῦ κινήματος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ θρησκευτικές καὶ ἐπαναστατικές δργανώσεις : ἀν θὰ μετατραποῦν σὲ μαζικὰ κινήματα ἡ δχι, αὐτὸ καθορίζεται λιγότερο ἀπὸ τὸ δόγμα ποὺ κηρύττουν καὶ τὸ πρόγραμμα ποὺ ἔχουν καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ σημασία ποὺ ἔχει σ’ αὐτὲς ἡ καλλιέργεια τῆς ἔνότητας καὶ τῆς αὐτοθυσίας.

Σημασία ἔχει ότι ἡ τάση τοῦ ἀπογοητευμένου γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐταπάρηση προέρχεται αὐθόρμητα. Γι’ αὐτὸ θὰ ἥταν δυνατὸ νὰ βγάλομε μερικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν οὐσία αὐτῆς τῆς τάσης καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς προγραμματικῆς της διάδοσης, ἀν παρακολουθήσομε τὸ αὐθόρμητο ξεπήδημά της στὴ συνείδηση τοῦ ἀπογοητευμένου. Τὶ λείπει ἀπὸ τὸν ἀπογοητευμένο ; Τὸ αἰσθημα ἔνδος ἐνεργητικοῦ καὶ σκόπιμου Ἐγώ. ‘Η μεγαλύτερη ἐπιθυμία του εἶναι νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ μισητό του Ἐγώ, καὶ τὴν ἐπιθυμία του αὐτὴ τὴν ἐκδηλώνει μὲ τὴν τάση του γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐτοθυσία. ‘Η ἀηδία του ἀπέναντι στὸ ἀνεπιθύμητο Ἐγώ του καὶ ἡ ἐπιθυμία του νὰ τὸ ξεχάσει, νὰ τὸ σκεπάσει, νὰ τὸ ἀπωθήσει καὶ νὰ τὸ χάσει, τοῦ δημιουργοῦν στὸν ἴδιο βαθμὸ τὴν ἐτοιμότητα νὰ τὸ θυσιάσει ἡ νὰ τὸ χάσει μέσα στὴ συγχώνευση ἔνδος συλλογικοῦ κλειστοῦ συνόλου ποὺ ἔξαλείφει τὶς ἀτομικὲς διαφορές. ‘Εκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἀποένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ διάφορες φαινομενικὰ ἀσχετες στάσεις καὶ κίνητρα, ποὺ μὲ προσεκτικότερη παρατήρηση ἀφήνουν νὰ φανεῖ ότι ἀποτελοῦν οὐσιαστικοὺς παράγοντες στὴ διαδικασία τῆς συνένωσης καὶ τῆς αὐτοθυσίας. ‘Η ἀπογοήτευση λοιπὸν ἀνάβει δχι μόνο τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἔνοποιηση καὶ αὐτοθυσία, ἀλλὰ δημιουργεῖ κι ἔνα μηχανισμὸ γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας. Τέτοια διαφορετικὰ φαιν-

μενα, δπως ή ύποτιμηση του παρόντος, ή δυνατότητα του νὰ γίνεται κάτι πιστευτό, τὸ μίσος, ή ἔτοιμότητα γιὰ ἀπομίμηση, ή ἔτοιμότητα γιὰ τὴν πραγματοποίηση του ἀδύνατου καὶ ἀλλα πολλά, ποὺ πέζουν τὴν ψυχὴ του βαθιὰ ἀπογοητευμένου, εἶναι μαζοποιητικοὶ καὶ συνενωτικοὶ πάραγοντες καὶ ἀφορμὲς γιὰ ἀπερισκεψία.

Στὰ κομμάτια 44 - 103 προσπαθοῦμε νὰ δείξουμε ὅτι δταν ἐπιχειροῦμε νὰ δυναμώσουμε τὴν τάση του ἀνθρώπου γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐτοθυσία, κάνομε συνειδητὰ ή ἀσυνείδητα τὰ πάντα γιὰ νὰ τὸν ἀποξενώσουμε ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του καὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουμε καὶ νὰ καλλιεργήσουμε τὶς διάφορες στάσεις καὶ κίνητρα ποὺ συνοδεύουν τὴν αὐθόρμητη αὐταποξένωση του ἀπογοητευμένου. Μὲ λίγα λόγια θὰ δείξουμε ὅτι ή τεχνικὴ ἐνὸς ἐνεργητικοῦ μαζικοῦ κινήματος ἔγκειται οὐσιαστικὰ στὸ μπόλιασμα του ἀνθρώπου μὲ τάσεις καὶ ἀντιδράσεις ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα του ἀπογοητευμένου.

Περιμένουμε ὅτι ὁ ἀναγνώστης δὲ θὰ εἶναι σύμφωνος μὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κομμάτια. "Ισως βρεῖ ὅτι ύπάρχουν πολλὲς ὑπερβολὲς καὶ πολλὲς ἀποσιωπήσεις. Αὐτὸς δὲν εἶναι κανένα αὐθεντικὸ βιβλίο, ἀλλὰ μιὰ συλλογὴ ἰδεῶν, καὶ δὲ φοβᾶται ἀπὸ μισοαλήθειες, δσο αὐτὲς δείχνουν καινούργιους δρόμους καὶ βοηθοῦν στὴ διατύπωση μιᾶς νέας ἐρώτησης. «Γιὰ νὰ ἔξηγήσεις μιὰ ἀρχὴ», λέει ὁ Μπάτζοτ, «πρέπει σὲ πολλὰ νὰ ὑπερβάλλεις καὶ πολλὰ νὰ μὴ τὰ ἀναφέρεις ἀπλῶς καθόλου».

Οι ἵκανότητες γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐτοθυσία φαίνεται ὅτι σχεδὸν πάντα συνδέονται στενά μεταξύ τους. "Οταν ἀκοῦμε γιὰ μιὰ ἴδιαίτερα ριψοκινδυνη δμάδα, βγάζομε συνήθως τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἴδιαίτερα ἐνωμένη δμάδα¹. Καὶ ἀντιστρόφως, ὅταν ἐρχόμαστε σ' ἐπαφὴ μ' ἔνα μέλος μιᾶς κλειστῆς δμάδας, ἔχομε συνήθως ἀπέναντί μας ἔναν περιφρονητὴ του θανάτου. "Η κοινὴ δράση καὶ ἡ αὐτοθυσία ἀπαιτοῦν αὐθυποβιβασμὸ του ἀτόμου.

"Ἐνα ξεχωριστὸ ἄτομο, γιὰ νὰ γίνει μέρος ἐνὸς κλειστοῦ συνόλου, πρέπει νὰ ύποβληθεῖ σὲ μεγάλες ἀλλαγές. Πρέπει

νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδιωτική του ζωή, τὴ δική του κρίση καὶ πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὴν προσωπική του περιουσία. "Η ἐκπαίδευση του ἀνθρώπου σὲ κοινὴ δράση σημαίνει προετοιμασία γιὰ αὐταπάρνηση. Κατὰ τὸν ἕδιο τρόπο προετοιμάζεται ὁ ἀνθρωπὸς, ποὺ ἀσκεῖ ἀπὸ μόνος του τὴν αὐταπάρνηση, γιὰ τὴ συλλογικὴ ζωή. Κάθε ἐνοποιητικὸς παράγοντας εύνοει λοιπὸν τὴν ἔτοιμότητα γιὰ αὐτοθυσία καὶ ἀντιστρόφως.

Στὰ κομμάτια 44 - 63 θὰ ἀσχοληθοῦμε ἀναλυτικότερα μὲ τὸ θέμα τῆς αὐτοθυσίας, καὶ μάλιστα σύμφωνα μὲ τὸ παρακάτω σχέδιο :

"Η τεχνικὴ τῆς δημιουργίας καὶ τῆς προαγωγῆς τῆς ἔτοιμότητας του ἀνθρώπου γιὰ αὐτοθυσία ἀπαιτεῖ χώρισμα τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ σωματικό του Ἑγώ. Δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διατηρεῖ τὸ πραγματικό του Ἑγώ. Αὐτὸς γίνεται μὲ τὴν δλοκληρωτικὴ ἀφομοίωση του ἀτόμου μέσα σὲ μιὰ κλειστὴ συλλογικὴ ὁργάνωση — κομμάτια 44 - 46, καὶ τὸ μπόλια σμά του μ' ἔνα φανταστικὸ Ἑγώ — κομμάτι 47· τὸ διτομο παρακινεῖται νὰ ύποτιμήσει τὸ παρόν καὶ νὰ στρέψει τὴν ἐνδιαφέροντά του σὲ πράγματα ποὺ δὲν ύπάρχουν ἀκόμη — κομμάτια 48 - 55· ξεφεύγει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα μὲ ἔνα δόγμα — κομμάτια 56 - 59· ἐμποδίζεται ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς σταθερῆς προσωπικῆς ἰσορροπίας μὲ τὸ ξύπνημα τῶν παθῶν καὶ τοῦ φανατισμοῦ — κομμάτια 60 - 63.

**Οι παράγοντες ποὺ εύνοοῦν
τὴν αὐτοθυσία**

Ἡ ταυτοποίηση μ' ἔνα συλλογικὸ σύνολο

44

Γιὰ νὰ γίνει ἔνας ἀνθρωπος πρόθυμος γιὰ αὐτοθυσία, πρέπει νὰ ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ τὴν ταυτότητά του καὶ νὰ ἔξαλειφθοῦν οἱ διαφορὲς πρὸς τους συνανθρώπους του. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ζεῖ πιὰ σὰν Γιώργης, Γιάννης, Ἰβάν, Θαδαῖος. Πρέπει νὰ γίνει ἔνα ἀνθρώπινο ἄτομο, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὅποιου περιορίζεται ἀπὸ τὴ γέννηση μέχρι τὸ θάνατο. Ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ εἰναι ἡ ἀφομοίωση τοῦ ἀτόμου μέσα σ' ἔνα συλλογικὸ σῶμα. Τὸ ἐντελῶς ἀφομοιωμένο ξεχωριστὸ ἄτομο δὲ θεωρεῖ πιὰ τὸν ἔσυτό του καὶ τους ἄλλους σὰν ἀνθρώπινες ὑπάρξεις. "Οταν τὸν ρωτᾶμε, ποιός εἰναι, ἀπαντᾷ : Γερμανός, Ρῶσος, Ἰάπωνας, χριστιανός, μωαμεθανός, μέλος μιᾶς ὁρισμένης φυλῆς ἢ μιᾶς ὁρισμένης διμάδας. "Εξα ἀπὸ τὴν δργάνωσή του εἰναι χωρὶς σκοπό, ἀξία καὶ μοίρα, καὶ δοσο ἡ δργάνωση ζεῖ, αὐτὸς δὲ μπορεῖ νὰ πεθάνει πραγματικά.

Γιὰ ἔναν ἀνθρωπο ποὺ δὲν ἔχει τὸ αἰσθημα ὅτι ἀνήκει κάπου σημασία ἔχει μόνο ἡ ζωὴ του. Εἶναι ἡ μοναδικὴ πραγματικότητα μέσα στὴν αἰωνιότητα τοῦ Τίποτε, καὶ ὁ ἀνθρωπος ζητᾶ μὲ ἀδιάντροπη ἀπελπισία νὰ στηριχτεῖ πάνω σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ. Ὁ Ντοστογέφσκι περίγραψε αὐτὴ

τὴν ψυχικὴ κατάσταση στὸ «"Ἐγκλημα καὶ τιμωρία». Ὁ φοιτητὴς Ρασκόλνικοφ περιφέρεται παραληρώντας στοὺς δρόμους τῆς Πετρούπολης. Πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες εἶχε σκοτώσει μ' ἔνα πελέκι δύο γριές γυναικες. Αἰσθάνεται ἀποχωρισμένος ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, καὶ καθὼς μέσα ἀπὸ μιὰ κακόφημη συνοικία φτάνει στὴν κεντρικὴ ἀγορά, ἔρχεται στὸ μυαλό του κάτι ποὺ εἶχε διαβάσει γιὰ τὶς σκέψεις ἐνὸς θανατοποιιτή λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή του : «... ἀν εἶχε τὴ δυνατότητα μόνο νὰ ζήσει κάπου ψηλὰ σ' ἔνα βράχο, πάνω σὲ μιὰ τόσο στενὴ πλάκα ποὺ νὰ εἶχε τόπο μόνο γιὰ τὰ δύο του πόδια — κι ἔνα γύρω τίποτε ἄλλο παρὰ γκρεμοί, ὀκεανός, αἰώνιο σκοτάδι, αἰώνια μοναξιὰ καὶ αἰώνια θύελλα — καὶ πάνω σ' αὐτὴ τὴν πλάκα, λίγα ἑκατοστά τετράγωνη, θὰ μποροῦσε νὰ στέκεται μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ, χίλια χρόνια, μιὰ αἰωνιότητα, θὰ ηταν, ναι, καλύτερα νὰ ζεῖ ἔτσι παρὰ νὰ πεθάνει τώρα ! Μόνο νὰ ζεῖ, νὰ ζεῖ, νὰ ζεῖ ! 'Αδιάφορο πῶς... ἀλλὰ νὰ ζεῖ».

Ἡ κατάργηση τῆς προσωπικῆς ἀπομόνωσης πρέπει νὰ εἰναι ριζική. Γιὰ κάθε πράξη, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πιὸ μικρή, τὸ ξεχωριστὸ ἄτομο πρέπει νὰ συνδέεται κατὰ ὅποιονδήποτε τελετουργικὸ τρόπο μὲ τὴν κοινότητα, τὴ φυλή, τὸ κόμμα κλπ. Οἱ χαρὲς καὶ οἱ λύπες του, ἡ ὑπερφάνεια καὶ ἡ πεποιθήση του πρέπει νὰ ἔξαρτοῦνται ἀπὸ τὴν τύχη τῆς διμάδας καὶ δχι ἀπὸ τὶς δικές του προοπτικές καὶ ίκανότητες. Προπάντων δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ αἰσθάνεται σὰν ξεχωριστὸ ἄτομο. Ἀκόμη κι δταν μετὰ ἀπὸ ἔνα ναυάγιο ρίχνεται πάνω σ' ἔνα ἔρημο νησί, πρέπει νὰ πιστεύει δτι τὸ μάτι τῆς διμάδας εἰναι στραμμένο πάνω του. Ἀποπυπῆ ἀπὸ τὴν διμάδα γι' αὐτὸν πρέπει νὰ εἰναι ταυτόσημη μὲ ἀποπομπὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ.

Αὐτὸ εἰναι ἀναμφισβήτητα μιὰ πρωτόγονη κατάσταση ζωῆς ποὺ τὴ συναντᾶμε σὲ πρωτόγονες φυλές. Τὰ μαζικὰ κινήματα ἐπιζητοῦν αὐτὴ τὴν τελειότητα τοῦ πρωτογονισμοῦ, καὶ δὲν εἰναι αὐταπάτη δταν ἡ ἀντιατομιστικὴ τάση τῶν συγχρόνων μαζικῶν κινημάτων μᾶς φαίνεται σὰν ἐπιστροφὴ στὸν πρωτογονισμό.

‘Η ίκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀντιστέκεται σὲ ἔξαναγκασμούς ἀποδίδεται κατὰ μέρος στὴν ταυτοποίηση τοῦ ἔξωριστοῦ ἀτόμου μὲ μιὰ ὁμάδα. Στὰ ναζιστικὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως τὰ μέλη ἐνὸς κόμματος (κομμουνιστές), μιᾶς ἐκκλησίας (ιερωμένοι) ἢ μιᾶς σταθερῆς ἔθνικῆς ὁμάδας ἔδειχναν μεγαλύτερη ἀντοχή. Οἱ ἀτομιστές, ἀδιάφορο ποιαῖς ἔθνικότητας, ἥταν οἱ πρῶτοι ποὺ δείλιαζαν. Οἱ Ἐβραῖοι ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἀποδείχτηκαν σὰν οἱ πιὸ ἀδύνατοι. Περιφρονημένοι ἀπὸ τοὺς μὴ Ἐβραίους, ἀκόμη καὶ αὐτοὺς τοῦ στρατοπέδου, καὶ χωρὶς ζωτικὸ σύνδεσμο μὲ μιὰ ἔθρακή κοινότητα ἔβλεπαν τοὺς ἑαυτούς τους ἐγκαταλειμμένους ἀπὸ δλους καὶ παραδομένους στοὺς βασανιστές τους. Σήμερα καταλαβαίνομε διτὶ τὸ μεσαιωνικὸ Getto ἥταν γιὰ τοὺς Ἐβραίους περισσότερο δύχρωμα παρὰ φυλακή. Χωρὶς τὸ αἰσθημα τῆς ἔξαιρετικῆς ἑνότητας καὶ τῆς ἰδιορυθμίας ποὺ τοὺς ἔδινε ἡ ζωὴ στὸ Getto, δὲ θὰ εἶχαν ἀντέξει στὶς βιαιότητες καὶ στὶς κακομεταχειρίσεις ἐκείνης τῆς σκοτεινῆς ἐποχῆς. ‘Οταν στὴν ἐποχὴ μας ὁ μεσαιώνας ξαναγῆρθε γιὰ μιὰ δεκαετία, βρήκε τὸν Ἐβραϊο χωρὶς τὴν παλιὰ τοῦ προστασία στὸ Getto καὶ τὸν ἀφάνισε.

‘Ετσι φτάνομε στὸ δύος φαίνεται ἀναγκαστικὸ συμπέρασμα διτὶ τὸ ἔξωριστὸ ἀτόμο δὲ μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ στὶς δυνάμεις τῆς ἀτομικότητάς του, ὅταν ἀπειλεῖται μὲ βασανιστήρια καὶ ἔκτελεση. Δύναμη ἔχει μόνο δταν αἰσθάνεται σὰν ἔνα κομμάτι ἐνὸς ισχυροῦ, ὑπέροχου καὶ ἀφθαρτου συνόλου. ‘Η πίστη εἶναι ἐδῶ σὲ πρώτη γραμμὴ μιὰ διαδικασία τῆς ταυτοποίησης, δπου τὸ ἀτόμο παύει νὰ ὑπάρχει σὰν ἀτόμο καὶ γίνεται κομμάτι τοῦ Αἰώνιου. Μὲ τὴν πίστη στὸν ἀνθρωπισμό, στὶς ἐπόμενες γενιές, στὴν ἀρετὴ μιᾶς θρησκείας, ἐνὸς ἔθνους, μιᾶς φυλῆς, ἐνὸς κόμματος ἢ οἰκογένειας γίνεται ἡ σύνδεση τοῦ Ἐγὼ μὲ ἔνα αἰώνιο κάτι, δπου μετὰ δὲν ἔχει σημασία ἀν αὐτὸ τὸ Ἐγὼ πάψει νὰ ὑπάρχει σὰν ἀνθρωπος.

Εἶναι τρομακτικὸ τὸ γεγονός διτὶ οἱ ἀπολυταρχικοὶ

ἀρχηγοὶ τῆς ἐποχῆς μας δὲ χρησιμοποίησαν τὴν πηγὴ αὐτὴ τοῦ ἀπεγνωσμένου θάρρους γιὰ νὰ δυναμεύσουν τὸ πνεῦμα τῶν ὀπαδῶν τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ σπάσουν τὸ ἡθικὸ τῶν ἀντιπάλων τους. Στὶς ἐκκαθαρίσεις του ἐνάντια στοὺς παλιοὺς μπολσεβίκους ἀρχηγούς, ὁ Στάλιν ἔκανε ἀπὸ ὑπερήφανους καὶ θαρραλέους ἀδύνατους καὶ χαμερπεῖς ἀλῆτες, στερώντας τους τὴ δυνατότητα νὰ ταυτίζονται μὲ τὸ κόμμα, γιὰ τὸ ὅπιο εἶχαν ἀφιερώσει ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τους, καὶ τὶς μάζες τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Οἱ παλιοὶ μπολσεβίκοι εἶχαν ἀπομονωθεῖ μόνοι τους πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ρωσίας. ‘Ηταν γεμάτοι περιφρόνηση γιὰ τὸ παρελθόν καὶ τὴν ιστορία ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἀκόμη ὁ καπιταλισμός. Γι’ αὐτοὺς δὲν ὑπῆρχε οὔτε παρελθόν οὔτε μέλλον, οὔτε ἀνάμνηση οὔτε δόξα ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος — ποὺ καὶ τὰ δύο βρίσκονταν τώρα ὀλοκληρωτικὰ καὶ ἀμετάκλητα στὰ χέρια τοῦ Στάλιν. Μὲ τὰ λόγια τοῦ Μπουχάριν «αἰσθάνονταν ἀπομονωμένοι ἀπὸ δλα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ούσια τῆς ζωῆς». ‘Ετσι ὄμοιογοῦσαν δημοσίως. Μὲ τὴν ταπείνωσή τους δμως αὐτὴ μπροστὰ στὴν κοινότητα τῶν πιστῶν ὀπαδῶν τῆς γραμμῆς τοῦ κόμματος ἔσπαζαν τὴν ἀπομόνωσή τους. Μὲ τὸ νὰ δυσφημίζουν τὸ Ἐγώ τους, νὰ τὸ κατηγοροῦν γιὰ τερατώδη ἐγκλήματα καὶ νὰ τὸ ἐγκαταλείπουν δημοσίως, ἀνανέωνταν τὴν ἑνότητά τους μὲ τὸ αἰώνιο σύνολο.

Οἱ Ἰδιοὶ Ρῶσοι ποὺ ἔσκυβαν τὸ κεφάλι τους καὶ ἔτρεμαν μπροστὰ στὴν ἀστυνομία τοῦ Στάλιν, ἔδειξαν ἀπαράμιλλο θάρρος δταν — ἔξωριστὰ ἢ ὁμαδικὰ — ἀντιμετώπιζαν τοὺς Γερμανοὺς εἰσβολεῖς. ‘Η αἰτία γιὰ τὴ διαφορὰ αὐτὴ στὴ στάση τους δὲν ἔγκειται στὸ διτὶ ἡ ἀστυνομία τοῦ Στάλιν ἥταν σκληρότερη ἀπὸ τὶς γερμανικές στρατιές, ἀλλὰ στὸ διτὶ δ Ρῶσος αἰσθανόταν μπροστὰ στὴν ἀστυνομία σὰ γυμνὸ ἔξωριστὸ ἀτόμο, ἐνῶ ἀπέναντι στοὺς Γερμανοὺς ἔβλεπε τὸν ἑαυτό του σὰ μέλος μιᾶς ισχυρῆς φυλῆς μὲ ἔνδοξο παρελθόν καὶ ἀκόμη ἐνδοξότερο μέλλον.

Γιὰ τοὺς Ἰδιοὺς λόγιους δὲν ἥταν δυνατὸ νὰ προβλεφθεῖ

ἡ σάση τῶν ἐπαναπατριζομένων Ἐβραίων στὴν Παλαι-
στίνη μὲ βάση τῇ σάση τους στὴν Εὐρώπη. Οἱ Ἀγγλοι
ἀποικιακοὶ ὑπάλληλοι ἀκολουθοῦσαν βέβαια μιὰ λογική,
ἄλλα καθόλου ἔξυπνη πολιτική. Νόμιζαν δτὶ δὲ θὰ εἰναι
δύσκολο νὰ ἀντιμετωπίσουν 600 χιλιάδες Ἐβραίους, ἀφοῦ
ὁ Χίτλερ εἶχε καταφέρει νὰ ἀφανίσει 6 ἑκατομμύρια χωρίς
νὰ συναντήσει σοβαρὲς δύσκολίες. Οἱ Ἀγγλοι βρῆκαν δμως
στὸν Ἐβραϊο ἔναν ἔξαιρετικὰ δύσκολο ἀντίπαλο, ἀδιάκριτο,
σκληροτράχηλο καὶ εὔκινητο. Ὁ Ἐβραϊος τῆς Εὐρώπης,
ἥταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς ἔχθρούς του σὰν
ἀπομονωμένο ἔχωριστὸ ἄπομο, σὰν ἔνα μοναχικὸ κομματάκι
ζωῆς σὲ μιὰ θάλασσα ἀπὸ Τίποτε. Στὴν Παλαιστίνη δὲν
αἰσθανόταν δμως σὰν ἔνα ἀνθρώπινο μόριο, ἀλλὰ σὰ μέλος
μιᾶς αἰώνιας φυλῆς μὲ ἀξέχαστο παρελθόν καὶ ἔξαιρετικές
μελλοντικές προοπτικές.

46

Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ Κρεμλίνου ἔχουν ἵσως ὑπόψη τους δτὶ
στὶς ρωσικὲς μάζες δὲν πρέπει νὰ δοθεῖ ἡ παραμικρὴ εὐ-
καιρία νὰ ταυτιστοῦν μὲ συλλογικὰ σώματα ἔξω ἀπὸ τὴν
Ρωσία, ἀν θέλουν νὰ εἰναι σίγουροι γιὰ τὴν ὑποτακτικότητά
τους. Ὁ σκοπὸς τοῦ «σιδηροῦ παραπετάσματος» εἰναι ἵσως
περισσότερο νὰ παρεμποδίζει τοὺς Ρώσους νὰ ἀσχολοῦνται
— ἔστω καὶ φανταστικὰ — μὲ τὸν ἔξω κόσμο παρὰ νὰ τοὺς
προστατεύει ἀπὸ κατασκόπους καὶ δολιοφθορεῖς. Τὸ παρα-
πέτασμα ὑπάρχει ψυχικὰ καὶ φυσικά. Ἡ ἔλλειψη τῆς δυνα-
τότητας γιὰ μετανάστευση — ἀκόμη καὶ δτὰν μιὰ Ρωσίδα
παντρεύεται ἔναν ἔνο — ἔξαλείφει τὴν ἴδεα τῶν κατοίκων
δτὶ ὑπάρχει κι ἄλλος κόσμος ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ρω-
σίας. Μὲ τὸ ψυχολογικὸ αὐτὸ ἐμπόδιο τὸ Κρεμλίνο προσπαθεῖ
νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση δτὶ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς
ἄγιας Ρωσίας δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ ἀξίζει ὑπηρεσία
καὶ σεβασμό, τίποτε ποὺ νὰ εἰναι ἀξιο γιὰ νὰ ταυτιστεῖ κανεὶς
μαζί του.

77

'Η τέχνη νὰ γίνεται κάτι πιστευτὸ

47

Ο θάνατος καὶ δ φόνος μᾶς φαίνονται εὔκολοι στὰ πλαίσια
μιᾶς τελετῆς, μιᾶς γιορτῆς, μιᾶς δραματικῆς παράστασης
ἢ ἐνὸς παιχνιδιοῦ. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ θάνατο εἰναι
ἀπαραίτητο ἔνα πρόσχημα. Γιὰ τὸ πραγματικὸ μας, τὸ γυ-
μνό μας Ἐγὼ δὲν ὑπάρχει δμως κανένα πράγμα στὴ γῆ
ἢ στὸν οὐρανὸ ποὺ νὰ ἀξίζει τὸ θάνατο. Μόνο δτὰν θεωροῦμε
τοὺς οἴνοποιοὺς σὲ μιὰ στημένη (καὶ γ' αὐτὸ
μὴ πραγματικὴ) σκηνή, χάνει δ θάνατος τὴν τρομακτικό-
τητά του καὶ τὴν δριστικότητά του καὶ γίνεται μιὰ θεατρι-
κὴ πράξη. *"Ενα ἀπὸ τὰ κύρια μελήματα τοῦ γνήσιου ἀρχη-
γοῦ εἰναι νὰ καλύψει τὴν τρομερὴ πραγματικότητα τοῦ
θανάτου καὶ τοῦ φόνου, κάνοντας τοὺς δπαδούς του νὰ πι-
στέψουν δτὶ συμμετέχουν σ' ἔνα μεγαλόπρεπο, σοβαρὸ δ
εὔθυμο θεατρικὸ ἔργο.*

Ο Χίτλερ ἔντυσε 80 ἑκατομμύρια Γερμανοὺς μὲ στο-
λὲς καὶ τοὺς ἀφήσει νὰ παίξουν μιὰ μεγαλόπρεπη, ἡρωικὴ
καὶ αἰματηρὴ δπερα. Στὴ Ρωσία, δτού ἀκόμη καὶ τὸ χτί-
σιμο ἐνὸς ἀποχωρητηρίου συνδέεται μὲ αὐτοθυσία, ἡ ζωὴ
ἔχει γίνει ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση καὶ μετὰ ἔνα συγκινητικὸ
δράμα. Η συμπεριφορὰ τῶν Ἀγγλῶν στὸν βομβαρδισμὸν
ἥταν ἡρωική, γιατὶ δ Τσωρτσίλ τοὺς εἶχε μοιράσει ρόλους
ἡρώων, ποὺ τοὺς ἐπαιζαν μπροστὰ σ' ἔνα τεράστιο ἀκροα-
τήριο — ἀπὸ προγόνους, συγχρόνους καὶ ἐπιγόνους — καὶ
πάνω σὲ μιὰ σκηνὴ ποὺ φωτιζόταν ἀπὸ μιὰ καιόμενη μεγά-
λούπολη μὲ μουσικὴ ἀπὸ τὶς βροντὲς τῶν ἀντιεροπορικῶν
κανονιῶν καὶ τὶς δονήσεις τῶν βομβῶν. Εἰναι ἀμφίβολο
δὲν στὸ σημερινὸ κόσμο μὲ τὴ διαφοροποιημένη του ἀτομι-
κότητα μπορεῖ νὰ γίνει κάτι, ποὺ ἀπαιτεῖ αὐτοθυσία, χωρὶς
θεατρικὰ καμώματα καὶ φανταχτερὰ πυροτεχνήματα. Γι'
αὐτὸ εἰναι κάπως δύσκολο νὰ φανταστοῦμε πῶς θὰ μπορέσει
τὸ σημερινὸ ἔργατικὸ κόμμα τῆς Ἀγγλίας νὰ πραγματο-
ποιήσει τὸ σοσιαλιστικό του πρόγραμμα, ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπὸ

78

κάθε "Αγγλο ἔναν δρισμένο βαθμὸν αὐτοθυσίας, μέσα στὴν
ἄχρωμη καὶ ἀντιδραματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς σοσιαλιστικῆς
Βρετανίας. 'Ο ἀντιθεατρινισμὸς τῶν περισσοτέρων σοσια-
λιστῶν ἀρχηγῶν τῆς 'Αγγλίας εἶναι ἔνα δεῖγμα τῆς εἰλι-
κρίνειας καὶ τῆς πνευματικῆς ἀκεραιότητας, ἀλλὰ καὶ ἔνα
ἔμποδιο στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν κρατικοποίηση ποὺ ἀναμ-
φισθήτητα εἶναι ὁ κυριότερος σκοπός τους.

'Η ἀνάγκη γιὰ τὴ θεατροποίηση τοῦ θανάτου καὶ τοῦ
φόνου γίνεται πιὸ καθαρὴ στὸ παράδειγμα τοῦ στρατοῦ.
Οἱ στολές, οἱ σημαῖες, τὰ ἐμβλήματα, ἡ μουσικὴ, ὁ περί-
πλοκος κανονισμὸς καὶ οἱ τελετὲς ἔχουν σκοπὸν νὰ ἀποχωρί-
ζουν τὸ στρατιώτη ἀπὸ τὸ σωματικό του Ἐγὼ καὶ νὰ τοῦ
κρύβουν τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου.
"Ἄς μαλήσομε γιὰ τὰ «πεδία τῶν μαχῶν». Στὶς διαταγές
τους οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ ὑπενθυμίζουν διαρκῶς στοὺς
στρατιώτες δτὶ τὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου εἶναι στραμμένα
πάνω τους, δτὶ οἱ πρόγονοι τοὺς παρακολουθοῦν καὶ οἱ μετα-
γενέστεροι θὰ μιλᾶνε γ' αὐτούς. 'Ο μεγάλος στρατηγὸς
ξέρει πολὺ καλὰ πῶς νὰ ἐνθουσιάζει ἔνα ἀκροατήριο ἀπὸ
ἄμμο τῆς ἐρήμου καὶ κύματα τοῦ ὥκεανου.

'Η δόξα εἶναι κυρίως μιὰ θεατρικὴ ἰδέα. Δὲν ὑπάρχει
καμὶα τάση γιὰ δόξα χωρὶς τὴ ζωντανὴ συναίσθηση ἐνὸς
ἀκροατηρίου, χωρὶς τὴ γνώση δτὶ οἱ ἡρωικές μας πράξεις
θὰ φτάσουν στὰ αὐτιὰ τῶν συγχρόνων μας ἢ τῶν μεταγενε-
στέρων μας. Εἴμαστε πρόθυμοι νὰ θυσιάσομε τὸ πραγματικό,
ἐφήμερο Ἐγώ μας γιὰ χάρη τοῦ φανταστικοῦ, αἰώνιου Ἐγώ
ποὺ τὸ οἰκοδομοῦμε μὲ τὶς ἡρωικές μας πράξεις μέσα στὴ
φαντασία τῶν συνανθρώπων μας.

'Ανάμεσα στὶς διάφορες τεχνικὲς τοῦ μαζικοῦ κινή-
ματος τὸ τελετουργικὸ παιζεῖ τὸ διαρκέστερο ρόλο. Δὲν
ὑπάρχει καμὶα ἀμφιβολία δτὶ τὸ μαζικὸ κίνημα μὲ τὴ σκη-
νοθεσία τῶν λιτανεῶν, τῶν παρελάσεων, τῶν λειτουργιῶν
καὶ τῶν τελετῶν ἀγγίζει σὲ κάθε καρδιὰ μιὰ λεπτὴ χορδὴ.
'Ακόμη καὶ οἱ πιὸ ψυχροὶ ἀνθρωποὶ παρασύρονται στὴ θέα
ἐνὸς ἐντυπωσιακοῦ μαζικοῦ θεάματος. Οἱ θεατὲς καὶ οἱ
ἐκτελεστὲς τοῦ θεάματος εἶναι ἔξισου γοητευμένοι καὶ ἐν-

θουσιασμένοι. Εἶναι πιθανὸ δτὶ οἱ ἀπογοητευμένοι καὶ
ἀποτυχημένοι ἐνθουσιάζονται εὔκολότερα ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ
τὴ λάμψη τῆς μάζας παρὰ οἱ ἀνθρωποὶ ποὺ εἶναι εύχαρι-
στημένοι μὲ τὸν ἑαυτό τους. 'Η ἐπιθυμία τους νὰ ἀποβά-
λουν ἢ νὰ καλύψουν τὸ ἀπογοητευμένο τους Ἐγὼ ἔξελίσ-
σεται σὲ μιὰ τάση νὰ «παίξουν» — νὰ κάνουν ἔνα θέαμα — καὶ
σὲ μιὰ ἐπιθυμία νὰ ταυτιστοῦν μ' ἔνα ἐντυπωσιακὸ μαζικὸ
κίνημα.

ΤΗΝ ΝΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ

48

Στὴν ἀρχὴ φαίνεται ὅτι ἔνα μαζικὸ κίνημα ὑπερασπίζει τὸ
παρὸν ἐνάντια στὸ παρελθόν. Στοὺς θεσμοὺς καὶ στὰ προ-
νόμια ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη βλέπει τὴν ἐπέμβαση ἐνὸς ξε-
περασμένου καὶ ἀηδιαστικοῦ παρελθόντος στὸ παρθενικὸ
παρόν. Γιὰ νὰ χαλαρώσει δημαρχὸς τὴ στραγγαλιστικὴ λαβὴ
τοῦ παρελθόντος χρειάζεται ἀπόλυτη ἐνότητα καὶ ἀπειρό-
στη ἀφοσίωση τῶν ὄπαδῶν του. Αὐτὸ σημαίνει δτὶ οἱ ἀν-
θρωποὶ ποὺ καλοῦνται γιὰ ἐπίθεση ἐνάντια στὸ παρελθὸν
πρέπει νὰ παραιτηθοῦν θεληματικὰ ἀπὸ κάθε πιθανότητα
νὰ ἀπολαύσουν κάποτε τὸ παρὸν ἢ νὰ παρουσιαστοῦν σὰν
κιληρονόμοι του. Τὸ παράλογα αὐτῆς τῆς σκέψης εἶναι ὀλο-
φάνερο. Γι' αὐτό, δτὰν τὸ κίνημα ἔχει σταθεροποιηθεῖ, ἡ
ἀλλαγὴ τοῦ τονισμοῦ εἶναι ἀναπόφευκτη. Τὸ παρὸν — τὸ
ἀρχικό του ἀντικείμενο — παραμερίζεται γιὰ χάρη τοῦ
μέλλοντος. Τὸ παρὸν περιφρονεῖται τότε σὰ νὰ εἶναι βρώ-
μικο, σὰ νὰ εἶναι μολυσμένο ἀπὸ τὸ καταφρονημένο παρελ-
θόν. "Ετσι ἡ γραμμὴ τῆς μάχης μετατοπίζεται ἀνάμεσα
στὰ πράγματα ποὺ ὑπῆρχαν καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σ'
ἐκεῖνα ποὺ πρόκειται νὰ ὑπάρξουν.

'Η ἀπώλεια τῆς ζωῆς σημαίνει ἀπώλεια τοῦ παρόντος
καὶ ἡ ἀπώλεια ἐνὸς ξοφλημένου καὶ ἀσήμαντου παρόντος
δὲ σημαίνει — αὐτὸ εἶναι φανερὸ — καμὶα οὐσιαστικὴ ἀπώ-
λεια.

79

80

Τὸ μαζικὸ κίνημα δὲν παρουσιάζει τὸ παρὸν μόνο ἐλεεινὸ καὶ ἀξιολύτητο, ἀλλὰ τὸ κάνει κιόλας νὰ εἶναι τέτοιο. Γιὰ τὴν ἀτομικὴ ὑπαρξὴ δημιουργεῖ ἔναν αὐστηρό, σκληρό, πιεστικὸ καὶ μονότονο τρόπο ζωῆς. Περιφρονεῖ τὶς διασκεδάσεις καὶ τὶς ἀνέσεις καὶ ἔξυμνεῖ τὴ λιτὴ ζωή. Ἐντελῶς συνηθισμένες χαρὲς τὶς θεωρεῖ κακές καὶ ὑποτιμητικὲς καὶ τὴν τάση γιὰ προσωπικὴ εὐτυχία ἀνήθικη. Ἀπόλαυση τῆς ζωῆς σημαίνει συμμαχία μὲ τὸν ἔχθρό, δῆλ. μὲ τὸ παρόν. Ο πρῶτος στόχος τοῦ ἀσκητικοῦ ἴδανικοῦ, ποὺ κηρύσσεται ἀπὸ τὰ περισσότερα μαζικὰ κινήματα, εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς περιφρόνησης τοῦ παρόντος. Ἡ ἐκστρατεία ἐνάντια στὶς ὄρμες εἶναι μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴ βίαιη ἀποκοπὴ τῶν συνδέσμων μὲ τὸ παρόν. Τὸ δτὶ ἡ ἀχαρη ἀντὴ ἀσκητικὴ ζωὴ ἔστυλιγεται μπροστὰ ἀπὸ μιὰ πολύχρωμη καὶ δραματικὴ σκηνὴ συλλογικῆς μεγαλοπρέπειας, τονίζει πιὸ πολὺ τὴν εὐτέλειά της.

Ἀκριβῶς ἡ ἀδυναμία γιὰ τὴν ἐπίτευξη πολλῶν σκοπῶν τοῦ μαζικοῦ κινήματος ἀποτελεῖ ἔνα μέρος τῆς ἐκστρατείας ἐνάντια στὸ παρόν. Κάθε τι προσιτό, πραγματοποιήσιμο καὶ δυνατὸ εἶναι ἔνα κομμάτι τοῦ παρόντος. Μὲ τὸ νὰ μᾶς προσφέρει κανεὶς κάτι τὸ προσιτὸ σημαίνει ἐκπλήρωση τῆς ὑπόσχεσης τοῦ παρόντος καὶ συμφύλωσή μᾶς μ' αὐτό. Ἐπίσης ἡ πίστη στὰ θαύματα περιλαμβάνει τὴν ἀρνηση καὶ τὴν ὑποτίμηση τοῦ παρόντος. "Οταν ὁ Τερτυλλιανὸς ἔλεγε: «Ἐτάφη καὶ ἀνεστήθη· αὐτὸ μᾶς εἶναι βέβαιο, γιατὶ εἶναι ἀδύνατο», περιγελοῦσε τὸ παρόν. Καὶ τελικὰ ὁ μυστικισμὸς ἐνὸς κινήματος εἶναι μέσο ὑποτίμησης τοῦ παρόντος. Θεωρεῖ τὸ παρὸν σὰν ἔναν ἀδύνατο καὶ παραμορφωμένο ἀντίλαλο ἐνὸς δυνατοῦ καὶ ἀγνωστοῦ παλμοῦ κάτω καὶ πάνω ἀπὸ μᾶς. Τὸ παρὸν εἶναι ἔνας ἵσκιος καὶ μιὰ φεύδασθηση.

49

Δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ πραγματικὴ ὑποτίμηση τοῦ παρόντος χωρὶς σίγουρη ἐλπίδα γιὰ ἔνα καλύτερο μέλλον.

81

"Οσο καὶ νὰ παραπονούμαστε γιὰ τὶς δυσκολίες τοῦ καιροῦ μᾶς, μόλις παρουσιαστοῦν σημάδια μιᾶς χειροτέρεψης ἢ ἀμετάβλητης συνέχισης τοῦ τόσο θρηνημένου παρόντος, παρηγορούμαστε κάθε φορὰ πάλι μὲ τὴν ὑπαρξὴ μᾶς, δοῦ δύσκολη καὶ δυσάρεστη κι ἀν εἶναι αὐτή.

"Ολα τὰ μαζικὰ κινήματα ὑποτιμοῦν τὸ παρόν, χαρακτηρίζοντάς το σὰν ἀπλὴ προετοιμασία γιὰ ἔνα ἔνδοξο μέλλον. Γιὰ ἔνα θρησκευτικὸ κίνημα τὸ παρὸν σημαίνει τόπο ἔξοριας, μιὰ κοιλάδα τῶν στεναγμῶν στὸ δρόμο γιὰ τὸ βασίλειο τῶν οὐρανῶν. Γιὰ ἔνα κοινωνικὸ κίνημα σημαίνει ἔναν ἄθλιο σταθμὸ στὸ δρόμο γιὰ τὴν οὐτοπία. Γιὰ ἔνα ἐθνικιστικὸ κίνημα σημαίνει ἔνα ἀνάξιο ἐπεισόδιο πρὶν ἀπὸ τὸν τελικὸ θρίαμβο.

"Η θερμὴ ἐλπίδα γιὰ ἔνα ἔνδοξο μέλλον εἶναι φυσικὰ ἡ πλουσιότερη πηγὴ τοῦ θάρρους καὶ τοῦ αὐτοξεχασμοῦ, πιὸ πλούσια ἀπὸ ἐκείνη τῆς ὑποτίμησης τοῦ παρόντος. "Ενα μαζικὸ κίνημα πρέπει νὰ προσανατολίζει τοὺς ὅπαδούς του πρὸς τὸ μέλλον. "Η αὐταπάρνηση τὴν ὅποια ἀπαιτοῦν ἡ ζωὴ στὴν κοινότητα καὶ κοινὴ δράση εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἐλπίδα. "Οταν ὑπάρχει μόνο τὸ σήμερα, τότε παίρνομε δλα ὄσα ἔχομε νὰ πάρομε καὶ τὰ κρατᾶμε σφιχτὰ πάνω μᾶς. Κολυμπᾶμε σ' ἔναν ὠκεανὸ τοῦ Τίποτε καὶ πιανόμαστε ἀπὸ ἔνα ἄθλιο σανίδι τοῦ ναυάγου σὰ νὰ ἥταν αὐτὸ τὸ δέντρο τῆς ζωῆς. "Αλλὰ ὅταν δλα αὐτὰ πρόκειται νὰ ἔλθουν, τότε μᾶς εἶναι εὔκολο νὰ μοιραστοῦμε αὐτὰ ποὺ ἔχομε τώρα. Οἱ ἀπελπισμένοι εἶναι ἀπομονωμένοι καὶ ὠθοῦνται σὲ ἀπελπιστικὴ φιλαυτία. "Ενα κοινὸ κακό, ὅταν δὲ συνδέεται μὲ ἐλπίδα, δὲ δημιουργεῖ οὕτε ἐνότητα οὕτε εὐνοεῖ τὴν ἀμοιβαία βοήθεια. Οἱ σκλαβωμένοι Ἐβραῖοι στὴν Αἴγυπτο, «μὲ μιὰ ζωὴ πικραμένη ἀπὸ τὴ σκληρὴ ἀναγκαστικὴ ἐργασία», ἀποτελοῦσαν ἔναν ὅχλο ποὺ χανθταν σὲ φιλονικίες καὶ συκοφαντίες. "Ο Μωυσῆς, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τοὺς ἔνωσει, ἔπρεπε νὰ τοὺς δώσει τὴν ἐλπίδα γιὰ τὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας. Οἱ 30 χιλιάδες ἀπελπισμένοι στὸ στρατόπεδο συγκεντρώσεως Μπούχενβαλντ δὲ διακρίνονταν καθόλου ἀπὸ ἐνωτικὸ πνεῦμα οὕτε ἔδειξαν προθυμία γιὰ αὐτοθυσία. "Αντίθετα

82

έκει μέσα κυριαρχοῦσε μεγαλύτερη ἀπληστία καὶ πιὸ ἀδιάκριτη φιλαυτία ἀπὸ τὴν ἔξω ἀπληστή καὶ διεφθαρμένη κοινωνία. «Ἄντι νὰ σκέφτονται μὲ ποιὸν τρόπο θὰ μποροῦσαν νὰ ἀλληλοβοηθήσουν, χρησιμοποιοῦσαν δῆλη τους τὴν ἐνέργεια γιὰ νὰ κυριαρχεῖ καὶ νὰ καταπιέζει ὁ ἕνας τὸν ὅλον»⁹.

50

Ἡ ἔξυμνηση τοῦ παρελθόντος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ μείωση τῆς ἀξίας τοῦ παρόντος. «Οσο ὅμως ἡ ἔξυμνηση αὐτὴ δὲν εἶναι συνδεμένη μὲ ὑπέρμετρες μελλοντικὲς προοπτικὲς ἔχει ἀνασταλικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἔξελιξη τοῦ μαζικοῦ κινήματος. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀποτελεσματικότηρη ταπείνωση τοῦ παρόντος ἀπὸ τὴν τοποθέτησή του ἀνάμεσα σ' ἓνα ἔνδοξο παρελθόν κι ἓνα ἔνδοξο μέλλον. «Ἐτσι — ἀν καὶ τὸ μαζικὸ κίνημα ἀποστρέφεται στὴν ἀρχὴ τὸ παρελθόν — ἀναπτύσσει πρόδυμα ἔνα ζωηρὸ καὶ συχνὰ ἀπατηλὸ αἰσθημα ἔνδος μακρινοῦ, ἔνδοξου παρελθόντος. Τὰ θρησκευτικὰ κινήματα ἀνατρέχουν στὴν ἡμέρα τῆς δημιουργίας. Τὰ κοινωνικὰ κινήματα κρατοῦν τὴν ἀνάμνηση ζωηρὴ σὲ μιὰ χρυσὴ ἐποχὴ, δταν οἱ ἄνθρωποι ξταν ἐλεύθεροι, ίσοι καὶ ἀνεξάρτητοι. Τὰ ἔθνικὰ κινήματα ἀναζωγονοῦν τὴν ἀνάμνηση σὲ περασμένα μεγαλεῖα ἡ ἀν δὲν ὑπάρχουν τὰ δημιουργοῦν φανταστικά. Αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση μὲ τὸ παρελθόν δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς νομιμότητας τοῦ κινήματος καὶ τῆς μὴ νομιμότητας τῆς παλιᾶς τάξης πραγμάτων, ἀλλὰ ἔχει καὶ τὸ σκοπὸ νὰ παρουσιάσει τὸ παρόν σὰν ἀσήμαντο ἐπεισόδιο ἀνάμεσα στὸ παρελθόν καὶ στὸ μέλλον.

Ἡ ἴστορικὴ συνείδηση προσφέρει ἔνα αἰσθημα τῆς συνέχειας. «Ο «ὅρθιόξος», κατεχόμενος ἀπὸ μιὰ ζωηρὴ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος καὶ ἀπὸ τὶς λαμπρές προοπτικὲς γιὰ τὸ μέλλον, θεωρεῖ τὸν ἀντίτυπο του σὰν ἔνα κομμάτι μιᾶς αἰώνιας ὑπαρξῆς ποὺ ἔκτείνεται ἀπειρόριστα στὸ παρελθόν καὶ στὸ μέλλον. Μπορεῖ νὰ ἀπαρνηθεῖ τὸ παρόν καὶ τὴ ζωὴ του, ὅχι μόνο γιατὶ εἶναι πενιχρὰ καὶ ἀσήμαντα καὶ δὲ

μποροῦν νὰ τοῦ προσφέρουν ἔνα στήριγμα, ἀλλὰ γιατὶ αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος δλων τῶν πραγμάτων. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ ἡ ζωηρὴ συναίσθηση τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ παρόν κάθε πραγματικότητα· τὴν κάνει μιὰ διακοπὴ σὲ μιὰ λιτανεία ἡ παρέλαση. Οἱ ὄπαδοι ἔνδος μαζικοῦ κινήματος βλέπουν τοὺς ἔαυτούς τους σὲ μιὰ πορεία μὲ ταμπούρλα καὶ σημαῖες, σὰν ἔκτελεστες ἔνδος συγκινητικοῦ δράματος ποὺ παίζεται μπροστὰ σ' ἔνα τεράστιο ἀκροατήριο ἀπὸ περασμένες καὶ μελλοντικὲς γενιές. Ἀποκτοῦν τὴν πεποίθηση δτι αὐτοὶ δὲν εἶναι αὐτοὶ οἱ ὕδιοι, ἀλλὰ ἡθοποιοὶ ποὺ παίζουν ἔνα ρόλο, καὶ δτι ἡ πράξη τους εἶναι περισσότερο μιὰ «παράσταση» καὶ δχι κάτι τὸ πραγματικό.

51

Ἡ ὑποτιμητικὴ στάση ἀπέναντι στὸ παρόν εύνοεῖ τὴ δυνατότητα γιὰ προγνώσεις. Οἱ ίκανοι γιὰ προσαρμογὴ γίνονται κακοὶ προφῆτες, ἐνῶ ὅποιος βρίσκεται μὲ τὸ παρόν στὰ μαχαριά ἔχει μάτια καὶ γιὰ τὸ σπόρο τῆς ἀλλαγῆς καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες ἔξελιξης τῶν ἀρχικῶν μικρῶν δοκιμῶν.

Ἡ ἄνετη ζωὴ μᾶς κάνει τυφλοὺς ἀπέναντι στὶς δυνατότητες τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς καὶ μᾶς ἀγκιστρώνει ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὶς πρακτικὲς ἀπόφεις. Ἡ χειροπιαστὴ σαφήνεια μιᾶς ἀνετῆς καὶ σήγουρης ὑπαρξῆς κάνει δλες τὶς ἀλλες πραγματικότητες, δσο κοντινὲς καὶ ἀπειλητικές κι ἀν εἶναι αὐτές, νὰ φαίνονται ἀσαφεῖς καὶ ἀπατηλές. Αὐτὸ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα δτι πρακτικοὶ ἄνθρωποι ξαφνιάζονται πολὺ εὔκολα, τὰ χάνουν γρήγορα καὶ προσπαθοῦν νὰ πιαστοῦν ἀπὸ κάτι ἀνύπαρκτο μόδις μιὰ ἐποχὴ ξεφύγει ἀπὸ τὰ καθιερωμένα τῆς δρια.

Ἀντίθετα, ἄνθρωποι ποὺ ἀπορρίπτουν τὸ παρόν καὶ στρέφουν τὸ βλέμμα τους καὶ τὴν καρδιά τους πρὸς τὸ μέλλον ἔχουν μιὰ ίκανότητα νὰ ἀντιλαμβάνονται τὰ πρῶτα σημάδια ἔνδος ἀπειλητικοῦ κινδύνου ἡ ἔνδος αύριανοῦ καλοῦ. Οἱ ἀπογοητευμένοι καὶ οἱ «ὅρθιόξοι» εἶναι λοιπὸν καλύτεροι προ-

83

84

φῆτες ἀπὸ ἔκεινους ποὺ θέλουν νὰ διατηρήσουν τὴν καθιερωμένη κατάσταση πραγμάτων. «Αὔτοὶ ποὺ ξέρουν νὰ ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια κατεύθυνση ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ ἀποφάσεις τοῦ μέλλοντος, εἶναι συνήθως οἱ φανατικοὶ καὶ σπάνια οἱ λεπτοὶ διανοούμενοι»³.

52

Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνομε μιὰ φορὰ τὶς διαφορετικὲς στάσεις ποὺ παίρνουν ἀπέναντι στὸ παρόν, στὸ μέλλον καὶ στὸ παρελθόν ὁ συντηρητικός, ὁ φιλελεύθερος, ὁ σκεπτικιστής, ὁ ριζοσπάστης καὶ ὁ ἀντιδραστικός.

‘Ο συντηρητικὸς ἀμφιβάλλει διὰ τὸ παρόν μπορεῖ νὰ βελτιωθεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ διαμορφώσει τὸ μέλλον μὲ πρότυπο τὸ παρόν. Τὸ παρελθόν τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ στηρίξει τὶς ἀπόψεις του : «Σύμφωνα μὲ τὸ αἰσθημα τῆς συνέχειας ἡθελα νὰ εἴμαι βέβαιος διὰ τὰ τωρινά μας σφάλματα ἀνήκουν στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοὺς οἵτινες μας ἀπερισκεψίες εἶναι οἱ παλιὲς αἰρέσεις καὶ διὰ δλα τὰ γνώριμα καὶ ἀγαπημένα μας πράγματα, ποὺ φαίνονται διὰ ἀπειλοῦνται τόσο πολύ, δὲν εἴχαν κλονιστεῖ στὸ παρελθόν λιγότερο ἀπειλητικά»⁴.

Πόσο πολὺ μοιάζει ὁ συντηρητικὸς μὲ τὸ σκεπτικιστή! Συμβαίνει τίποτε γιὰ τὸ δόποιο θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανείς, «’Ιδε τοῦτο κενόν ἔστιν, ηδη γέγονεν ἐν τοῖς αἰῶσι τοῖς γενομένοις ἔμπροσθεν ἥμαδν»⁵.

Γιὰ τὸ σκεπτικιστή τὸ παρόν εἶναι τὸ σύνολο δλων ἔκεινων ποὺ ἔχουν ὑπάρξει καὶ πρόκειται νὰ ὑπάρξουν ἀκόμη. «Τί τὸ γεγονός; αὐτὸ τὸ γενησόμενον καὶ τί τὸ πεποιημένον; αὐτὸ τὸ ποιηθησόμενον» καὶ οὐκ ἔστι πᾶν πρόσφατον ὑπὸ τὸν ἥλιον»⁶.

‘Ο φιλελεύθερος θεωρεῖ τὸ παρόν σὰ νόμιμο διάδοχο τοῦ παρελθόντος ποὺ ἔξελισσεται σ’ ἓνα καλύτερο μέλλον: καταστροφὴ τοῦ παρόντος σημαίνει ἀκρωτηριασμὸ τοῦ μέλλοντος. Καὶ οἱ τρεῖς δίνουν λοιπὸν μεγάλη σημασία στὸ παρόν καὶ δὲν ἀσχολοῦνται εὐχάριστα μὲ τὴν ἴδεα τῆς

αὐτοθυσίας. Τὴν στάση του ἀπέναντι στὴν αὐτοθυσία ἐκφράζει ἔνας σκεπτικιστής μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Γιατὶ ἔνας ζωντανὸς σκύλος εἶναι καλύτερος ἀπὸ ἓνα ψόφιο λιοντάρι. Γιατὶ οἱ ζωντανοὶ ξέρουν διὰ θὰ πεθάνουν οἱ νεκροὶ δύμας δὲν ξέρουν τίποτε... καὶ δὲν παίρνουν μέρος σὲ τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο»⁷.

‘Ο ριζοσπάστης καὶ ὁ ἀντιδραστικὸς ἀπεχθάνονται τὸ παρόν. Τὸ θεωροῦν σὰν παρεκτροπὴ καὶ παραμόρφωση. Καὶ οἱ δύο εἶναι πρόθυμοι νὰ μεταχειριστοῦν τὸ παρόν ἀνελέητα καὶ παίρνουν εὔνοϊκὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἴδεα τῆς αὐτοθυσίας. Σὲ τὶ διαφέρουν οἱ δύο ; Κυρίως στὴ γνώμη ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν πλαστικότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης. ‘Ο ριζοσπάστης ἔχει βαθιὰ ἐμπιστοσύνη στὴν ἵκανότητα τελειοποίησης τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Πιστεύει διὰ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐντελῶς νέα, μέχρι τώρα ἀνύπαρκτη κοινωνία, μὲ τὴν τροποποίηση τῶν συνθηκῶν τοῦ περιβάλλοντος καὶ τὴν τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς τοῦ ἐπηρεασμοῦ τῆς γνώμης. ’Αντίθετα ὁ ἀντιδραστικὸς δὲ νομίζει διὰ δημιωπος ἔχει μέσα του ἀπειρες δυνατότητες γιὰ τὸ καλό. “Αν πρόκειται νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ σταθερὴ καὶ ὑγιὴς κοινωνία, τότε πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ δοκιμασμένο πρότυπο τοῦ παρελθόντος. Τὸ μέλλον τὸ βλέπει περισσότερο σὰ μιὰ ἔνδοξη ἀποκατάσταση παρὰ σὰ μιὰ νέα ἀρχή.

Στὴν πραγματικότητα ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ ριζοσπάστη καὶ στὸν ἀντιδραστικὸ δὲν εἶναι πάντα καθαρή. “Οταν ὁ ἀντιδραστικὸς παλινορθώνει τὸ ἰδανικό του παρελθόν, ἐκδηλώνει μ’ αὐτὸ ριζοσπαστισμό. ’Εδῶ ἡ ἴδεα του γιὰ τὸ παρελθόν στηρίζεται λιγότερο πάνω στὸ τί ήταν κάποτε στὴν πραγματικότητα αὐτὸ τὸ παρελθόν καὶ περισσότερο πάνω στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχει σχεδιάσει αὐτὸς γιὰ τὸ μέλλον. Στὴν περίπτωση αὐτή ἀνανεώνει παρὰ ἀνακατασκευάζει. Κάποια παρόμοια μετάθεση βρίσκομε στὸ ριζοσπάστη διὰ τὸν αὐτὸς ἐπιχειρεῖ νὰ οἰκοδομήσει τὸν καινούργιο του κόσμο. Αἰσθάνεται διὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς καθοδήγησης, ἀλλὰ ἀφοῦ αὐτὸς ἔχει ἀπορρίψει καὶ καταστρέψει τὸ παρόν, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πιαστεῖ ἀπὸ ἓνα σημεῖο τοῦ παρελ-

85

86

θόντος. "Οταν κατά τὴν ἐπιχείρησή του πρέπει νὰ χρησιμοποιήσει βία, θολώνεται ἡ ἰδέα ποὺ ἔχει αὐτὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση του καὶ πλησιάζει αὐτὴ τοῦ ἀντιδραστικοῦ.

Τὸ διτὶ ὁ ἀντιδραστικὸς καὶ ὁ ριζοσπάστης μοιάζουν μεταξύ τους γίνεται φανερὸ δταν αὐτοὶ παίρνουν μέρος σὲ μιὰ ἔθνικὴ ἀναζωγόνηση. Οἱ δπαδοὶ τοῦ Γκάντι στὴν Ἰνδία καὶ οἱ σιωνιστὲς στὸ Ἰσραὴλ θέλουν νὰ ξαναξυπνήσουν ἕνα ἔνδοξο παρελθόν καὶ συνάμα νὰ δημιουργήσουν μιὰ μέχρι τώρα ἀνύπαρκτη Οὐτοπία. Οἱ προφῆτες ἥταν ἐπίσης ἀντιδραστικοὶ καὶ ριζοσπάστες. Κήρυτταν τὴν ἐπιστροφὴ στὴν παλιὰ πίστη καὶ ταυτόχρονα δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα ἑνὸς νέου κόσμου καὶ μιᾶς νέας ζωῆς.

53

Εἶναι φανερὸ δτι ἡ ὑποτιμητικὴ στάση τοῦ μαζικοῦ κινήματος ἀπέναντι στὸ παρὸν ὑποβοηθᾶ τὶς τάσεις τοῦ ἀπογοητευμένου. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ξαφνιάζει δταν ἀκοῦμε πῶς ἔνας ἀπογοητευμένος ὑποτιμᾶ μὲ δλα τὰ μέσα τὸ παρὸν εἶναι ἡ ἀπεριγραπτὴ εὐχαρίστηση ποὺ δοκιμάζει μ' αὐτό. Τέτοια εὐχαρίστηση δὲ μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ αὐτὸς ξεθυμαίνει τὴν δργή του. Πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι παραπάνω, καὶ πραγματικὰ ὑπάρχει. "Οταν ὁ ἀπογοητευμένος καταφέρεται ἐνάντια στὴν ἀγιάτρευτη ἐπιφανειακότητα καὶ ἀθλιότητα τῆς ἐποχῆς του μετριάζει τὸ αἰσθημα τῆς ἀποτυχίας του καὶ τῆς προσωπικῆς του ἀπομόνωσης. Εἶναι σὰ νὰ ηθελε νὰ πεῖ : «Οχι μόνο ἔγω, ἀλλὰ δλοι, ἀκόμη καὶ οἱ εὐτυχισμένοι καὶ οἱ πετυχημένοι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἀσήμαντοι καὶ δχροστοι». "Ετσι μὲ τὴν ὑποτιμηση τοῦ περιβάλλοντός του προσφέρει στὸν ἔαυτό του ἔνα ἐλαφρὸ αἰσθημα ἴσοτητας.

Ἐπίσης καὶ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιεῖ ἔνα μαζικὸ κίνημα γιὰ νὰ ὑποτιμήσει τὸ παρὸν ὁ ἀπογοητευμένος τὰ δέχεται μὲ προθυμία (κομμάτι 48). "Η αὐτοκυριαρχία ποὺ

πρέπει νὰ ἐπιστρατευθεῖ γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν παθῶν τοῦ δίνει ἔνα αἰσθημα δύναμης. Νομίζει δτι μὲ τὴν αὐτοκυριαρχία του κυριαρχεῖ στὸν κόσμο. Κατὰ τὸν ἵδιο τρόπο ἡ προπαγάνδα ποὺ κάνει τὸ μαζικὸ κίνημα γιὰ τὸ ἀδύνατο καὶ ἀκατόρθωτο ἀνταποκρίνεται στὶς τάσεις τοῦ ἀπογοητευμένου. "Οποιος ἀποτυχαίνει στὰ καθημερινὰ πράγματα, δοκιμάζει στὰ ἀδύνατα γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἰδιες του τὶς ἐλλείψεις. Γιατὶ δταν ἀποτυχαίνομε στὸ δυνατό, αὐτὸ γίνεται ἀπὸ δικό μας σφάλμα. "Οταν ἀποτυχαίνομε δμας στὸ ἀδύνατο, δικιολογούμαστε μὲ τὴ δυσκολία τοῦ πράγματος. "Ο κίνδυνος νὰ βλάψωμε τὸ δνομά μας εἶναι μικρότερος δταν ἐπιχειροῦμε κάτι τὸ ἀδύνατο παρὰ κάτι τὸ συνηθισμένο. "Απ' αὐτὸ ἔξηγεται δτι μιὰ ἀποτυχία στὴν καθημερινὴ ζωὴ γεννάει συχνὰ ἀσυνήθιστο θάρρος.

Μπορεῖ νὰ σχηματίσει κανεὶς τὴν ἐντύπωση δτι ὁ ἀπογοητευμένος αἰσθάνεται τὴν ἰδια — ἀν δχι πιὸ μεγάλη — εὐχαρίστηση ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιεῖ ἔνα μαζικὸ κίνημα καὶ ἀπὸ τοὺς σκοποὺς ποὺ ἐπιδιώκει. "Η εὐφορία τοῦ ἀπογοητευμένου γιὰ τὸ χάος καὶ γιὰ τὴν πτώση τοῦ εὐτυχισμένου καὶ πετυχημένου δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐκστατικὸ αἰσθημα δτι αὐτὸ τοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ χώρα τῶν ὀνείρων του. Στὴ φανατικὴ του κραυγὴ «ἡ δλα ἡ τίποτε» φαίνεται δτι ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ καθρεφτίζει πιστότερα τὴ θερμή του ἐπιθυμία.

«Πράγματα ποὺ δὲν ὑπάρχουν»

54

"Ενας ἀπὸ τοὺς κανόνες ποὺ κερδίζομε ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν στοιχείων ποὺ εύνοοῦν τὴν ἐτοιμότητα γιὰ αὐτοθυσία εἶναι τὸ δτι εἴμαστε λιγότερο πρόθυμοι νὰ πεθάνουμε γιὰ κάτι ποὺ ἔχομε ἡ είμαστε παρὰ γιὰ κάτι ποὺ θὰ εἴχαμε ἡ θὰ ήμασταν εὐχαρίστως. Εἶναι ξαφνιαστικὴ δσο καὶ δυσάρεστη ἀλήθεια δτι ὁ ἄνθρωπος χάνει τὴν ἀγωνιστικότητά

87

88

του μόλις ἔχει κάτι «ποὺ ἀξίζει ἔναν ἀγώνα». Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀπολαμβάνουν μιὰ εὐχάριστη ζωὴ εἰναι κατὰ κανόνα ἀπρόθυμοι νὰ πεθάνουν γιὰ τὰ ἵδια τους τὰ συμφέροντα, γιὰ τὴ χώρα τους ἢ γιὰ τὴν ιερή τους ὑπόθεση⁸. Ἡ ἐπιθυμία γιὰ κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει εἰναι ἡ πηγὴ τῆς μεγαλύτερης αὐταπάρνησης. Τὰ «μὴ δοῦται» εἰναι στὴν πραγματικότητα ἴσχυρότερα ἀπὸ τὰ «δοῦται»⁹. Σ' δλες τὶς ἐποχὲς οἱ ἄνθρωποι πολέμησαν γιὰ ωραῖες πόλεις ποὺ ἐπρόκειτο νὰ χτιστοῦν καὶ γιὰ κήπους ποὺ ἐπρόκειτο νὰ φυτευτοῦν. Ὁ σατανᾶς δὲν πρόδωσε δόλα δσα ἥξερε, δταν ἔλεγε : «... καὶ πάντα δσα ὑπάρχει ἀνθρώπῳ, ὑπὲρ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἔκτισε»¹⁰. «Ολα δσα ἔχει, ναί. Ἀλλὰ καλύτερα πεθαίνει, πρὶν ἔγκαταλεψει τίποτε ἀπ' αὐτὰ ποὺ δὲν ἔχει.

Εἰναι πραγματικὰ παράξενο δτι αὐτοὶ ποὺ θέλουν μ' ὅλα τὰ μέσα νὰ συγκρατήσουν τὸ παρόν εἰναι καὶ οἱ πιὸ ἀκατάλληλοι γιὰ νὰ τὸ ὑπερασπίσουν, ἐνῶ ἀκριβῶς ἔκεινοι ποὺ τὸ ποδοπατοῦν ἀποκτοῦν δλα τὰ πλούτη καὶ τὰ ἀγαθά, χωρὶς νὰ ἔχουν παρακαλέσει καθόλου γι' αὐτά.

Τὰ δνειρα, τὰ ὄράματα καὶ οἱ ἐλπίδες εἰναι δυνατὰ δπλα καὶ ἀποτελεσματικὰ δργανα. «Ἐνας καλὸς ἀρχηγὸς ἀποδεῖχνει δτι ἔχει πρακτικὸ μυαλό, ἀν ἀναγνωρίζει τὴν πρακτικὴ ἀξία αὐτῶν τῶν δργάνων. Καὶ δμως ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ προέρχεται συνήθως ἀπὸ τὴν περιφρόνηση τοῦ παρόντος, ἢ δποια πάλι ἔχει τὴν πηγὴ τῆς ἀκριβῶς στὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ χειρίζεται πρακτικὰ πράγματα. «Ἐνας πετυχημένος ἐπιχειρηματίας εἰναι κατὰ κανόνα ἀνίκανος νὰ ἀναλάβει μιὰ ἡγεικὴ δημόσια θέση, γιατὶ ἔχει ἀγαθὲς σχέσεις μὲ πράγματα «ποὺ ὑπάρχουν» καὶ ἡ καρδιά του χτυπᾶ γι' αὐτὰ τὰ πράγματα ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν τώρα. Ἀλλὰ ἡ ἀνικανότητα στὴ διεξαγωγὴ πρακτικῶν ὑποθέσεων φαίνεται δτι εἰναι προσὸν γιὰ τὴν ἐπιτυχία στὴ διεξαγωγὴ κρατικῶν ὑποθέσεων. «Ἐτσι μερικοὶ ὑπερήφανοι ἄνθρωποι δὲ χάνονται μετὰ τὸ ναυάγιο τους σὲ πρακτικὰ πράγματα, ἀλλὰ ἀποκτοῦν ἔφοντικὴ τὴ φαινομενικὰ παράλογη πεποίθηση δτι εἰναι ἀριστα ἐφοδιασμένοι γιὰ τὴν ἡγεσία τῆς κοινότητας καὶ τοῦ λαοῦ.

Δὲν εἰναι ἐντελῶς παράλογο δτι οἱ ἄνθρωποι εἰναι πρόθυμοι νὰ πεθάνουν γιὰ ἔνα κουμπί, μιὰ σημαία, μιὰ λέξη, μιὰ ἰδέα, ἔνα μύθο ἢ κάτι παρόμοιο. Παράλογο θὰ ἦταν νὰ θέλει νὰ δώσει κανεὶς τὴ ζωὴ του γιὰ κάτι τὸ χειροπιαστὸ καὶ προσιτό. Ἡ αὐτοθυσία δὲ μπορεῖ νὰ εἰναι ἔκφραση ἐνδὸς προσωπικοῦ συμφέροντος ἀπὸ ἔνα ἀντικείμενο. «Οταν εἴμαστε πρόθυμοι νὰ δώσουμε τὴ ζωὴ μας, τὸ ἀγωνιστικὸ μας πνεῦμα ξεπηδᾶ ἀπὸ τὸ μὴ χειροπιαστό, δπως παράδοση, τιμή, μιὰ λέξη καὶ προπάντων τὴν ἐλπίδα, παρὰ ἀπὸ τὸ χειροπιαστό, δπως π.χ. ἀπὸ τὸ προσωπικὸ συμφέρον. «Οπου δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα οἱ ἄνθρωποι τὸ βάζουν στὰ πόδια ἢ ἀφήνονται νὰ σκοτωθοῦν χωρὶς ἀντίσταση. Πῶς ἀλλιῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἔξηγηθεῖ τὸ γεγονὸς δτι ἔκατομμύρια Εύρωπαῖοι ἀφήνονται νὰ ὁδηγοῦνται στὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως καὶ στοὺς θαλάμους τῶν ἀερίων, ἐνῶ ἥξεραν πολὺ καλὰ δτι ὁδηγοῦνται στὸ θάνατο; Μιὰ ἀπὸ τὶς φρικτότερες ἱκανότητες τοῦ Χίτλερ ἦταν δ τρόπος του νὰ ἀπογυμνώνει τοὺς ἔχθρούς του, τουλάχιστο στὴν Εύρώπη, ἀπὸ κάθε ἐλπίδα. ᩩ φανατικὴ του πεποίθηση δτι δημιουργεῖ μιὰ χιλιόχρονη αὐτοκρατορία, γινόταν πεποίθηση τόσο τῶν ὀπαδῶν του δσο καὶ τῶν ἀντιπάλων του. Οἱ δπαδοὶ του είχαν τὸ αἰσθημα δτι στὸν ἀγώνα τους γιὰ τὸ τρίτο Ράχι είχαν σύμμαχο τὴν αἰωνιότητα, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοὶ του πίστευαν δτι τὸ νὰ καταπολεμᾶς τὸ Χίτλερ εἰναι σὰ νὰ ἐπαναστατεῖς ἐνάντια σὲ μιὰ ἀδυσώπητη μοίρα.

Εἰναι ἀξιοπαρατήρητο δτι οἱ «Ἐβραῖοι τῆς Εύρώπης ποὺ δὲν ἀντιστάθκαν στὴν καταστροφὴ τους ἀπὸ τὸ Χίτλερ, πολέμησαν μ' ὅλα τὰ μέσα δταν ἤλθαν στὴν Παλαιστίνη. «Οσο καὶ νὰ λέει κανεὶς δτι ἔπρεπε νὰ πολεμήσουν, γιατὶ δὲν τοὺς ἔμενε καμιὰ ἄλλη ἐκλογὴ — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ πολεμήσουν ἢ νὰ σφαγοῦν ἀπὸ τοὺς «Αραβες — τὸ ἀγωνιστικὸ τους πνεῦμα δὲν ξεπηδοῦσε ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τους στὸ καθήκον νὰ ξυπνήσουν μιὰ ἀρχαία χώρα κι ἔναν ἀρχαῖο λαὸ σὲ νέα ζωὴ. Καὶ πραγματικὰ

πολεμοῦσαν καὶ πέθαιναν γιὰ πόλεις ποὺ ἐπρόκειτο νὰ χτιστοῦν καὶ κήπους ποὺ ἐπρόκειτο νὰ φυτευτοῦν.

Τὸ δόγμα

56

‘Η ἑτοιμότητα γιὰ αὐτοθυσία συγδέεται στενά μὲ μιὰ παραγνώριση τῶν πραγματικοτήτων τῆς ζωῆς. “Οποιος μπορεῖ νὰ βγάζει συμπεράσματα ἀπὸ δική του πείρα δὲν ἀρέσκεται στὸ ρόλο τοῦ μάρτυρα. ‘Η αὐτοθυσία εἶναι μιὰ παράλογη πράξη· δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα ὥριμης σκέψης. Γι’ αὐτὸ δλα τὰ μαζικὰ κινήματα προσπαθοῦν νὰ τοποθετοῦν ἀνάμεσα στοὺς δπαδούς τους καὶ στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς ἔνα παραπέτασμα ποὺ εἶναι ἀδιαπέραστο ἀκόμη καὶ ἀπὸ γεγονότα. Αὐτὸ τὸ κάνουν μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ δτὶ ἡ τελευταία καὶ ἀπόλυτη ἀλήθεια εἶναι ηδη ἐνσωματωμένη στὸ δόγμα τοῦ κινήματος καὶ δτὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη ἀλήθεια καὶ βεβαιότητα ἔξω ἀπὸ τὸ δόγμα αὐτό. Τὰ γεγονότα πάνω στὰ ὄποια ὁ «ὅρθοδοξος» στηρίζει τὰ συμπεράσματά του δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προέρχονται ἀπὸ δική του παρατήρηση καὶ πείρα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν «ἄγια γραφή» του. «Τόσο πολὺ πρέπει νὰ πιστεύομε στὸ λόγο ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ γραφή, ὡστε ἐγώ, ἀν δλοὶ οἱ ἀγγελοὶ τοῦ οὐρανοῦ κατέβαιναν σὲ μένα γιὰ νὰ μοῦ ποῦν ἄλλα, θὰ ἔκλεινα τὰ μάτια μου καὶ θὰ βούλωνα τὰ αὐτιά μου — δὲν ἀξίζουν οὔτε νὰ τὰ δεῖ οὔτε νὰ τ’ ἀκούσει κανεὶς»¹¹. ‘Η στήριξη τῆς γνώμης στὶς αἰσθήσεις καὶ στὴ λογικὴ ἀποτελεῖ αἵρεση καὶ προδοσία. ‘Η διαπίστωση δτὶ γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ πίστη χρειάζεται ἀπίστια εἶναι τρομακτική. Αὐτὸ ποὺ ὄνομάζομε τυφλὴ πίστη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀναρίθμητες μικρὲς ἀπίστιες. Φανατικοὶ Ιάπωνες στὴ Βραζιλία ἀρνιόνταν γιὰ χρόνια πολλὰ νὰ δεχτοῦν τὴν ἀπόδειξη δτὶ ἡ Ιαπωνία νικήθηκε στὸν τελευταῖο πόλεμο. ‘Ο φανατικὸς κομμουνιστὴς ἀρνιέται νὰ πιστέψει δυσάρεστες εἰδήσεις γιὰ τὴ Ρωσία καὶ οὔτε ἀποκαρδιώνεται δταν βλέπει μὲ τὰ ἴδια

του τὰ μάτια τὴν ἀθλιότητα στὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας τῶν σοβιέτ.

‘Η ἵκανότητα τοῦ «ὅρθοδοξου» νὰ κλείνει τὰ μάτια του καὶ νὰ βουλώνει τ’ αὐτιά του μπροστά σὲ γεγονότα ποὺ δὲν ἀξίζουν νὰ τὰ δεῖ καὶ νὰ τὰ ἀκούσει κανεὶς, εἶναι γι’ αὐτὸν ἀνεκτίμητη πηγὴ δύναμης καὶ σταθερότητας. Οἱ κίνδυνοι δὲν τὸν τρομάζουν, τὰ ἐμπόδια δὲν τὸν ἀποκαρδιώνουν, οἱ ἀντιφάσεις δὲν τὸν χλονίζουν, γιατὶ ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ τους. ‘Η δύναμη τῆς πίστης δείχνεται, ὅπως λέει ὁ Μπρεζόν, δχι στὸ δτὶ μετακινεῖ τὰ βουνά, ἀλλὰ στὸ δτὶ δὲ βλέπει τὰ βουνὰ ποὺ πρέπει νὰ μετακινηθοῦν¹². ‘Η βεβαιότητα τοῦ ἀλάνθαστου δόγματός του εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὸν «ὅρθοδοξο» ἀτρωτο ἀπ’ δλες τὶς ἀβεβαιότητες, τὶς ἐκπλήξεις καὶ τὶς δυσάρεστες ἀλήθειες τοῦ περιβάλλοντος.

Γ’ αὐτὸ ἔνα δόγμα δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ κρίνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του σὲ ἀλήθεια, βάθος καὶ ἐγκυρότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητά του στὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἔαυτό του καὶ τὸ περιβάλλον του. “Ο, τι λέει ὁ Πασκάλ γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ θρησκεία ἴσχυει καὶ γιὰ κάθε ἀποτελεσματικὸ δόγμα: πρέπει «νὰ ἀντιφάσει στὴ φύση, στὴν κοινὴ λογικὴ καὶ στὴν εὐχαρίστηση»¹³.

57

‘Η ἀποτελεσματικότητα ἔνδος δόγματος δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ βεβαιότητά του. Κανένα δόγμα, δσο βαθὺ καὶ ὑπέροχο κι ἀν εἶναι, δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει ἀποτελεσματικότητα, ἀν δὲν παρουσιαστεῖ σὰν ἡ ἐνσωμάτωση τῆς μᾶς καὶ μοναδικῆς ἀλήθειας. Πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἔνας Λόγος, γιὰ τὸν ὄποιο ὑπάρχουν καὶ ἀπὸ τὸν ὄποιο προέρχονται δλα τὰ πράγματα¹⁴. ‘Ασυναρτησίες, χοντρὲς ἀνοησίες καὶ ὑπέροχες ἀλήθειες εἶναι ἔξισου ἱκανές νὰ προετοιμάζουν τὸν ἀνθρωπὸ γιὰ αὐτοθυσία, ἀρκεῖ νὰ γίνουν δεκτὲς σὰν ἡ μοναδικὴ ἀλήθεια καὶ ὁ αἰώνιος λόγος. Εἶναι φανερὸ δτὶ γιὰ νὰ γίνει ἔνα δόγμα ἀποτελεσμα-

τικό πρέπει νὰ είναι πιστευτό καὶ δχι κατανοητό. «Ενα δόγμα ποὺ γίνεται κατανοητὸ χάνει τὴ δύναμή του δπως δ Σαμψών. Μόλις ἀρχίζομε νὰ καταλαβαίνομε κάτι, είναι σὰν αὐτὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ μᾶς. Καὶ αὐτοὶ ποὺ πρόκειται νὰ ἀπαρνηθοῦν καὶ νὰ θυσιάσουν τὸν ἔαυτό τους, δὲ μποροῦν φυσικὰ νὰ βλέπουν καμιὰ αἰώνια βεβαιότητα σὲ κάτι ποὺ προέρχεται ἀπ’ αὐτὸ τὸ Ἐγώ τους. Τὸ γεγονός δτι καταλαβαίνουν κάτι καταστρέφει δλοκληρωτικὰ τὴν ἴσχυ καὶ τὴν ἐγκυρότητά του.

Οι πιστοὶ καλοῦνται συνεχῶς νὰ ἀναζητοῦν τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια μὲ τὴν καρδιά τους καὶ δχι μὲ τὴ λογική. «Η καρδιὰ είναι καὶ δχι ἡ λογικὴ ποὺ ἀναγνωρίζει τὸ Θεό»¹⁵. «Οταν δ Ροῦντολφ Χέες (Rudolf Hess) δρκιζε τὸ 1934 δλόκληρο τὸ ἔθνικοσιαλιστικὸ κόμμα, παρότρυνε τοὺς ἀκροατές του μὲ τὰ λόγια : «'Αναζητεῖστε τὸν "Αντολφ Χίτλερ δχι μὲ τὴ λογικὴ σας, δλοι ἐσεῖς θὰ τὸν βρεῖτε μὲ τὴ δύναμη τῆς καρδιᾶς σας»¹⁶. «Οταν ἔνα κίνημα ἀρχίζει νὰ δρθολογίζει τὸ δόγμα του καὶ νὰ τὸ κάνει κατανοητό, αὐτὸ είναι σημάδι δτι ἔχει ξεπεράσει τὴ δύναμική του φάση καὶ σκέπτεται πῶς νὰ σταθεροποιηθεῖ. «Οπως θὰ δειχτεῖ ἀργότερα (κομμάτι 106) ἡ σταθεροποίηση ἐνδὸς καθεστῶτος ἀποαιτεῖ τὴ συμμαχία μὲ τὴν ἵντελλιγκέντσια, καὶ δταν ἔνα δόγμα γίνεται κατανοητό, ἔχει μεγαλύτερη σημασία νὰ πραγματοποιήσει τὴ συμμαχία αὐτὴ παρὰ νὰ παροτρύνει τοὺς ὀπαδούς του γιὰ αὐτοθυσία.

«Αν ἔνα δόγμα δὲν είναι ἀκατανόητο, πρέπει νὰ είναι συγκεχυμένο· κι ἀν δὲν είναι οὔτε ἀκατανόητο οὔτε συγκεχυμένο, πρέπει τουλάχιστο νὰ είναι ἀνεξέλεγκτο. Γιὰ νὰ ἀποδείξει κανεὶς τὴν ἀλήθεια τοῦ δόγματος, θὰ πρέπει νὰ πάει ἡ στὸν ούρανὸ ἡ σ' ἔνα μαχρινὸ μέλλον. «Οταν ἔνα μέρος μιᾶς διδασκαλίας είναι σχετικὰ ἀπλό, οἱ πιστοὶ ἔχουν ἀμέσως τὴν τάση νὰ τὸ δυσκολεύουν, νὰ τὸ περιπλέκουν καὶ νὰ τὸ μυστικοποιοῦν. 'Απλές λέξεις γίνονται βαρυσήμαντες καὶ ἐμφανίζονται σὰ σύμβολα ἐνδὸς μυστικοῦ μηνύματος. 'Απ' αὐτὸ προέρχεται ἑκείνη ἡ ἀμορφωσιὰ ποὺ μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ στὸν πιὸ μορφωμένο πιστό. Φαίνεται

δτι χρησιμοποιεῖ τὶς λέξεις σὰ νὰ μὴ γνωρίζει τὴν πραγματική τους σημασία, ἀπ’ ὅπου προέρχεται ὀπωσδήποτε καὶ ἡ ἀδυναμία του γιὰ λογομαχίες, λεπτολογίες καὶ σχολαστικὴ ἀνειλικρίνεια.

58

«Η κατοχὴ τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας σημαίνει ἔξοικείωση μ' ὅλη τὴν αἰωνιότητα. Δὲν ὑπάρχουν ἔκπλήξεις καὶ τίποτε ποὺ νὰ μὴν είναι γνωστό. «Ολες οἱ ἔρωτήσεις ἔχουν ἀπαντηθεῖ, δλες οἱ ἀποφάσεις ἔχουν ληφθεῖ, δλες οἱ πιθανότητες ἔχουν προβλεφθεῖ. 'Ο «δρθόδοξος» δὲν ἔκπλήσσεται καὶ δὲ διστάζει. «'Οποιος γνωρίζει τὸ Χριστό, γνωρίζει τὴν οὐσία δλων τῶν πραγμάτων»¹⁷. Τὸ ἀληθινὸ δόγμα είναι τὸ μαγικὸ κλειδὶ γιὰ τὴ λύση δλων τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ κόσμου. Μ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ λύσει καὶ νὰ δρμολογήσει δλόκληρο τὸν κόσμο. 'Η ἐπίσημη ἱστορία τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος λέει : «'Η δύναμη τῆς μαρξιστικῆς - λενινιστικῆς θεωρίας ἔγκειται στὸ δτι δίνει στὸ κόμμα τὴ δυνατότητα νὰ προσανατολίζεται σὲ κάθε περίπτωση, νὰ κατανοεῖ τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ τῶν γεγονότων ποὺ συμβαίνουν γύρω του, νὰ προβλέπει τὴν πορεία τους καὶ νὰ γνωρίζει δχι μόνο πῶς καὶ πρὸς τὰ ποὺ ἔξελισσονται τὰ γεγονότα αὐτὴ τὴ στιγμή, ἀλλὰ πῶς καὶ πρὸς τὰ ποὺ πρέπει νὰ ἔξελιχθοῦν μελλοντικά»¹⁸. 'Ο «δρθόδοξος» παροτρύνεται νὰ ἐπιχειρεῖ τὸ ἀδύνατο καὶ ἀπραγματοποίητο, δχι μόνο γιατὶ τὸ δόγμα τοῦ δίνει ἔνα συναίσθημα τῆς παντοδυναμίας, ἀλλὰ καὶ γιατὶ τὸν δόηγει νὰ ἔχει μιὰ ἀδικαιολόγητη πεποίθηση στὸ μέλλον (βλ. κομμάτι 4).

«Ενα ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα ἀρνιέται τὸ παρὸν καὶ συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ μέλλον. 'Απὸ τὴ στάση αὐτὴ ἀντλεῖ τὴ δύναμή του, γιατὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ μεταχειρίζεται τὸ παρὸν δπως θέλει : μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπόλυτη ἔξουσία πάνω στὴν ὑγεία, τὴν περιουσία καὶ τὴ ζωή. Πρέπει δμως νὰ δείχνει πάντα δτι ἔχει διαβάσει τὸ βιβλίο

τοῦ μέλλοντος μέχρι τὸ τελευταῖο του γράμμα καὶ νὰ παρουσιάζει τὸ δόγμα του σὰν τὸ κλειδὶ γιὰ τὸ βιβλίο αὐτό.

Εἶναι σὲ μιὰ διδασκαλία εὐκολότερο νὰ προσηλυτίσει τοὺς ἀπογοητευμένους ἢ τοὺς μὴ ἀπογοητευμένους; Εἶναι οἱ ἀπογοητευμένοι πιὸ εὐκολόπιστοι; 'Ο Πασκᾶλ ἤταν τῆς γνώμης ὅτι πιὸ κατάλληλος γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀγίας γραφῆς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μισεῖ τὸν ἑαυτό του¹⁹. Κατὰ τὰ φαινόμενα ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὴ δυσαρέσκεια τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸν καὶ στὴν εὐκολοπιστία του. 'Ο ἔξαναγκασμὸς σὲ φυγὴ ἀπὸ τὸ Ἐγώ εἶναι ἔξισου ἔξαναγκασμὸς σὲ φυγὴ ἀπὸ τὸ δρθιογικό. 'Η ἀρνησή νὰ δοῦμε τὸν ἑαυτό μας ὅπως εἶναι, καταλήγει σὲ μιὰ ἀγδία ἀπέναντι στὴν ἀλήθεια καὶ στὴ λογική. Γιὰ τὸν ἀπογοητευμένο δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα οὕτε στὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν οὕτε σ' αὐτὰ ποὺ εἶναι δυνατά. 'Η λύτρωση μπορεῖ νὰ ἔλθει μόνο ἀπὸ τὸ μυστηριῶδες καὶ ὑπέροχο, ποὺ ἀπὸ μιὰ μικρὴ χαραμάδα μπαίνει μέσα στὸν ἀδιαπέραστο τοῦχο τῆς σκληρῆς πραγματικότητας. Θέλουν νὰ ξεγελαστοῦν. Αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Στρέσεμαν γιὰ τοὺς Γερμανούς, ἰσχύει γιὰ δλους τοὺς ἀπογοητευμένους: «Δὲν προσεύχονται μόνο γιὰ τὸ καθημερινὸν τους φωμί, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ τους αὐταπάτη»²⁰. Φαίνεται πῶς εἶναι κανόνας ὅτι αὐτοὶ ποὺ αὐταπατοῦνται εὔκολα γίνονται καὶ εὔκολα θύματα τῆς ἀπάτης τῶν ἄλλων. Εἶναι εὔκολο νὰ τοὺς πείσει καὶ νὰ τοὺς χαλιναγωγήσει κανεῖς.

'Ενα ἴδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς εὐκολοπιστίας εἶναι ὅτι αὐτὴ παρουσιάζεται συχνὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ τάση πρὸς τὸ φέμα. 'Ο συνδυασμὸς πίστης καὶ φέματος δὲν εἶναι μόνο χαρακτηριστικὸ τῶν παιδιῶν. 'Η ἀνικανότητα ἢ ἡ λειψὴ προθυμία γιὰ τὴν παρατήρηση τῶν πραγμάτων ὅπως εἶναι εύνοει καὶ τὰ δύο: εὐκολοπιστία καὶ ἀγυρτεία.

Ο φανατισμὸς

Στὸ κομμάτι 1 ἀναφέραμε ὅτι τὰ μαζικὰ κινήματα εἶναι συχνὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πραγματοποίηση δραστικῶν καὶ ξαφνικῶν ἀλλαγῶν. Μᾶς φαίνεται παράξενο ὅτι ἀκόμη καὶ ἐπιθυμητὲς πρακτικὲς ἀλλαγές, ὅπως ἡ ἀνανέωση μᾶς ἀποτελματωμένης κοινωνίας, χρειάζονται γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους μιὰ ἀτμόσφαιρα παθῶν καὶ συνοδεύονται μὲ ὅλα τὰ λάθη καὶ τὶς τρέλες ἐνὸς ἐνεργητικοῦ μαζικοῦ κινήματος. 'Η ἐκπληξὴ μας ὅμως μετριάζεται ὅταν βλέπομε ὅτι τὰ ἐνεργητικὰ μαζικὰ κινήματα συγκεντρώνουν τὴ δραστηριότητά τους στὸ νὰ ἐμπνέουν στοὺς ὅπαδούς τους ἀγωνιστικὸ πνεῦμα καὶ ἐτοιμότητα γιὰ αὐτοθυσία, καὶ ὅτι αὐτὸ γίνεται δυνατὸ ὅταν ὁ κάθε ξεχωριστὸς ἀνθρωπὸς ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ τὰ προσωπικά του γνωρίσματα καὶ τὴν αὐτονομία του καὶ μεταβληθεῖ σ' ἔνα ἀνώνυμο ἀτομο χωρὶς δική του βούληση καὶ γνώμη. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι μονὸ μιὰ πιστὴ καὶ ἀτρόμητη ἀκολουθία, ἀλλὰ καὶ μιὰ ὅμοιογενῆς μάζα, ποὺ μπορεῖ νὰ ζυμώνεται ἀνάλογα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ κινήματος. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη πλαστικότητα, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πραγματοποίηση δραστικῶν καὶ ξαφνικῶν ἀλλαγῶν, εἶναι ἔνα ὑποπροϊὸν τῆς κοινοτικοποιητικῆς διαδικασίας καὶ τῆς ἐκπαιδευσῆς γιὰ αὐτοθυσία.

Τὸ κύριο σημεῖο εἶναι ἐδῶ ὅτι ἡ αὐταποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν πλαστικότητα καὶ τὸν προσηλυτισμὸ του, γίνεται σχεδὸν πάντα μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα φορτωμένη μὲ πάθη. 'Η ἔξαπόλυση τῶν παθῶν δὲν εἶναι μόνο ἔνα ἀποτελεσματικὸ μέσο γιὰ τὴ διατάραξη τῆς ισορροπίας ἀνάμεσα στὸν ἀνθρωπὸ καὶ τὸ Ἐγώ του, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναπόθευκτο παράγωγο μᾶς τέτοιας διαταραχῆς. Τὰ πάθη ἔξαπολύονται ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ αὐταποξένωση προκληθεῖ ἀπὸ ἐντελῶς μὴ συναισθηματικοὺς παράγοντες. Μόνο ὁ ἀνθρωπὸς ποὺ βρίσκεται σὲ

καλές σχέσεις μὲ τὸ Ἐγώ του μπορεῖ νὰ πάρει μιὰ ἀπαθῆ στάση ἀπέναντι στὸν κόσμο. "Οταν ἡ ἀρμονία αὐτὴ διαταραχτεῖ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀναγκαστεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ Ἐγώ του, νὰ μὴ τοῦ ἔχει ἐμπιστούνη ἡ ἀκόμη καὶ νὰ τὸ ξεχάσει, τότε παίρνει μιὰ ἐντελῶς ἀντιδραστικὴ μορφὴ τῆς ὑπαρξῆς. Σὰ μιὰ ἀσταθὴ γηγενὴ ἔνωση διψάει νὰ ἔνωθει μὲ διτιδήποτε βρίσκεται γύρω του. Δὲ μπορεῖ νὰ μένει ἥσυχος καὶ εὐχαριστημένος παράμερα, ἀλλὰ ἐπιθυμεῖ ὀλόψυχα νὰ ἀκολουθήσει τὴ μιὰ ἡ τὴν ἀλλη παράταξη.

Τὰ μαζικὰ κινήματα μὲ τὸ νὰ ἀνάβουν καὶ νὰ συδαιλίζουν στὶς καρδιὲς τῶν διπαδῶν τους τὰ πάθη, παρεμποδίζουν τὴ δημιουργία μιᾶς ἐσωτερικῆς ἴσορροπίας. 'Εκτὸς ἀπ' αὐτὸ δρησιμοποιοῦν μέσα ποὺ προκαλοῦν μιὰ διαρκῆ αὐταποξένωση. Μιὰ αὐτόνομη καὶ ἵκανοποιημένη ὑπαρξὴ δὲν τὴν παρουσιάζουν μόνο σὰν ἄγονη καὶ ἀσήμαντη, ἀλλὰ καὶ σὰν ἐκρυλισμένη καὶ κακή. 'Ο ἄνθρωπος ποὺ βασίζεται μόνο στὸν ἔαυτὸ του εἶναι ἔνα ἀδύνατο, ἀξιοθήρηντο καὶ ἀμαρτωλὸ πλάσμα. 'Η μοναδικὴ του λύτρωση βρίσκεται μόνο στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ Ἐγώ του καὶ στὴν ἀναζήτηση μιᾶς νέας ζωῆς στὰ πλαίσια ἐνὸς συλλογικοῦ σώματος, ὅπως μιᾶς ἐκκλησίας, ἐνὸς λαοῦ, ἐνὸς κόμματος, ἐνῷ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ δυσφήμιση τοῦ Ἐγώ κρατάει τὰ πάθη σὲ ἀδιάκοπη βράση.

61

'Ο φανατικὸς εἶναι συνεχῶς ἀνέτοιμος καὶ ἀβέβαιος. 'Απὸ προσωπικές του πηγές — ἀπὸ τὸ ἀρνημένο του Ἐγώ — δὲ μπορεῖ νὰ ἀντλήσει καμιὰ αὐτοκυριαρχία, ἀλλὰ τὴ βρίσκει μόνο μὲ τὸ νὰ πιάνεται ἀπὸ διοιδήποτε ἐξωτερικὸ στήριγμα. Αὐτὸ τὸ παθιασμένο πιάσιμο εἶναι ἡ οὔσια τῆς τυφλῆς του ἀφοσίωσης καὶ θρησκευτικότητας, ποὺ γι' αὐτὸν εἶναι ἡ πηγὴ ὅλης τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς δύναμης. 'Αν καὶ ἡ εἰλικρινής του ἀφοσίωση εἶναι μιὰ αὐτοσυσπείρωση γιὰ χάρη τῆς ζωῆς του, ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὸν ἔαυτὸ του σὰ φορέα καὶ ὑπερασπιστὴ τῆς ιερῆς ὑπόθεσης πάνω στὴν

97

όποια στηρίζεται. Εἶναι πρόθυμος νὰ θυσιάσει τὴ ζωὴ του γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι ἀκριβῶς αὐτὸς εἶναι ὁ ρόλος του. Θυσιάζει τὴ ζωὴ του, γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν ἀξία του.

Δὲ χρειάζεται νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα πῶς ὁ φανατικὸς πιστεύει ὅτι ἡ ιερὴ του ὑπόθεση, ποὺ τοῦ προσφέρει τὸ στήριγμα, εἶναι ἀκλόνητη καὶ αἰώνια — ἔνας βράχος ποὺ ἀντιστέκεται στὸ χρόνο. Τὸ αἴσθημα τῆς ἀσφάλειας του προέρχεται ὅμως ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἀφοσίωσής του καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἴδιας τῆς ὑπόθεσης. 'Ο φανατικὸς δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα ἔνας αὐστηρὸς τηρητής τῶν ἀρχῶν. Πιάνεται ἀπὸ τὴν ὑπόθεση του, ὅχι γιατὶ αὐτὴ εἶναι δίκαιη καὶ ιερὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπελπισμένη του ἐπιθυμία νὰ βρεῖ ἔνα διοιδήποτε στήριγμα. Συχνὰ συμβαίνει ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνάγκη του μεταβάλλει κάθε στήριγμα σὲ ιερὴ ὑπόθεση.

'Ο φανατικὸς δὲν ἐπιδέχεται καμιὰ ἔκκληση, στὴ λογική του ἡ στὴν ήθυκή του συνείδηση, γιὰ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ιερὴ του ὑπόθεση. Φοβᾶται τὸ συμβιβασμὸ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ πεισθεῖ νὰ ἀναθεωρήσει τὴ βεβαιότητα καὶ τὴ νομιμότητα τῆς ιερῆς του ὑπόθεσης. 'Αντίθετα δὲν εἶναι καθόλου δύσκολο νὰ μεταπηδήσει ἐντελῶς ἔκκληση καὶ ἀπὸ μιὰ ιερὴ ὑπόθεση σὲ ἄλλη. Εἶναι εὐκολότερο νὰ τὸν μεταπείσει κανεὶς παρὰ νὰ τὸν πείσει. Τὸ πάθος τῆς σύνδεσής του μὲ τὴν ιερὴ ὑπόθεση τοῦ εἶναι σπουδαιότερο ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ὑπόθεσης.

62

"Αν καὶ γενικὰ θεωρεῖται ὅτι οἱ φανατικοὶ βρίσκονται στὰ ἀκρα, στὴν πραγματικότητα οἱ φανατικοὶ ὅλων τῶν εἰδῶν μαζεύονται στὴν ἴδια πλευρά. Τὰ πραγματικὰ ἀκρα εἶναι οἱ φανατικοὶ καὶ οἱ μετριοπαθεῖς: ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει καμιὰ συμφωνία. Οἱ φανατικοὶ ὅλων τῶν ἀποχρώσεων ἀλληλοκοιτάζονται μὲ δυσπιστία καὶ εἶναι πάντα ἔτοιμοι νὰ πνίξουν ὁ ἔνας τὸν ἄλλο. Εἶναι ὅμως γείτονες καὶ σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια. Τὸ μίσος τους εἶναι

98

μίσος ἀδερφικό. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει βαθὺ χάσμα καὶ δύμας βρίσκονται τόσο κοντά ὃ ἔνας στὸν ἄλλο, σὰν Παῦλος καὶ Σαῦλος. Ἐνας φανατικὸς κομμουνιστὴς εἶναι εὔκολότερο νὰ γίνει φασιστας, ἐθνικιστὴς ἢ καθολικὸς παρὰ νηφάλιος φιλελεύθερος.

Τὸ ἀντίθετο τοῦ θρησκευτικοῦ φανατικοῦ δὲν εἶναι ὁ ἄθεος φανατικός, ἀλλὰ ὁ ἡρεμος κυνικός, ὁ ὅποῖς δὲν ἐνδιαφέρεται ἀν ὑπάρχει Θεὸς ἢ δχι. Ὁ ἄθεος εἶναι ἔνας θρησκευτικὸς ἀνθρωπός. Πιστεύει στὸν ἀθεϊσμὸ του σὰν αὐτὸς νὰ ἥταν μιὰ καινούργια θρησκεία²¹. Σὰν ἄθεος εἶναι θερμὸς καὶ ἀφοσιωμένος. «Τὴν ἡμέρα ποὺ οἱ ἀνθρώποι δὲ θὰ πίστευαν πιὰ στὸ θεό, τὰ μεγαλύτερα θύματα θὰ ἥταν οἱ ἄθεοι»²². «Ἐτσι τὸ ἀντίθετο τοῦ ἐθνικιστῆς δὲν εἶναι ὁ προδότης τῆς πατρίδας, ἀλλὰ ὁ λογικὸς πολίτης ποὺ ἀγαπᾷ τὸ παρὸν καὶ δὲν ἀρέσκεται στὸ νὰ γίνει μάρτυρας καὶ ἡρωας. Ὁ προδότης εἶναι κατὰ κανόνα ἔνας φανατικός — ριζοσπάστης ἢ ἀντιδραστικός — ποὺ πηγαίνει στὸν ἔχθρὸ γιὰ νὰ ἐπιταχύνει τὴν καταστροφὴν ἐνὸς κόσμου τὸν ὅποιο μισεῖ. Οἱ περισσότεροι προδότες στὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἥταν δεξιοὶ ἐξτρεμιστές. »Ἀνάμεσα στὸ σφοδρό, ἀκραίο ἐθνικισμὸ καὶ στὴν προδοσία φαίνεται πῶς ὑπάρχει μόνο μιὰ λεπτὴ διαχωριστικὴ γραμμή»²³.

Ἡ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν ἀντιδραστικὸ καὶ στὸ ριζοσπάστη δείχτηκε ἡδη στὸ κομμάτι 52. «Ολοι δσοι ζήσαμε τὴ χιτλερικὴ ἐποχὴν γνωρίζομε δτι ὁ ἀντιδραστικὸς καὶ ὁ ριζοσπάστης ἔχουν μεταξὺ τους πιὸ πολλὰ κοινὰ σημεῖα παρὰ ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς μὲ τὸν φιλελεύθερο ἢ τὸ συντηρητικό.

63

Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἔνας φανατικὸς ποὺ ἐγκαταλείπει τὴν ιερὴ του ὑπόθεση ἢ ποὺ μένει ξαφνικὰ χωρὶς αὐτὴ, μπορεῖ νὰ προσαρμοστεῖ στὴ ζωὴ σὰν αὐτόνομος, ξεχωριστὸς ἀνθρωπός. Τριγυρνάει σὰν ἀλήτης χωρὶς πατέριδα σ' δλους τοὺς δρόμους καὶ ταξιδεύει μὲ ὡτο-στόπ πάνω σὲ κάθε

99

ιερὴ ὑπόθεση ποὺ τυχαίνει νὰ περνᾶ ἀπὸ μπροστά του. Ἡ ἀτομικὴ ζωὴ, ἀκόμη κι ὅταν ἔχει ἔνα σκοπό, τοῦ φαίνεται συνηθισμένη, μάταιη καὶ ἀμαρτωλή. Τὸ νὰ ζεῖ χωρὶς νὰ εἶναι θερμὰ ἀφοσιωμένος σὲ κάτι τοῦ φαίνεται σὰ νὰ εἶναι ἀκαθοδήγητος καὶ ἐγκαταλειμμένος. Στὴν ἀνοχὴ βλέπει ἀδυναμία, ἐπιπολαίτητα καὶ ἀμάθεια. Διψάει γιὰ ἔκεινο τὸ βαθὺ αἰσθημα τῆς ἀσφάλειας ποὺ ἔρχεται μόνο μὲ τὴν πλήρη αὐταπάρηση, ὅταν μ' ὅλη του τὴν καρδιὰ δίνεται σὲ μιὰ πίστη καὶ σὲ μιὰ ιερὴ ὑπόθεση. Αὐτὸ ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς ὑπόθεσης, ἀλλὰ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀφοσίωση καὶ ἡ συμβίωση μὲ τοὺς ὅμοιδεάτες. Ὁ ἰδιος εἶναι πρόθυμος νὰ ἀναλάβει σταυροφορία ἐνάντια στὴν προηγούμενη ιερὴ του ὑπόθεση, ἀρκεῖ ἡ σταυροφορία νὰ εἶναι γνήσια — ἀσυμβίβαστη, ἀδιάλλακτη, φορέας τῆς μιᾶς καὶ μοναδικῆς ἀλήθειας.

Γι' αὐτὸ τὰ ἑκατομμύρια τῶν πρώην φανατικῶν στὴ νικημένη Γερμανία καὶ Ἰαπωνία εἶναι καλύτεροι δέκτες τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τοῦ στρατευμένου καθολικισμοῦ παρὰ κάθε ἄλλου δημοκρατικοῦ τρόπου ζωῆς. Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τῆς κομμουνιστικῆς προπαγάνδας στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν δφείλεται στὴν ὑπέρτερη τεχνικὴ της, ἀλλὰ στὶς ἴδιαιτερες τάσεις τῶν πρώην φανατικῶν Γερμανῶν καὶ Ἰαπωνῶν. Οἱ ἑκπρόσωποι τῆς δημοκρατίας δὲν προσφέρουν καμιὰ ιερὴ ὑπόθεση καὶ καμιὰ κοινότητα, δπου θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ στηριχτεῖ ἢ νὰ ξεχαστεῖ. Ἡ κομμουνιστικὴ Ρωσία μπορεῖ νὰ μεταβάλει εὔκολα Ἰάπωνες αἰχμαλώτους σὲ φανατικοὺς κομμουνιστές, ἐνῶ καμιὰ ἀμερικανικὴ προπαγάνδα, δσο λεπτὴ καὶ τέλεια κι ἀν εἶναι, δὲ μπορεῖ νὰ τοὺς μεταβάλει σὲ φιλελεύθερους δημοκράτες.

Μαζικὰ κινήματα καὶ στρατοὶ

64

Πρὸν ἐγκαταλείψομε τὸ θέμα τῆς αὐτοθυσίας καλὸ θὰ ἥταν νὰ ρίξομε μιὰ ματιὰ στὶς ὅμοιότητες καὶ στὶς διαφορὲς

100

ἀνάμεσα στὰ μαζικὰ κινήματα καὶ στοὺς στρατούς — ἔνα πρόβλημα ποὺ ἀναφέρθηκε ήδη στὰ κομμάτια 35 καὶ 47.

Οἱ δυοιότητες εἰναι πολυάριθμες : μαζικὰ κινήματα καὶ στρατοὶ εἰναι συλλογικὰ σώματα· καὶ τὰ δύο ἀπογρυμνώνουν τὸ ξεχωριστὸ ἀτομοῦ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του· καὶ τὰ δύο ἀπαιτοῦν αὐτοθυσία καὶ τυφλὴ ὑπακοή· καὶ τὰ δύο προσφέρονται στὸν ἀπογοητευμένο, ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ὑποφέρει τὴν αὐτόνομη ὑπαρξή του, σὰν καταφύγιο. «Ἐνα στρατιωτικὸ σῶμα δύως ἡ Λεγεώνα τῶν Ξένων προσελκύει τέτοιους τύπους, ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἥταν οἱ πρῶτοι ὄπαδοι ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Εἰναι ἀλήθεια δτὶ δ στρατολόγος, δ ἱεραπόστολος καὶ δ κομμουνιστῆς προπαγανδιστῆς ψαρεύουν μαζὶ στὸ βούρκο τῶν χαμαιτυπείων.

Καὶ δμως οἱ διαφορὲς εἰναι μεγάλες. «Ἐνας στρατὸς δὲν ἀποσκοπεῖ στὴν ἴκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ μιὰ νέα ζωή· δὲν εἰναι κανένας δρόμος τῆς λύτρωσης. Μπορεῖ βέβαια νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὰ μέσο ἐνὸς «ἐκπαιδευτῆ» νὰ μάθει σὲ μιὰ ὄρδη ἀπὸ ἀγριούς νεοσύλλεκτους ἔνα νέο τρόπο ζωῆς, ἀλλὰ δ στρατὸς εἰναι κατὰ κύριο λόγο ἔνα δργανο τῆς διατήρησης καὶ τῆς ἔξαπλωσης μιᾶς κατεστημένης τάξης πραγμάτων — νέας ἡ παλιᾶς. Εἰναι δργανο προσωρινὸ ποὺ ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες μπορεῖ νὰ συγκεντρωθεῖ καὶ νὰ διαλυθεῖ. Ἀντίθετα τὸ μαζικὸ κίνημα φαίνεται δτὶ εἰναι μᾶλλον ἔνα δργανο τῆς αἰώνιότητας, καὶ αὐτὸι ποὺ τὸ ἀκολουθοῦν, τὸ ἀκολουθοῦν γιὰ δῃ τους τὴ ζωή. Ὁ ἀπολυόμενος στρατιώτης εἰναι ἔνας βετεράνος καὶ ἵσως ἔνας ἡρωας, δ ἔκπτωτος ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος εἰναι ἀποστάτης. Ὁ στρατὸς εἰναι δργανο γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴν ἀσφάλεια τοῦ παρόντος, τὸ μαζικὸ κίνημα καταλύει τὸ παρόν καὶ ἔχει σὰν κύριο σκοπὸ τὸ μέλλον, καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἀντλεῖ τὴ δύναμη καὶ τὴν δρμή του. «Οταν ἔνα μαζικὸ κίνημα ἀρχίζει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ παρόν, αὐτὸ σημαίνει δτὶ ἔχει φτάσει τὸ σκοπό του. Τότε ἐγκαταλείπει τὴ μορφή του σὰ μαζικὸ κίνημα καὶ γίνεται θεσμὸς — ἔκκλησία, κυβέρνηση ἡ στρατὸς (ἀπὸ στρατιώτες ἡ ἐργάτες). Ὁ λαϊκὸς στρατὸς, ποὺ εἰναι συνήθως τὸ τελευταῖο προϊὸν τοῦ μαζικοῦ

κινήματος, διατηρεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματά του. Ἐλλὰ δπως κάθε ἄλλος στρατὸς συγχρατίεται λιγότερο μὲ τὴν πίστη καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ περισσότερο μὲ τὴ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση, τὸ ὄμαδικὸ πνεῦμα καὶ τὴν πειθαρχία. Ὁ ἀσκητισμὸς καὶ ἡ Ἱερότητα τοῦ μαζικοῦ κινήματος ὑποχωροῦν καὶ τὴ θέση τοὺς παίρνει ἡ εύθυμια καὶ ἡ φιληδονία, ποὺ εἰναι χαρακτηριστικὸ γιὰ δλους τοὺς στρατούς.

Σὰν δργανο τοῦ παρόντος δ στρατὸς ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὸ «δυνατὸν νὰ γίνει». Οἱ στρατηγοὶ του δὲν περιμένουν θαύματα. Ἀκόμη κι δταν τοὺς διακρίνει βαθιὰ πίστη δέχονται νὰ κάνουν συμβιβασμούς. Λογαριάζουν μὲ τὴν πιθανότητα μιᾶς ἥττας καὶ ξέρουν πῶς παραδίνεται κανεὶς. Ἀντίθετα δ ἀρχηγὸς ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος περιφρονεῖ ὑπερβολικὰ τὸ παρόν — δλες τὶς σκληροτράχηλες ἀλήθειες του καὶ δυσκολίες, ἀκόμη καὶ τὴ γεωγραφία καὶ τὸν καιρό. Ἐπαναπαύεται ἐντελῶς σὲ θαύματα. Τὸ μίσος του γιὰ τὸ παρόν (δ μηδενισμὸς του) δείχνεται δταν ἡ κατάσταση εἰναι ἀπελπιστική. Προτιμᾶ νὰ καταστρέψει τὴ χώρα του καὶ τὸ λαό του παρὰ νὰ ὑποχωρήσει.

Ἡ αὐτοθυσία μέσα στὸ στρατὸ καλλιεργεῖται μὲ τὴν ἀκρίβεια στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, μὲ ὄμαδικὸ πνεῦμα, ἐμπιστοσύνη σ' ἔναν ἀρχηγό, ἀθλητικὸ πνεῦμα, ἀγάπη στὴν περιπέτεια καὶ τὴν ἐπιδειξη τῆς δόξας. Αὐτοὶ οἱ παράγοντες δὲν προέρχονται, δπως στὸ μαζικὸ κίνημα, ἀπὸ τὴν ὑποτιμηση τοῦ παρόντος καὶ τὴν ἀποστροφὴ ἀπὸ τὸ μισητὸ Ἑγώ. Γ' αὐτὸ μποροῦν νὰ ἀναπτύσσονται μέσα σὲ μιὰ πιὸ ἡρεμη ἀτμόσφαιρα. «Ἐνας φανατικὸς στρατιώτης εἰναι τὶς περισσότερες φορὲς ἔνας φανατικὸς ποὺ ἔγινε στρατιώτης καὶ δχι ἀντιστρόφως. Ἡ αὐτοθυσία ἐνὸς στρατοῦ ἔχει ἐκφρασθεῖ μὲ εὐγενικὸ τρόπο στὰ λόγια τοῦ Σαρπηδόνα πρὸς τὸ Γλαῦκο, δταν δρμοῦσαν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ τείχη :

«Μά, ἀδρέφι, ἀν εἴταν ἀπὸ ἀφτὴ τὴ μάχη νὰ σωθοῦμε καὶ νὰ μὴ δοῦμε πιὰ ποτὲς γεράματα καὶ χάρο, τότες κι' ἔγῳ δὲ θάτιρεχα μπροστὰ νὰ πολεμήσω μήτε κι' ἐσένα θᾶστελνα στὴ δοξοδότρα μάχη·

μὰ τώρα ἀφοῦ μᾶς καρτεροῦν κι' ἔτσι θανάτου τύχες
χίλιες, ποὺ δὲ μπορεῖ κανεὶς θνητὸς νὰν τοὺς γλυτώσει,
πᾶμε, η νὰ δώσουμε τιμὴ η καὶ στοὺς διό μας ὅλος»²⁴

'Η πιὸ χτυπητὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ μαζικὰ κινήματα
καὶ στοὺς στρατοὺς ὑπάρχει στὴ στάση τους ἀπέναντι στὸ
πλῆθος καὶ στὸν δχλο. 'Ο ντὲ Τοκεβίλλ λέει : «... γιατὶ
ἔχω πάντα παρατηρήσει ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ εἰναι ἐκεῖνοι
ποὺ τὰ χάνουν σὲ ἐπαναστατικὲς ἐποχὲς καὶ δείχνουν κατὰ
κανόνα τὴ μεγαλύτερη ἀδυναμία...»²⁵. Γιὰ τὸν τυπικὸ
στρατηγὸ ή μάζα εἰναι αὐτὸ ποὺ θὰ γινόταν καὶ ὁ στρατὸς
ἄν διαλυθταν. Γνωρίζει τὴν ἀστάθεια τῆς μάζας καὶ τὴν τά-
ση της γιὰ ἀναρχία παρὰ τὴν προθυμία της γιὰ αὐτοθυσία.
Στὴ μάζα βλέπει μᾶλλον τὸ δηλητηριασμένο τελικὸ προϊὸν
ἐνὸς συλλογικοῦ ὄργανισμοῦ ποὺ καταρρέει καὶ δχι τὴν
πρώτη ὕλη γιὰ ἔναν καινούργιο κόσμο. 'Η στάση του ἀπέ-
ναντι στὴ μάζα εἰναι ἔνα μίγμα ἀπὸ φόβο καὶ περιφρόνηση.
Ξέρει πῶς νὰ καταπέξει τὴ μάζα, δχι ὅμως καὶ πῶς νὰ τὴν
κερδίζει. 'Αντίθετα ὁ ἀρχηγὸς ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος — ἀπὸ
τὸ Μωυσῆ ὡς τὸ Χίτλερ — ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ χιλιοπρό-
σωπη μάζα καὶ οἱ κραυγές της ἀντηχοῦν στ' αὐτιά τοι
σὰν η φωνὴ τοῦ Θεοῦ. Βλέπει μπροστά του μιὰ ἀκατανίκητη
δύναμη, μιὰ δύναμη ποὺ μόνο αὐτὸς εἰναι ἵκανὸς νὰ χαλινα-
γωγήσει καὶ ποὺ μ' αὐτὴ μπορεῖ νὰ καταλύσει κράτη,
στρατοὺς καὶ ὀλόκληρο τὸ παντοδύναμο παρόν. Τὸ πρόσωπο
τῆς μάζας εἰναι γι' αὐτὸν τὸ «πρόσωπο τοῦ βάθους», ἀπὸ
τὸ ὄποιο — δπως ὁ Θεός τὴν ἡμέρα τῆς δημιουργίας — θέλει
νὰ φτιάξει ἔναν καινούργιο κόσμο.

14

Ἐνοποιητικὲς δυνάμεις

Τὸ μίσος

65

Τὸ μίσος εἰναι ἡ ἐνοποιητικὴ δύναμη ποὺ παρουσιάζει
τὴ μεγαλύτερη εύκολια στὴ χρησιμοποίησή της. Χωρίζει
τὸ ἄπομο ἀπὸ τὸ Ἑγώ του. Τὸ κάνει νὰ ξεχνάει τὸ καλό,
τὸ κακὸ καὶ τὸ μέλλον του, τὸ ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὴ ζήλεια
καὶ τὴν ἴδιοτέλεια καὶ τὸ μεταβάλλει σ' ἔνα ἀνώνυμο μόριο
ποὺ βράζει ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ χαθεῖ καὶ νὰ ἀφομοιωθεῖ μέ-
σα σὲ μιὰ ἀμορφη μάζα. 'Ο Χάινε λέει ὅτι αὐτὸ ποὺ δὲ μπο-
ρεῖ νὰ κάνει ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, τὸ κάνει ἔνα κοινὸ μίσος²⁶.

Μαζικὰ κινήματα μποροῦν νὰ γεννηθοῦν καὶ νὰ ἀνα-
πτυχθοῦν χωρὶς τὴν πίστη σ' ἔνα θεό, ποτὲ δμως χωρὶς
τὴν πίστη σ' ἔνα διάβολο. Γενικὰ ἡ δύναμη ἐνὸς μαζικοῦ
κινήματος βρίσκεται σὲ στενὴ συσχέτιση μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς
διαβόλου. "Οταν ὁ Χίτλερ ρωτήθηκε ἀν νομίζει ὅτι πρέπει
νὰ ἀφανιστοῦν οἱ Ἐβραῖοι, εἶπε : «"Οχι... Τότε θὰ ἐπρεπε
νὰ τοὺς ἐφεύρουμε. Χρειαζόμαστε ἔναν δρατὸ ἐχθρό, δχι
ἀπλῶς ἔναν ἀδρατο»²⁷. 'Ο F. A. Voigt ἀναφέρει γιὰ μιὰ
ἰαπωνικὴ ἀποστολὴ ποὺ ἤλθε τὸ 1932 στὸ Βερολίνο γιὰ νὰ
μελετήσει τὸ ἔθνικοσσιαλιστικὸ κίνημα. 'Ο Voigt ρωτήσε
ἔνα μέλος τῆς ἀποστολῆς, τί γνώμη ἔχει γιὰ τὸ κίνημα, καὶ
πῆρε τὴν ἀπάντηση : «Ἐλναι ὑπέροχο. Θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ
εἴχαμε καὶ μεῖς στὴν Ἰαπωνία κάτι παρόμοιο. Αὐτὸ δμως
δὲν εἰναι δυνατό, γιατὶ δὲν ἔχομε καθόλου Ἐβραίους»²⁸. 'Η
γνώση καὶ ἡ πονηριὰ ἐκείνων ποὺ δημιουργοῦν καὶ διατηροῦν
ἔνα μαζικὸ κίνημα δείχνεται ἵσως ἀπὸ τὴν ἵκανότητά τους νὰ

βρίσκουν ἔναν κοινὸν ἐχθρὸν καὶ ἀπὸ ποιὸν δόγμα ἡ πρόγραμμα χρησιμοποιοῦν. Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ Κρεμλίνου δὲν περίμεναν καθόλου νὰ κρυῶσουν τὰ κανόνια τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου πρὶν κηρύξουν τὴν δημοκρατικὴν Δύση σὰ νέον ἐχθρό. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ποτὲ μιὰ χειρονομία καλῆς θέλησης ἡ μιὰ ὑποχώρηση τῆς Δύσης θὰ μπορέσουν νὰ μειώσουν τὸ μέγεθος τῆς κακοβούλιας καὶ τῆς ἀντιδυτικῆς προπαγάνδας τοῦ Κρεμλίνου.

"Ενα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα σφάλματα τοῦ Τσάγκ-Κάι-Σὲκ ἥταν ὅτι δὲν εἶχε πρόχειρο ἔναν κατάλληλο διάβολο μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ἰαπώνων ἀπὸ τὴν Κίνα. 'Ο φιλόδοξος, ἀλλὰ ἀθώος στρατηγὸς ἥταν ἵσως πολὺν ὑπερήφανος γιὰ νὰ καταλάβει ὅτι δὲν ἥταν αὐτός, ἀλλὰ ὁ Ἰαπωνικὸς διάβολος ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸν ἐνθουσιασμό, τὴν αὐτοθυσίαν καὶ τὸ δύμαδικὸ πνεῦμα τῶν κινεζικῶν μαζῶν.

66

Τὸ κοινὸν μίσος ἔνώνει τὰ πιὸ ἀντίθετα στοιχεῖα. Τὸ νὰ ἔχει κανεὶς ἔνα κοινὸν μίσος μ' ἔναν ἐχθρὸν εἶναι σὰ νὰ τὸν μολύνει μ' ἔνα αἰσθημα συγγένειας καὶ μ' αὐτὸν νὰ τοῦ ὑπονομεύει τὴν ἀντοχή. 'Ο Χίτλερ δὲ χρησιμοποιοῦσε μόνο τὸν ἀντισημιτισμὸ του γιὰ νὰ ἔνώνει τοὺς Γερμανούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ὑποσκάπτει τὴν ἀντοχὴ τῆς ἐχθρικῆς πρὸδος τοὺς 'Εβραίους Πολωνίας, Ρουμανίας, Ούγγαρίας, ἀκόμη καὶ τῆς Γκλλίας. Τὸ ἴδιο χρησιμοποίησε καὶ τὸν ἀντικομμουνισμό.

67

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μόνο ἔνας ἰδανικὸς διάβολος, ὅπως ὑπάρχει μόνο μιὰ ἰδανικὴ θεότητα. 'Απὸ τὸ Χίτλερ — ποὺ ἥταν αὐθεντία σὲ διαβολικὰ ζητήματα — ἔχουμε μάθει ὅτι ἡ ἰδιοφυτὰ ἔνδος μεγάλου ἀρχηγοῦ βασίζεται στὴν ἱκανότητά του νὰ συγχεντρώνει δύλο τὸ μίσος πάνω σ' ἔνα μοναδικὸ ἐχθρὸ «ώστε αὐτὸς νὰ ἔνώνει ἀκόμη καὶ ἀσπονδους ἐχθρούς»²⁹. "Οταν ὁ Χίτλερ κήρυξε τοὺς 'Εβραίους σὰν

105

ἐχθρούς του, δὲν ἄφησε σχεδὸν καμιὰ χώρα ἔξω ἀπὸ τὴν Γερμανία ποὺ νὰ μὴ τὴ γεμίσει μὲ 'Εβραίους ἢ νὰ τὴν κατηγορήσει δτὶ ἐργάζεται γιὰ τοὺς 'Εβραίους. «Πίσω ἀπὸ τὴν Ἀγγλία στέκει τὸ 'Ισραήλ, καὶ ἀκολουθοῦν ἡ Γαλλία καὶ οἱ Η.Π.Α.»³⁰. Ἐπίσης καὶ ὁ Στάλιν χρησιμοποιοῦσε τὴν μονοδιαβολικὴ ἀρχὴ δτὰν ἐπρεπε νὰ βρεῖ ἔνα διάβολο. 'Αρχικὰ διάβολος του ἥταν ὁ φασίστας καὶ μετὰ ὁ 'Αμερικανὸς πλουτοκράτης.

"Οπως ἡ ἰδανικὴ θεότητα ἔτσι καὶ ὁ ἰδανικὸς διάβολος εἶναι παντοδύναμος καὶ πανταχοῦ παρών. "Οταν ὁ Χίτλερ ρωτήθηκε μήπως δίνει μεγάλη σημασία στοὺς 'Εβραίους, ξεφώνησε. «'Οχι, όχι, όχι! 'Ο 'Εβραῖος δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ σὰν ἐχθρός»³¹. Κάθε δυσκολία καὶ κάθε ἀποτυχία ἀποδίνεται στὸν κακὸ ἐχθρὸ καὶ κάθε ἐπιτυχία εἶναι ἔνας θρίαμβος παρὰ τὰ ἀτιμα χτυπήματά του³².

Τελικὰ διάβολος πρέπει νὰ εἶναι ἔνας ἀλλοδαπός. Γιὰ νὰ παρουσιάστεε ἔνας ντόπιος ἐχθρὸς σὰ διάβολος πρέπει νὰ τοῦ προστεθοῦν ξένοι πρόγονοι. Γιὰ τὸ Χίτλερ ἥταν εὔκολο νὰ παρουσιάσει τοὺς 'Εβραίους σὰν ξένους. Οἱ Ρῶσοι προπαγανδιστὲς τῆς ἐπανάστασης τόνιζαν τὴν ξενικὴ καταγωγὴ τῶν Ρώσων ἀριστοκρατῶν (Βαράγγοι, Τάταροι καὶ δυτικοί)³³. Κατὰ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση ἔβλεπε κανεὶς στοὺς ἀριστοκράτες «ἀπόγονους Γερμανῶν βαρβάρων, ἐνῶ δ ἀπλὸς λαὸς καταγόταν ἀπὸ πολιτισμένους Γαλάτες καὶ Ρωμαίους»³⁴. Κατὰ τὴν πουριτανικὴ ἐπανάσταση οἱ βασιλικοὶ χαρακτηρίζονταν σὰν «ἀπόγονοι μιᾶς δύμας ξένων εἰσβολέων»³⁵.

68

"Οταν ἀγαπᾶμε, δὲν ψάχνομε νὰ βροῦμε συμμάχους, ἀλλὰ συνήθως βλέπομε αὐτοὺς ποὺ ἀγαπᾶνε μαζὶ μ' ἐμᾶς σὰν ἀντεραστὲς καὶ ἀνομούς. "Οταν δύως μισοῦμε, τότε ψάχνομε πάντα γιὰ συμμάχους.

Εἶναι φυσικὸ δτὶ δτὰν ἔχομε ἔνα μίσος ἔναντίον κάποιου καὶ θέλομε νὰ τὸν ἐκδικηθοῦμε, ψάχνομε γιὰ συμμά-

106

χους. Ἐκπληκτικὸν εἶναι ὅτι ἡ ἐπιθυμία μας γιὰ συμμάχους εἶναι μεγαλύτερη ὅταν τὸ μίσος μας δὲν προέρχεται ἀπὸ κάτι ὄλοφάνερα κακὸν καὶ φαίνεται ἀδικιολόγητο. Στὴν πραγματικότητα αὐτὸν εἶναι τὸ παράλογο μίσος, τὸ ὅποῖο μᾶς σπρώχνει νὰ συμμαχήσουμε μ' ἑκείνους ποὺ ἔχουν τὸ ἔδιο μίσος μ' ἐμᾶς καὶ ἀκριβῶς αὐτὸν τὸ εἴδος τοῦ μίσους ἐνεργεῖ σὰν ἔνας ἀπὸ τοὺς ἀποτελεσματικότερους ἐνωτικοὺς παράγοντες.

Ἄπὸ ποὺ προέρχεται αὐτὸν τὸ μίσος καὶ γιατί ἔχει ἐνοποιητικὴ δύναμη; Εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀπελπισμένης προσπάθειας γιὰ τὴν καταπίεση τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀνεπάρκειας, τῆς ἀσημαντότητας, τῆς ἐνοχῆς καὶ ἀλλων ἐλείψεων τοῦ Ἑγώ. Ἐδῶ ἡ αὐτοπειφρόνηση μετατρέπεται σὲ μίσος ἐνάντια σὲ ἄλλους καὶ προσπαθοῦμε ἀποφασιστικὰ καὶ ἐπίμονα νὰ καλύψουμε τὴν μετατροπὴν αὐτῆς. Τὸ καλύτερο μέσο γιὰ τὴν παραλλαγὴ τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἶναι νὰ βροῦμε κι ἄλλους ποὺ μισοῦν κατὰ τὸν ἔδιο τρόπο. Ἐδῶ χρειάζεται κανεὶς περισσότερο ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλον τὴ γενικὴ ἀναγνώριση καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ γι' αὐτὸν ἔνα μεγάλο μέρος τῆς προπαγανδιστικῆς δραστηριότητας ὁ προπαγανδιστής δὲν τὸ καταναλώνει γιὰ νὰ προσελκύει τοὺς ὄπαδούς του μὲ μιὰ νέα πίστη, ἀλλὰ νὰ τοὺς μπολιάζει μὲ τὸ δικό του ἰδιαίτερα παράλογο μίσος.

Ἀκόμη καὶ σὲ περίπτωση δικιολογημένης δργῆς τὸ μίσος μας δὲν προέρχεται τόσο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἔχει διαπραχθεῖ ἀδικία σὲ βάρος μας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὸ προσωπικὸν συναίσθημα τῆς ἀδυναμίας, τῆς ἀνεπάρκειας καὶ τῆς δειλίας — μὲ ἄλλα λόγια τῆς αὐτοπειφρόνησης. Ὁταν πιστεύομε ὅτι εἴμαστε πιὸ δυνατοί ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους μας, εἶναι πιθανὸν νὰ τοὺς περιφρονοῦμε, ἵσως νὰ τοὺς συμπονοῦμε, ἀλλὰ δχι νὰ τοὺς μισοῦμε³⁶. Τὸ ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀδικία καὶ στὸ μίσος δὲν εἶναι ἀπόλυτη καὶ ἀντίστοιχη, φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ μίσος δὲ στρέφεται πάντοτε ἐνάντια στὸν ἔνοχο. Τὸ μίσος ἐνὸς ποὺ ἔχει ἀδικηθεῖ στρέφεται συχνὸν ἐναντίον ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ κύκλου ἀνθρώπων ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀδικία στὴν περίπτωση

αὐτὴ. Οἱ Ρῶσοι ποὺ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπο φόβο τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας τοῦ Στάλιν ἔστρεφαν τὸ μίσος τους εὔκολα ἐνάντια στοὺς «πολεμόχαρους καπιταλιστές». Οἱ Γερμανοί, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴ συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν, ἐκδικήθηκαν μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἐβραίων. Οἱ καταπιεσμένοι ἀπὸ τοὺς Μπόερς Ζουλού σφάζουν τοὺς Ἰνδούς. Ὁ λευκὸς δχλος στὶς Νότιες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, ποὺ τὸν ἔκμεταλλεύονται οἱ Ντιξικάτες, ἐκδικεῖται λυντσάροντας Νέγρους.

69

ΟΤΙ Τὸ μίσος προέρχεται περισσότερο ἀπὸ τὴν αὐτοπειφρόνηση παρὰ ἀπὸ μιὰ δικιολογημένη αἰτία δείχνεται καλύτερα στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ μίσος καὶ στὴν ἐνοχὴ συνείδηση.

Δὲν ὑπάρχει ἵσως κανένας ἀσφαλέστερος τρόπος νὰ μοιλυνθοῦμε μὲ μίσος ἐνάντια σ' ἔναν ἀνθρώπο ποὺ τὸ νὰ διαπράξουμε μιὰ σοβαρὴ ἀδικία σὲ βάρος του. "Αν ἄλλοι εἶναι δργισμένοι μὲ μᾶς, αὐτὸν δίνει σὲ μᾶς μεγαλύτερη αἰτία νὰ τοὺς μισοῦμε παρὰ ἀντιστρόφως. Δὲν ταπεινώνομε τοὺς ἀνθρώπους, δταν τοὺς δείχνομε τὴν ἐνοχὴ τους καὶ τοὺς δίνομε λόγο γιὰ νὰ ντρέπονται γι' αὐτό. Μ' αὐτὸν τοὺς ξυπνάμε μᾶλλον τὴν ὑπεροψία καὶ τὴν ἐπιθετικότητα. "Η μεροληψία ὑπὲρ τοῦ ἔαυτοῦ μας γίνεται μεγαλύτερη, δταν πρόκειται νὰ καλύψουμε τὴν ἐνοχὴ συνείδησή μας. Πίσω ἀπὸ κάθε κομπαστικὸ λόγο καὶ πράξη καὶ πίσω ἀπὸ κάθε μεροληπτικὴ ἐνέργεια κρύβεται μιὰ ἐνοχὴ συνείδηση.

70

ΟΤΑΝ Συνεχίζομε νὰ ἀδικοῦμε τὸν ἀνθρώπο ποὺ μισοῦμε εἶναι σὰ νὰ χύνομε λάδι στὴ φωτιὰ τοῦ μίσους. "Οταν μεταχειρίζομαστε τὸν ἔχθρό μας μεγαλόψυχα, μ' αὐτὸν καθησυχάζομε τὸ μίσος μας.

108

Ἡ ἀποτελεσματικότερη μέθοδος γιὰ τὴν καθησύχαση τῆς ἔνοχης συνείδησής μας εἶναι νὰ πείσουμε τὸν ἑαυτό μας δτὶ αὐτοὺς ποὺ ἔχομε ἀδικήσει εἶναι κακὰ ὑποκείμενα ποὺ ἀξίζουν κάθε τιμωρία, ἀκόμη καὶ τὸ θάνατο. Ἀπέναντι σ' αὐτοὺς ποὺ ἔχομε ἀδικήσει δὲ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴμαστε οὕτε συμπονετικοὶ οὕτε ἀδιάφοροι. Πρέπει νὰ τοὺς μισοῦμε καὶ νὰ τοὺς καταδιώκουμε, διαφορετικὰ θὰ ἔξαναγκαστοῦμε νὰ περιφρονήσουμε τὸν ἑαυτό μας.

Μιὰ ὑπέροχη θρησκεία γεννάει ἀναπόφευκτα ἕνα ἴσχυρὸ αἰσθημα ἔνοχῆς, γιατὶ ἀναγκαστικὰ δημιουργεῖται μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ μεγαλεῖο τοῦ δόγματος καὶ στὴν ἀνεπάρκεια τῆς πρακτικῆς του ἐφαρμογῆς. Καὶ δπως εἶναι φυσικὸ τὸ αἰσθημα τῆς ἔνοχῆς εὐνοεῖ τὸ μίσος. "Ἐτσι φαίνεται δτὶ τὸ μίσος εἶναι τόσο πιὸ μεγάλο δσο πιὸ ὑπέροχη εἶναι ἡ πίστη ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται.

Εἶναι εὔκολότερο νὰ μισεῖται ἔνας ἔχθρος ποὺ ἔχει πολλὲς καλὲς πλευρὲς παρὰ ἔνας ποὺ εἶναι πέρα γιὰ πέρα κακός. Ὁ ἄνθρωπος δὲ μισεῖ αὐτὸν ποὺ περιφρονεῖ. Οἱ Ἰάπωνες εἶχαν ἀπέναντι στοὺς Ἀμερικανοὺς ἕνα πλεονέκτημα: Θαύμαζαν τοὺς Ἀμερικανοὺς περισσότερο ἀπ' δτὶ οἱ Ἀμερικανοὶ τοὺς Ἰάπωνες. Αὐτὸ ἔκανε τοὺς Ἰάπωνες νὰ μισοῦν τοὺς Ἀμερικανοὺς πιὸ πολὺ ἀπ' δτὶ οἱ Ἀμερικανοὶ τοὺς Ἰάπωνες. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀναπτύσσουν ἔξαιτίας τοῦ κληρονομικοῦ τους αἰσθήματος ὑπεροχῆς μικρὸ μίσος στὶς διεθνεῖς περιπλοκές. Τὸ μίσος ἐνὸς Ἀμερικανοῦ ἐνάντια σ' ἔνα συμπατριώτη του εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ἐνάντια σ' ἔναν ζένο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ δτὶ οἱ ὑποανάπτυκτες Νότιες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ἀναπτύσσουν μεγαλύτερο

μίσος ἐνάντια στοὺς ξένους ἀπ' δτὶ ἡ ὑπόλοιπη χώρα. "Αν οἱ Ἀμερικανοὶ ἔστρεφαν κάποια μέρα γνήσιο, ἀγριο μίσος ἐναντίον ξένων, αὐτὸ θὰ σήμαινε τὴν ἀπώλεια τῆς ἐμπιστοσύνης τους στὸν τρόπο ζωῆς τους.

"Ο χρυφὸς θαυμασμὸς ποὺ ὑπάρχει στὸ μίσος δείχνεται στὴν τάση μας νὰ ἀντιγράφομε αὐτὸν ποὺ μισοῦμε. "Ἐτσι κάθε μαζικὸ κίνημα παίρνει σιγὰ-σιγὰ τὴ μορφὴ τοῦ ἰδιαίτερου διαβόλου του. "Ο χριστιανισμὸς πῆρε στὴν ἀκμὴ του τὴ μορφὴ τοῦ ἀντίχριστου. Οἱ Ἰακωβίνοι διέπραξαν δλες τὶς αἰσχρότητες τῆς τυραννίας, ἐνάντια στὶς ὁποῖες εἶχαν ἔξεγερθεῖ. "Η Σοβιετικὴ Ρωσία βρίσκεται στὸ δρόμο τῆς πραγματοποίησης τῆς γνησιότερης καὶ μεγαλύτερης μορφῆς τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ. "Ο Χίτλερ χρησιμοποιοῦσε τὰ πρωτόκολλα τῶν σοφῶν τῆς Σιών σὰν ἐγχειρίδιο καὶ δῆμηγό τὰ ἀκολουθοῦσε δῶς «τὴ μικρότερη λεπτομέρεια»³⁷.

Εἶναι ἀνησυχητικὸ νὰ βλέπει κανεὶς πῶς οἱ καταπιεζόμενοι διαμορφώνονται σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ καταπιεστῆ τους. "Οτι τὸ κακὸ ποὺ διαπράττουν οἱ ἄνθρωποι μένει καὶ μετὰ τὸ θάνατό τους, προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς δτὶ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν λόγους νὰ μισοῦν τὸ κακὸ διαμορφώνονται σύμφωνα μὲ τὸ κακὸ καὶ ἔτσι τὸ διαιωνίζουν. "Απ' αὐτὸ φαίνεται δτὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ φανατικοῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ στὶς ἵνανότητές του. Μὲ προσηλυτισμὸ καὶ ἀγώνα διαμορφώνει τὸν κόσμο κατ' εἰκόνα καὶ δμοίωσή του. "Ο φανατικὸς χριστιανισμὸς ἔβαλε τὴ σφραγίδα του πάνω στὸν παλαιὸ κόσμο, κερδίζοντας ἀπὸ τὸ ἔνα μέρος ὀπαδούς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ξυπνώντας στοὺς ἔχθρούς του ἔνα μέχρι τότε ἄγνωστο ζῆλο καὶ σκληρότητα. "Ο Χίτλερ διαμόρφωσε τὸν κόσμο προπαγανδίζοντας τὸν ἔθνικοσοσιαλισμὸ καὶ ἔξαναγκάζοντας μ' αὐτὸ τὶς δυτικὲς δημοκρατίες νὰ χρησιμοποιήσουν κι αὐτές ἀδιάκριτα, σκληρὰ καὶ βίαια μέσα. "Ἐναν παρόμοιο ρόλο παίζει σήμερα ἡ Σοβιετικὴ Ρωσία. Γι' αὐτό, καὶ τὸ μίσος εἶναι κατάλληλο μέσο γιὰ τὴν κινητοποίηση καὶ ὑπεράσπιση μιᾶς εἰκόνας, στὴ διάρκεια πληρώνεται ἀκριβά. Πληρώνομε μὲ τὸ χάσιμο δλων ἡ

πολλῶν ἀξιῶν, γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν ὁποίων εἴχαμε κληθεῖ στὸν ἀγώνα.

Ο Χίτλερ ποὺ γνώριζε τὸν κυρφὸ θαυμασμὸ ποὺ ὑπάρχει στὸ μίσος, ἔβγαλε ἐναὶ ἀξιοπαρατήρητο συμπέρασμα: Γιὰ τοὺς ἔθνικοσισιαλιστὲς ἐντελῶς ἰδιαίτερη σημασία ἔχει νὰ τραβήξουν πάνω τους τὸ μεταλύτερο μίσος τῶν ἔχθρῶν τους. Αὐτὸ τὸ μίσος θὰ εἶναι ἡ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἔθνικοσισιαλιστικοῦ δόγματος. «Τὸ καλύτερο μέτρο γιὰ τὴν ἀξία τοῦ φρονήματός του, τὴν εἰλικρίνεια τῆς πεποίθησής του καὶ τὴ δύναμη τῆς θέλησής του, εἶναι ἡ ἔχθροτητα ποὺ ἔχει ἀπέναντί του ὁ ἀστονδος ἔχθρος τοῦ λαοῦ μας»³⁸.

74

“Οταν μᾶς πιέζει τὸ αἰσθημα τῆς ἀσημαντότητάς μας, φαίνεται δτὶ δὲ θεωροῦμε τὸν ἔσυτό μας ἀπλῶς πιὸ ἀσήμαντο ἀπὸ ἄλλους καὶ καλύτερο ἀπὸ μερικούς, ἀλλὰ τὸν θεωροῦμε σὰν τὸν τελευταῖο τῶν τελευταίων. Τότε μισοῦμε τὸν κόσμο καὶ μποροῦμε νὰ στρέψουμε τὴν δργή μας ἐνάντια σ' ὅλη τὴν πλάστη.

Στὸν ἀπογοητευμένο ἡ πτώση τοῦ εὐτυχισμένου καὶ τὸ ντρόπιασμα τοῦ δίκαιου προξενοῦν μεγάλη εὐχαρίστηση καὶ ἵσως μιὰ αὐτοπιστοποίηση. Στὴ γενικὴ κατάπτωση βλέπει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀδελφοποίηση ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Τὸ χάρος καὶ ὁ τάφος εἶναι τὸ βασίλειο τῆς ἴσοτητας. Ἡ βαθιά του πεποίθηση δτὶ πρέπει νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ νέα ζωὴ καὶ μιὰ νέα τάξη πραγμάτων τρέφεται ἀπὸ τὴ γνώμη του δτὶ πρὸν χτιστεῖ κάτι νέο πρέπει νὰ γκρεμιστεῖ τὸ παλιό. Ἡ κραυγὴ γιὰ μιὰ νέα ἐποχὴ εἶναι γεμάτη μίσος ἐνάντια σ' ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν αὐτὴ τὴ στιγμὴ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου.

75

Τὸ μεγάλο μίσος δίνει σὲ μιὰ ἀδεια ζωὴ σημασία καὶ σκοπό. Γι' αὐτὸ ὅλοι οἱ ἀνθρωποι ποὺ βασανίζονται ἀπὸ τὴν ἀση-

μαντότητα τῆς ζωῆς τους, ζητοῦν νὰ βροῦν ἱκανοποίηση δχι μόνο μὲ τὴν ἀφοσίωσή τους σὲ μιὰ Ἱερὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσεκτικὴ καλλιέργεια ἐνὸς φανατικοῦ μίσους. “Ἐναὶ μαζικὸ κίνημα τοὺς προσφέρει ἀπεριόριστες δυνατότητες καὶ γιὰ τὰ δύο.

76

Εἴτε εἶναι ἀλήθεια εἴτε δχι δτὶ «ὅλοι οἱ ἀνθρωποι μισοῦν ἀπὸ τὴ φύση τους» δπως λέει ὁ Πασκάλ καὶ δτὶ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον εἶναι «μιὰ πρόφαση, γιατὶ στὸ βάθος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ μίσος»³⁹, δὲ μποροῦμε νὰ ἀντισταθοῦμε στὴν ἐντύπωση δτὶ τὸ μίσος εἰσχωρεῖ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐσωτερικῆς μας ζωῆς σὰ δηλητήριο.

“Οταν δὲν θουσιασμός, ἡ ἀφοσίωση, τὰ πάθη καὶ οἱ ἐλπίδες μας διαλύνονται, προκαλεῖται μίσος. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι δυνατὸ μὲ τὴν κινητοποίηση τοῦ μίσους νὰ προκληθεῖ σὲ σύνθεση ἐνθουσιασμός, ἀφοσίωση καὶ ἐλπίδα. Ὁ Λούθηρος λέει: «Οταν ἡ καρδιά μου εἶναι κρύα, δύστε νὰ μὴ μπορῶ νὰ προσευχηθῶ δπως θὰ ζηθελα, τότε θυμῶνω μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀνηθικότητας καὶ τὶς ἀχαριστίες τῶν ἔχθρῶν μου, τοῦ πάπα καὶ τῶν συνενόχων του καὶ τοῦ Ζβίνγκλη, ὡσπου ἡ καρδιά μου γεμίζει μὲ δίκαιη δργὴ καὶ μίσος γιὰ νὰ μπορέσω νὰ πῶ μὲ θέρμη καὶ ζῆλο: Ἀγιασθήτω τὸ δόνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου, γεννηθήτω τὸ θέλημά σου! Καὶ δσο πιὸ μεγάλο εἶναι τὸ μίσος μου τόσο πιὸ θερμὸ εἶναι ἡ προσευχὴ μου»⁴⁰.

77

“Ἡ ἔνωση καὶ ἡ αὐτοθυσία ἀνοίγουν τὴν πόρτα στὸ μίσος, ἀκόμη καὶ δταν πραγματοποιοῦνται μὲ τὰ εὐγενικότερα μέσα. Ὁταν οἱ ἀνθρωποι ἐνώνονται στενὰ μεταξύ τους μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἐξαπλώσουν στὸν κόσμο τὴν ἀνοχὴ καὶ τὴν εἰρήνην εἶναι πιθανὸ νὰ μὴ δείχνουν καμιὰ ἀνοχὴ ἀπέναντι

111

112

σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν διαφορετικὴ γνώμη ἀπ' αὐτούς.

'Η αὐταποξένωση, ποὺ χωρὶς αὐτὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀνιδιοτέλεια οὔτε τελικὴ ἐγκατάλευψη τῆς ἔχωριστῆς ὑπαρξῆς σὲ μιὰ κοινότητα, δημιουργεῖ, ὅπως ἀναφέραμε⁴¹, τὴν τάση γιὰ στάσεις γεμάτες πάθη καὶ φανατικὸ μίσος. 'Εκτὸς ἀπ' αὐτὸ διάρχουν καὶ ἄλλοι παράγοντες ποὺ εὐνοοῦν τὴ γέννηση τοῦ μίσους μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀνιδιοτέλειας καὶ ὅμοφωνίας. 'Η πράξη τῆς αὐταπάρνησης φαίνεται δτὶ μᾶς δίνει τὸ δίκιο νὰ μεταχειρίζομαστε καὶ τοὺς ἄλλους μὲ σκληρότητα καὶ ἀνεπιείκεια. Πολλοὶ πιστεύουν δτὶ δ «ὁρθόδοξο», ἰδιαίτερα δ ὥρησκος ἀνθρωπος, εἶναι ταπεινός. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ αὐταπάρνηση καὶ ἡ αὐτοταπείνωση γεννοῦν ὑπερηφάνεια καὶ ὑπεροφία. 'Ο «ὁρθόδοξο» ἔχει τὴν εὔκολη τάση νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του σὰν ἐκλεκτό, σὰν τὸ ἀλας τῆς γῆς, σὰν τὸ φῶς τοῦ κόσμου, σὰν ἡγεμόνα μὲ τὸ μανδύα τῆς ταπεινοφροσύνης, ποὺ εἶναι προορισμένος νὰ κληρονομήσει τὴ γῆ καὶ τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν⁴². "Οποιος δὲν ἔχει τὴν ἴδια πίστη μ' αὐτὸν εἶναι κακός· δποιος δὲ θέλει ν' ἀκούσει πρέπει νὰ καταστραφεῖ.

'Ακόμη: δταν ἐγκαταλείπομε τὸ 'Εγώ μας καὶ γινόμαστε μέρος ἐνὸς κλειστοῦ συνόλου, δὲν παραίτουμαστε μόνο ἀπὸ τὸ προσωπικὸ συμφέρον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐύθυνη. Εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε σὲ τὶ ἀκραῖες σκληρότητες καὶ ἀδιαχρισίες μπορεῖ νὰ φτάσει ἔνας ἀνθρωπος ποὺ ἔχει ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τοὺς φόβους, τοὺς δισταγμοὺς καὶ τὶς ἀμφιβολίες του, ποὺ δπως εἶναι γνωστὸ συνδέονται στενὰ μὲ τὴν ἱκανότητα τῆς προσωπικῆς κρίσης. "Οταν χάνομε τὴν προσωπικὴ μας ἀνεξαρτησία μέσα στὴν κοινότητα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, βρίσκομε μιὰ νέα ἐλευθερία — τὴν ἐλευθερία νὰ μισοῦμε, νὰ καταπιέζομε, νὰ λέμε ψέματα, νὰ βασανίζομε, νὰ σκοτώνομε καὶ νὰ προδίνομε χωρὶς τύφεις. Βρίσκομε ἔνα «δίκιο τῆς ἀτιμίας», τὸ ὄποιο κατὰ τὸν Ντοστογιέφσκι ἀσκεῖ μιὰ ἀκατανίκητη γοντεία⁴³. 'Ο Χίτλερ δὲν εἶχε σὲ ὑπόληψη τὴ σκληρότητα τοῦ αὐτόνομου, ἔχωριστοῦ ἀτόμου. «Κάθε βίᾳ ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ μιὰ στέρεη πνευματικὴ βάση εἶναι ἀμφιταλαντευόμενη καὶ

ἀβέβαιη. Τῆς λείπει ἡ σταθερότητα, ποὺ μπορεῖ νὰ προέρχεται μόνο ἀπὸ μιὰ φανατικὴ κοσμοθεωρία»⁴⁴.

"Ετσι τὸ μίσος δὲν εἶναι μόνο ἔνα μέσο κοινοτικοποίησης, ἀλλὰ καὶ προϊόν της. 'Ο Ρενάν λέει δτὶ σὲ καμιὰ ἐποχὴ δὲν ἀκούσαμε γιὰ ἔναν εὔσπλαχνο λαό⁴⁵. Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε δτὶ ποτὲ δὲν ἀκούσαμε γιὰ μιὰ εὔσπλαχνη ἐκκλησία ἢ ἔνα εὔσπλαχνο ἐπαναστατικὸ κόμμα. Τὸ μίσος καὶ ἡ σκληρότητα ποὺ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν ἰδιοτέλεια εἶναι σκίες μπροστὰ στὸ δηλητήριο καὶ τὴν ἀσπλαχνία ποὺ γεννάει ἡ ἀνιδιοτέλεια. "Οταν ἀναλογιζόμαστε τὴν αἰματοχυσία, τὴν τρομοκρατία καὶ τὴν καταστροφὴ ποὺ προξένησε ἔνας τόσο εὐγενής ἐνθουσιασμὸς δπως ἡ ἀγάπη στὸ Θεό, στὸ Χριστό, στὸν Ἰδιο τὸ λαὸ ἢ συμπόνια γιὰ τοὺς καταπιεσμένους, τότε ρίχνομε τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν αἰσχρὴ ἀυτὴ διαστροφὴ κατὰ κανόνα σὲ κυνικοὺς καὶ φιλόδοξους ἀρχηγούς. Στὴν πραγματικότητα ἡ κοινοτικοποίηση ποὺ προέρχεται ἀπ' αὐτὸν τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ δχι ἀπὸ τὸ χειρισμὸ κακῶν ἀρχηγῶν εἶναι αὐτὴ ποὺ μεταβάλλει τὶς εὐγενικὲς διεγέρσεις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς σὲ μίσος καὶ βίᾳ. 'Η ἀφαίρεση τῆς προσωπικότητας, προϋπόθεση γιὰ τὴν καθολικὴ ὑπόταξη καὶ τὴν ἀνιδιοτελῆ ἀφοσίωση, εἶναι κυρίως μιὰ διαδικασία τῆς ἀπανθρωποποίησης. Τὸ κελὶ τοῦ βασανισμοῦ εἶναι ἔνας θεσμὸς τῆς κοινότητας.

Η μίμηση

78

"Η μίμηση εἶναι ἔνας σπουδαῖος κοινοτικοποιητικὸς παράγοντας. 'Η ἔξελιξη μιᾶς κλειστῆς διμάδας εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἀδιάκοπη διμοιμορφία. 'Η διμοφανία καὶ ἡ εὐθυγράμμιση, ποὺ ἔκτιμοῦνται ἀπὸ κάθε μαζικὸ κίνημα, πραγματοποιοῦνται ἔξισου μὲ μίμηση καὶ ὑπακοή. 'Η ἴδια ἡ ὑπακοὴ ἀποτελεῖται τόσο ἀπὸ μίμηση ἐνὸς παραδείγματος δσο καὶ ἀπὸ τὴν τήρηση μιᾶς διάταξης.

"Αν καὶ ἡ μιμητικὴ ίκανότητα ὑπάρχει στὴ φύση κάθε ἀνθρώπου, διαφέρει ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο. Γενιέται τὸ ἐρώτημα, μήπως ὁ ἀπογοητευμένος, ὁ ὅποῖς, ὅπως ὑποθέσαμε στὸ κομμάτι 43, δὲν ἔχει μόνο μιὰ τάση γιὰ ὅμαδικὴ δράση, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἔξοπλισμένος μ' ἔνα μηχανισμὸς τὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς τάσης, διαθέτει καὶ μιὰ ἴδιαίτερα ἀναπτυγμένη ίκανότητα γιὰ μίμηση. 'Υπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀπογοητευση καὶ στὴν ἕτοιμότητα γιὰ μίμηση; Εἶναι ἡ μίμηση ἔνα μέσο γιὰ ν' ἀποφύγει ὁ ἀπογοητευμένος τὰ κακὰ ποὺ τὸν βασανίζουν.

Τὸ μεγαλύτερο βάρος γιὰ τὸν ἀπογοητευμένο εἶναι τὸ αἰσθημα ἐνὸς ἀδύνατου, ἐλαττωματικοῦ 'Εγὼ καὶ ἡ μεγαλύτερη ἐπιθυμία του εἶναι ἡ ἀποτίναξη τοῦ βάρους αὐτοῦ καὶ ἡ ἀρχὴ μιᾶς νέας ζωῆς. Προσπαθεῖ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἐπιθυμία αὐτὴ εἴτε μὲ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς νέας ταυτότητας, εἴτε μὲ τὴν ἔξαλειψη καὶ τὴν παραλλαγὴ τῆς προσωπικότητάς του. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις βοηθάει ἡ μίμηση.

"Οσο λιγότερο εὐχαριστημένοι εἴμαστε μὲ τὸν ἔαυτό μας τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐπιθυμία μας νὰ εἴμαστε ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι. "Ἐτσι εἴμαστε προθυμότεροι νὰ ἀντιγράφομε ἀνθρώπους ποὺ εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ μᾶς παρὰ τέτοιους ποὺ εἶναι σχεδὸν ἰδίοι μὲ μᾶς, καὶ περισσότερο αὐτοὺς ποὺ θαυμάζομε παρὰ αὐτοὺς ποὺ περιφρονοῦμε. 'Η μιμητικὴ ίκανότητα τῶν καταπιεσμένων (Νέγρων, 'Εβραίων) εἶναι ἀξιοπαρατήρητη.

"Η ἔξαλειψη καὶ ἡ παραλλαγὴ τῆς δικῆς μας ταυτότητας μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ μίμηση, μὲ τὸ νὰ γίνομε δοῦ τὸ δυνατὸ περισσότερο δμοιοι μὲ ἄλλους. 'Η ἐπιθυμία, ποὺ ἔχομε ἥδη ἀναφέρει, νὰ ἀνήκομε κάπου, εἶναι ἐπίσης κατὰ ἔνα μέρος ἔκφραση τῆς προσπάθειας γιὰ ἔξομοιωση.

Τελικὰ ἡ ἔλειψη αὐτοπεποίθησης ὑποκινεῖ σημαντικὰ τὴ μιμητικὴ τάση τοῦ ἀπογοητευμένου. "Οσο πιὸ λίγη ἐμπιστοσύνη ἔχομε στὴ δική μας κρίση καὶ στὴ δική μας τύχη τόσο πιὸ πρόθυμοι εἴμαστε νὰ ἀκολουθήσομε τὸ παράδειγμα ἄλλων.

'Η ἀπλὴ ἀρνηση τοῦ 'Εγώ, ἀκόμη κι ὅταν αὐτὴ δὲ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς νέας ταυτότητας, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐνισχυμένη μιμητικὴ δράση. Τὸ ἀρνημένο 'Εγώ παρατεῖται ἀπὸ τὴν ἀξίωσή του γιὰ ἀτομικότητα καὶ τίποτε δὲν ἔμποδίζει πιὰ τὶς μιμητικές του τάσεις. 'Η περίπτωση εἶναι δμοια μὲ ἔκεινη ποὺ παρατηρεῖται σὲ παιδιά καὶ σὲ λιγότερο ἀναπτυγμένους ἐνήλικες, ὅπου ἡ ἔλειψη διαφοροποιημένης προσωπικότητας ἀφήνει τὸ πνεῦμα μόνο του χωρὶς προστασία ἀπὸ τὸ κύμα τῶν ἔξωτερικῶν ἐντυπώσεων.

Τὸ αἰσθημα τῆς ὑπεροχῆς μειώνει τὴ μιμητικὴ τάση. "Αν τὰ ἔκατομμύρια τῶν μεταναστῶν ποὺ ἥρθαν στὶς ΗΠΑ ἥταν ἀνότεροι ἀνθρώποι — ἡ ἀφρόκρεμα τῶν πατρίδων τους— δὲ θὰ ὑπῆρχαν οἱ «'Ηνωμένες Πολιτεῖες», ἀλλὰ ἔνα μωσαϊκὸ γλωσσικὰ καὶ πνευματικὰ διαφορετικῶν ὅμαδων. Τὸ δὲ τὰ ἔκατομμύρια αὐτὰ τῶν τόσο ἐτερογενῶν ἀνθρώπων ἀφομοιώθηκαν τόσο γρήγορα καὶ τόσο γενικά, αὐτὸ δρείλεται στὸ γεγονός δὲι οἱ περισσότεροι μετανάστες ἥταν οἱ τελευταῖοι καὶ οἱ οφιαχότεροι, οἱ περιφρονημένοι καὶ οἱ ἀνεπιθύμητοι τῶν χωρῶν τους. Στὴ Β. Αμερικὴ ἥρθαν μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ξεχάσουν τὸν παλιὸ ἔαυτό τους καὶ νὰ ἀρχίσουν μιὰ νέα ζωὴ· ἔτσι χωρὶς νὰ τὸ θέλουν ἥταν φυσικὰ ἔξοπλισμένοι μὲ μιὰ ἀπεριόριστη δυνατότητα γιὰ μίμηση καὶ ἀποδοχὴ τοῦ Νέου. 'Η ξενικότητα τῆς νέας χώρας τοὺς τραβοῦσε πιὸ πολὺ παρὰ τοὺς φόβιζε. Διψούσαν γιὰ νέα ταυτότητα καὶ νέα ζωὴ, καὶ δοῦ πιὸ ξένη ἥταν ἡ νέα χώρα τόσο πιὸ πολὺ ἀνταποκρινόταν στὶς τάσεις αὐτές. "Ισως ἡ ξενικότητα τῆς γλώσσας νὰ ἥταν γιὰ τοὺς μὴ 'Αγγλοσάξονες μιὰ πρόσθετη γοητεία. Τὸ νὰ πρέπει νὰ μάθουν νὰ μιλήσουν ἀκόμη μιὰ φορὰ τοὺς δημιουργοῦσε τὴν αὐταπάτη μιᾶς νέας γέννησης.

‘Η μίμηση είναι πολλές φορές ό συντομότερος τρόπος για τη λύση. “Οπου μᾶς λείπει ο χρόνος καὶ ή ἵκανότητα γιὰ μιὰ πρωτότυπη λύση, καταφεύγομε ἀπλῶς στὴν ἀντιγραφή. Οἱ πολυάσχολοι ἀντιγράφουν πιὸ πολὺ ἀπὸ τοὺς ἀργόσχολους. Γι’ αὐτὸν ἡ ἀπασχόληση παράγει ὅμοιομορφία. Γιὰ τὴν συνειδητὴ ἀφομοίωση τῶν ἀνθρώπων σὲ κλειστὲς ὅμαδες ἡ ἀδιάκοπη ἀπασχόληση παίζει ἐνα σημαντικὸ ρόλο.

‘Η ἑνοποίηση ποὺ πραγματοποιεῖται εἴτε μὲ προσηλυτισμό, εἴτε μὲ ἔξαναγκασμό, εἴτε μὲ αὐθόρμητη συνθηκολόγηση ἐνισχύει τὴν μιμητικὴ τάση. “Ἐνας πολίτης ποὺ στρατολογεῖται καὶ γίνεται μέλος μιᾶς στρατιωτικῆς μονάδας σὰ στρατιώτης είναι πιὸ μιμητικὸς ἀπ’ δτι ἥταν στὴν πολιτικὴ του ζωῆς. Τὸ ἄτομο ποὺ ἔχει μπεῖ στὴν κοινότητα είναι χωρὶς διαφοροποιημένο Ἐγώ, γιὰ πάντα ἀνολοκλήρωτο, ἀνώριμο, ἔξαρτημένο καὶ γι’ αὐτὸν ἀπροστάτευτα ἐκτεθειμένο σ’ ὅλες τὶς ἔξωτερικὲς ἐπιδράσεις. ‘Η φανερὴ μιμητικὴ τάση τῶν πρωτόγονων λαῶν διφελεται Ἰσως λιγότερο στὸν πρωτογονισμὸ τους καὶ περισσότερο στὸ γεγονός δτι αὐτοὶ είναι ἑνωμένοι σὲ μιὰ φατρία ἢ μιὰ φυλή.

‘Η ἑτοιμότητα μιᾶς ἑνοποιημένης ἀκολουθίας γιὰ μίμηση είναι γιὰ τὸ μαζικὸ κίνημα ἔξισου πλεονέκτημα καὶ μειονέκτημα. Οἱ πιστοὶ είναι εὔκολο νὰ δόηγοῦνται καὶ νὰ ὑπακούουν, ἀλλὰ καὶ εὔκολα δέχονται ζένες ἐπιδράσεις. “Ἐχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση δτι ἡ ἐντελῶς εὐθυγραμμισμένη ὅμαδα είναι εὔκολο νὰ παρασυρθεῖ καὶ νὰ διαφθαρεῖ. Γι’ αὐτὸν ἡ γλώσσα τοῦ μαζικοῦ κινήματος είναι γεμάτη μὲ συμβουλὲς πρὸς τοὺς διπάδους του νὰ μὴν ἀντιγράφουν ξένα πρότυπα καὶ «νὰ μὴ μιμοῦνται τὶς αἰσχρότητές τους». ‘Η μίμηση ξένων πρὸς τὸ κίνημα στοιχείων στιγματίζεται σὰν προδοσία καὶ ἀποστασία. «“Οποιος ἀντιγράφει ἐναν ἀλλοδαπὸ προσβάλλει τὸ λαό του. Είναι σὰν κατάσκοπος ποὺ ἀνοίγει τὴν πόρτα στὸν ἔχθρο»⁴⁶. Χρησιμοποιοῦνται

ὅλα τὰ μέσα, γιὰ νὰ προφυλαχτεῖ ὁ πιστὸς ἀπὸ ἐπικοινωνία μὲ ἄπιστους. Μερικὰ μαζικὰ κινήματα προχωροῦν ἀκόμη πιὸ πολὺ καὶ ἀπομονώνουν ἐντελῶς τὴν ἀκολουθία τους, ὥστε δέ νέος τρόπος ζωῆς νὰ ἀποτυπωθεῖ ἀνενόχλητα.

‘Η περιφρόνηση τοῦ περιβάλλοντος είναι φυσικὰ τὸ ἀποτελεσματικότερο μέσο ἐνάντια στὴν αἱρετικὴ μίμηση. Τὸ μαζικὸ κίνημα ἔκτιμα ὅμας τὸ μίσος περισσότερο ἀπὸ τὴν παθητικὴ περιφρόνηση· τὸ μίσος, δπως εἴδαμε στὸ κομμάτι 73, δὲν καταπνίγει τὴ μιμητικὴ τάση, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς τὴν ὑποβοήθᾳ. Μόνο σὲ περιπτώσεις μικρῶν ὅμαδων μέσα σ’ ἓνα ξενικὸ περιβάλλον, ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἰδιομορφίας τους, χρησιμοποιεῖται ἡ περιφρόνηση σὰ μονωτικὸ μέσο. ‘Οδηγεῖ σὲ δημιουργία ἀποκλειστικότητας τῆς ὅμαδας, ἡ ὅποια παίρνει ἀπέναντι σὲ ἄλλους στάση ἀρνητική.

‘Η ἑτοιμότητα γιὰ μίμηση προσφέρει στὰ μέλη μιᾶς ἐντελῶς κοινοτικοποιημένης ὅμαδας μεγάλη εὐκαμψία καὶ προσαρμοστικὴ ἴκανότητα. Μπορεῖ μὲ καταπληκτικὴ εὐκολία νὰ εἰσάγει νεοτερισμοὺς καὶ νὰ ἀλλάζει τὶς κατευθύνσεις τους. ‘Ο ταχὺς ἐκσυγχρονισμὸς κρατῶν μὲ πολιτικὴ ἴκανότητα, δπως τῆς Ἰαπωνίας καὶ τῆς Τουρκίας, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀργὴ καὶ ὁδυνηρὴ διαδικασία προσαρμογῆς σὲ σύγχρονες μεθόδους στὴν Κίνα, Περσία καὶ ἄλλες χῶρες. Μιὰ τέλεια ἑνωμένη Σοβιετικὴ Ρωσία ἔχει καλύτερες προπτικὲς γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ νέων μεθόδων καὶ νέου τρόπου ζωῆς παρὰ τὸ χαλαρὸ τσαρικὸ κράτος. Είναι ἐπίσης φανερὸ δτι ἔνας πρωτόγονος λαὸς μὲ γερὸ συλλογικὸ σκελετὸ είναι εὔκολότερο νὰ ἐκπολιτισθεῖ παρὰ ἔνας ἄλλος λαὸς ποὺ κινδυνεύει νὰ καταρρεύσει φυλετικὰ καὶ κοινοτικά.

Πειθὼ καὶ ἔξαναγκασμὸς

Σήμερα ἔχομε τὴν τάση νὰ ὑπερτιμοῦμε τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς πειθῶς σὰ μέσου ἐπηρεασμοῦ τῆς γνώμης καὶ καθορισμοῦ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων. Στὴν πρ-

παγάνδα συνηθίζουμε νὰ βλέπομε ἔνα τρομερὸ δργανό καὶ στὴν ἀσκηση τῆς προπαγάνδας καταγράφομε πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀνησυχητικὲς ἐπιτυχίες ποὺ σημειώνουν τὰ μαζικὰ κινήματα στὴν ἐποχή μας. "Έχομε φθάσει νὰ φοβούμαστε τὴ λέξη δσο καὶ τὸ σπαθί.

"Ομως οἱ θρυλικὲς ἐπιτυχίες ποὺ ἀποδίδονται στὴν προπαγάνδα, στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχουν καθόλου καλύτερες βάσεις ἀπὸ τὴν πτώση τῶν τειχῶν τῆς Ἱεριχώς, ποὺ ἀποδίδεται στοὺς ἡχους τῆς σάλπιγγας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. "Αν ἡ προπαγάνδα ἥταν μόνο ἔνα δέκατο ἀπ' αὐτὸ ποὺ τῆς ἀποδίδεται, τὰ δόλοι ληρωτικὰ συστήματα στὴ Ρωσία, στὴ ναζιστικὴ Γερμανία, στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἰσπανία δὲ θὰ ἥταν καὶ τόσο τρομερά, ἀν καὶ κομπαστικὰ καὶ ὑπεροπτικά, ἀλλὰ χωρὶς τὴν ἀπερίγραπτη σκληρότητα τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας, τῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως καὶ τῶν μαζικῶν ἀφανισμῶν.

Εἶναι μᾶλλον ἀλήθεια ὅτι ἡ προπαγάνδα μόνη τῆς δὲ μπορεῖ νὰ κάνει τίποτε ἐνάντια σὲ σκληροτράχηλους ἀνθρώπους: δὲ μπορεῖ νὰ εἰσάγει κάτι ἐντελῶς νέο οὔτε μπορεῖ νὰ συγκρατήσει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν πάψει πιὰ νὰ πιστεύουν. "Η προπαγάνδα εἰσχωρεῖ μόνο στὶς ψυχὲς ἐκείνων ποὺ ἔτσι ἡ ἀλλιώς τῆς εἶναι ἀνοιχτὲς καὶ ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐπεξεργασία καὶ τὴν ἰσχυροποίηση ἰδεῶν ποὺ ἥδη ὑπάρχουν παρὸ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ νέων ἰδεῶν. "Ο καλὸς προπαγανδιστὴς κάνει τὰ πάθη ποὺ σιγοβράζουν στὶς καρδιὲς τῶν ἀκροατῶν του νὰ κοχλάζουν. Αὐτὸς εἶναι μόνο ὁ ἀντίλαος τῶν βαθύτερων αἰσθημάτων τους. "Οπου δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπιβάλει μιὰ γνώμη, μπορεῖ νὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ πιστέψουν μόνο σὲ πράγματα ποὺ ἥδη γνωρίζουν.

"Η προπαγάνδα ποὺ δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ κανένα βίαιο μέσο σημειώνει κυρίως ἐπιτυχία στὸν ἀπογοητευμένο. Οἱ ἀγωνίες, οἱ ἐλπίδες καὶ τὰ πάθη τοῦ ἀπογοητευμένου συσσωρεύονται κατὰ τέτοιο τρόπο στὶς αἰσθήσεις του, ὥστε δημιουργοῦν ἔνα ἀδιαπέραστο τεῖχος ἀνάμεσα στὸν ἀνθρωπὸ καὶ στὸν ἔξωτερικὸ κόσμο. Βλέπει μόνο αὐτὸ ποὺ ἔχει φαν-

ταστεῖ καὶ στὰ παθιασμένα λόγια τοῦ προπαγανδιστῆ ἀκούει μόνο τὴ μουσικὴ τῆς δικῆς του ψυχῆς. Στὸν ἀπογοητευμένο εἶναι πιὸ εὔκολο νὰ ἀναγνωρίσει τὶς δικές του ἰδέες καὶ σκέψεις στὴν περίπλοκη, παθιασμένη προπαγάνδα παρὰ στὰ ἀκριβῆ λόγια μιᾶς ἀλάνυχαστης λογικῆς.

'Αλλὰ καὶ ἡ πιὸ τέλεια προπαγάνδα δὲ μπορεῖ νὰ κρατήσει τὸν ἀνθρωπὸ στὴν πεποίθηση ποὺ θέλει αὐτή, ὅταν αὐτὸς ἔχει πάψει νὰ πιστεύει. Γιὰ νὰ συγκρατήσει ἔνα μαζικὸ κίνημα, πρέπει νὰ δημιουργήσει μιὰ κατάσταση ποὺ νὰ ἔξαναγκάζει τοὺς διπαδούς του νὰ πιστεύουν⁴⁷.

Στὸ κομμάτι 104 θὰ δείξουμε ὅτι τὰ λόγια εἶναι σπουδαῖο δργανό γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ψυχικοῦ ἐδάφους ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. "Οταν ἔνα κίνημα ἐδραιωθεῖ, τὰ λόγια, ἄν καὶ εἶναι πάντα χρήσιμα, παύουν νὰ παίζουν τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο. "Ενας ἀναγνωρισμένος δεξιοτέχνης τῆς προπαγάνδας δύως ὁ Γκαϊμπελς παραδέχτηκε σὲ μιὰ στιγμὴ ἀδυναμίας: «Πίσω ἀπὸ τὴν προπαγάνδα ποὺ θέλει νὰ ἐπιβληθεῖ, πρέπει νὰ στέκει πάντα ἔνα ἀκονισμένο σπαθί»⁴⁸. Φαντάζει ἐπίσης κάπως ἀπολογητικά, ὅταν ἴσχυρίζεται: «... ἀν καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται ὅτι μὲ μιὰ καλὴ προπαγανδιστικὴ θέση μποροῦν νὰ γίνουν πιὸ πολλὰ πράγματα παρὰ μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀποσιώπηση τῆς ὑπόθεσης»⁴⁹.

84

'Αντίθετα ἀπ' ὅτι περιμένουμε οἱ προπαγανδιστικὲς προσπάθειες αὐξάνονται μὲ τὴ βίᾳ ποὺ τοὺς ὑποστηρίζει τὰ νῶτα. Μὲ τὴ βίᾳ ἡ προπαγάνδα γίνεται θερμότερη καὶ ἀποτελεσματικότερη.

'Ο προσηλυτιστὴς καὶ ὁ ἀναγκαστικὰ προσήλυτος χρειάζονται τὴ σταθερὴ πεποίθηση ὅτι ἡ πίστη, τὴν δύοια ὁ ἔνας ἐπιβάλλει καὶ ὁ ἄλλος ἔξαναγκάζεται νὰ ἀποδεχθεῖ, εἶναι ἡ μόνη ἀληθινὴ πίστη. Χωρὶς τὴν πεποίθηση αὐτὴ ὁ στρατολογημένος τρομοκράτης αἰσθάνεται — ἀν δὲν εἶναι ἥδη τέτοιος — σὰν ἐγκληματίας, καὶ ὁ προσήλυτος παρὰ τὴ

θέλησή του σὰ δειλός ποὺ πουλάει τὴν ψυχή του ὅσο-ὅσσο γιὰ νὰ ζήσει.

‘Η προπαγάνδα ἔχει λοιπὸν πιὸ πολὺ τὸ σκοπὸν νὰ δικιολογήσει ἐμᾶς παρὰ νὰ πείσει τοὺς ἄλλους: ὅσο πιὸ βάσιμη εἶναι ἡ συναίσθηση τῆς ἐνοχῆς μας τόσο πιὸ θερμὴ εἶναι ἡ προπαγάνδα μας.

85

Τὸ δτὶ ἡ βία γεννάει φανατισμὸν εἶναι ἵσως τόσο σωστὸν δσο καὶ τὸ ἀντίστροφο. Πολλὲς φορὲς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαχωρισθεῖ ποιὸν ἀπὸ τὰ δύο κάνει πρῶτα τὴν ἐμφάνισή του. Αὐτὸς ποὺ χρησιμοποιεῖ βία καὶ αὐτὸς ποὺ ἀναγκάζεται νὰ δεχτεῖ τὴν βία τείνει στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς φανατικῆς στάσης. ‘Ο Ferrero λέει γιὰ τοὺς τρομοκράτες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης: «Οσο πιὸ πολὺ αἴμα ἔχυναν αὐτὰ τὰ δυστυχισμένα θύματα τοῦ μεγάλου φόβου τόσο πιὸ πολὺ αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ πιστεύουν δτὶ οἱ ἀρχές τους εἶναι ἀπόλυτες. Οἱ Ἰακωβίνοι δὲν ἔχυσαν δλο αὐτὸν τὸ αἴμα ἐπειδὴ πίστευαν στὴ λαϊκὴ κυριαρχία ὅπως σὲ μιὰ θρησκευτικὴ ἀλήθεια, ἀλλὰ προσπάθησαν νὰ πιστέψουν στὴ λαϊκὴ κυριαρχία ὅπως σὲ μιὰ θρησκευτικὴ ἀλήθεια γιατὶ ὁ φόβος τοὺς εἶχε κάνει νὰ χύσουν τόσο πολὺ αἴμα»⁵⁰. ‘Η χρησιμοποίηση τῆς τρομοκρατίας ἔξυπηρετεῖ τὸν «ὅρθοδοξο» δχι μόνο γιὰ νὰ φοβίζει καὶ νὰ καταστρέψει τοὺς ἔχθρούς του, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διατηρεῖ καὶ νὰ δυναμώνει ὁ ἔδιος τὴν πίστη του. Κάθε λυντσάρισμα στὶς Νότιες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς δὲ φοβίζει μόνο τοὺς Νέγρους, ἀλλὰ ἀναζωπυρώνει τὸ φανατισμὸν καὶ τὸ αἰσθημα τῆς ὑπεροχῆς τῶν λευκῶν.

‘Ἐπίσης καὶ στὸν «προσήλυτο παρὰ τὴ θέλησή του» ἡ βία γεννάει φανατισμό. ‘Υπάρχουν ἀποδείξεις δτὶ αὐτὸς συνδέεται τόσο στενὰ μὲ τὴ νέα του πίστη δσο καὶ αὐτὸς ποὺ ἀκολούθησε τὸ κίνημα ἐθελοντικά, καὶ ἵσως περισσότερο ἀπ’ αὐτόν. Δὲν εἶναι πάντα σωστὸν δτὰν λέμε δτὶ αὐτὸς ποὺ συνεργάζεται παρὰ τὴ θέλησή του διατηρεῖ τὴ δική του γνώμη. ‘Ο ἰσλαμισμὸς ἱεραποστολοῦσε μὲ γυμνὴ βία καὶ δμως

οἱ ἀναγκαστικοὶ μουσουλμάνοι ἔδειχναν τέτοια δογματικὴ πίστη, ποὺ ξεπερνοῦσε κι αὐτὴ τῶν πρώτων μουσουλμάνων. Κατὰ τὸν Ρενάν οἱ ἀναγκαστικοὶ προσήλυτοι τοῦ ἰσλαμισμοῦ πίστευαν σ’ αὐτὸν μὲ τέτοια ὑποτακτικὴ εὐλάβεια «ποὺ ἔτεινε νὰ γίνεται δλο καὶ πιὸ ἴσχυρή»⁵¹. ‘Η φανατικὴ ὄρθοδοξία ἐμφανίζεται κυρίως στὶς ἀργότερες φάσεις ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, δτὰν αὐτὸν βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς δύναμής του καὶ μπορεῖ νὰ διαδίδει τὴν πίστη του ἔξισου μὲ ἔξαναγκασμὸν καὶ προσηλυτισμό.

‘Ο ἔξαναγκασμός, δτὰν εἶναι ἀδιάκοπος καὶ ἀδυσώπητος, ἔχει μιὰ ἀρθαστη πειστικὴ δύναμη· καὶ αὐτὸν δχι μόνο σὲ ἀδύνατους χαρακτῆρες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀνθρώπους ποὺ βασίζονται στὴ δύναμη καὶ στὴν ἀκεραιότητα τοῦ πνεύματός τους. ‘Οταν αὐθαίρετες ἀποφάσεις τοῦ Κρεμλίνου ἔξαναγκάζουν ἐπιστήμονες, συγγραφεῖς καὶ καλλιτέχνες νὰ ἀνακαλέσουν τὴ γνώμη τους καὶ νὰ δμολογήσουν τὰ σφάλματά τους, ὑπάρχουν δλες οἱ πιθανότητες δτὶ αὐτὲς οἱ ἀνακλήσεις καὶ δμολογίες εἶναι γνήσιες μεταπείσεις καὶ δχι ἐπιφανειακὲς δμολογίες. Γιὰ νὰ μεταβάλομε τὴ δειλία μας σὲ λογικὴ πράξη, χρειάζεται νὰ ἔχομε μιὰ φανατικὴ πίστη.

86

Δὲν ὑπάρχει πουθενὰ ἔνα παράδειγμα δπου ἔνα μαζικὸ κίνημα νὰ κατέλαβε τὴν ἀρχὴ καὶ νὰ σταθεροποιήθηκε σὰν ὄργανωση μόνο μὲ τὴ μετάπειση. ‘Ο ἰστορικὸς τοῦ χριστιανισμοῦ Kenneth S. Latourette ἔχει παραδεχθεῖ: «Οσο κι ἀν εἶναι ἀσυμβίβαστο τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴ βία τῶν ὅπλων καὶ δσο καὶ ἀν τὸ γεγονός εἶναι δυσάρεστο — γιὰ χάρη τῆς ἰστορίας πρέπει νὰ λεχθεῖ δτὶ αὐτὸν τὸ πνεῦμα μπόρεσε νὰ κρατηθεῖ στὴ ζωὴ μόνο μὲ τὴ βία»⁵². Τὸ κοσμικὸ σπαθὶ δτὰν αὐτὸν ποὺ ἔκανε τὸ χριστιανισμὸν παγκόσμια θρησκεία. ‘Ο προσηλυτισμὸς συνδυάστηκε μὲ κατακτήσεις, δπου πολλὲς φορὲς ἡ ἱεραποστολικὴ ἰδέα χρησιμοποιήθηκε σὰ δικιολογία καὶ δργανο γιὰ τὴν κατάκτηση. ‘Οπου δχιστιανισμὸς δὲν κατάφερε νὰ βρεῖ στήριγμα στὴν κρατικὴ

121

122

έξουσία, δὲ μπόρεσε οὕτε νὰ ἔξαπλωθεῖ οὕτε νὰ κρατηθεῖ γιὰ πολὺ καιρό. «Στὴν Περσία... ὁ χριστιανισμὸς συνάντησε μιὰ ἐπίσημη θρησκεία ποὺ εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ θρόνου καὶ γι' αὐτὸ δὲν κατάφερε ποτὲ νὰ γίνει παραπάνω ἀπὸ τὸ θρήσκευμα μιᾶς μειονότητας»⁵³. Στὴν καταπληκτικὴ ἔξαπλωση τοῦ ἴσλαμισμοῦ ἡ κατάκτηση ἦταν πρωταρχικὸς παράγοντας, ἐνῶ ὁ προστηλυτισμὸς ἦταν μόνο συνοδευτικὸς στοιχεῖο. «Ο ἴσλαμισμὸς ἔζησε τὶς περιόδους τῆς μεγαλύτερης ἀνθησής του μαζὶ μ' ἔκεινες τῆς μεγάλης πολιτικῆς του ἀκμῆς· αὐτὲς ἦταν οἱ ἐποχές ποὺ ἔλαβε τὴ μεγαλύτερη αὔξησή του ἀπ' ἔξω»⁵⁴. «Η μεταρρύθμιση μπόρεσε νὰ κερδίσει ἔδαφος ἔκει δῆπου εὐνοήθηκε ἀπὸ τοὺς κυρίαρχους ἥγεμόνες καὶ τὶς τοπικὲς κυβερνήσεις. 'Ο Μελάγχθων, δ σοφότερος τοποτηρογράτης τοῦ Λούθηρου, λέει γι' αὐτὸ τὸ θέμα: «Τὶ θὰ γινόταν ἀπὸ τὶς διατάξεις μας χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τῆς δημόσιας ἔξουσίας; — Πλατωνικοὶ νόμοι»⁵⁵. "Οπου, ὅπως στὴ Γαλλία, ἡ κρατικὴ ἔξουσία ἦταν ἀντίθετη στὴ μεταρρύθμιση, αὐτὴ πνήγηκε στὸ αἷμα καὶ δὲν ἐμφανίσθηκε ποτὲ πιά. Στὴν περίπτωση τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης ἦταν τὰ «γαλλικὰ στρατεύματα, τὰ ἐπαναστατικὰ στρατεύματα καὶ ὅχι οἱ ἰδέες ποὺ διέσχιζαν τὴν Εὐρώπη»⁵⁶. 'Εδῶ δὲν ἐπρόκειτο γιὰ πνευματικὴ μόλυνση. 'Ο Ντυμουρίε διαμαρτυρόταν δτὶ οἱ Γάλλοι κήρυτταν τὸν ιερό τους νόμο τῆς ἐλευθερίας «σὰν ἔνα Κοράνι, μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι»⁵⁷. 'Η σημερινὴ ἀπειλὴ τοῦ κομμουνισμοῦ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς διδασκαλίας του, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονός δτὶ πίσω ἀπ' αὐτὴ στέκει ἔνας ἀπὸ τοὺς ἴσχυρότερους στρατοὺς τοῦ κόσμου.

Φαίνεται δτὶ τὸ μαζικὸ κίνημα, δταν ἔχει νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὴ βία καὶ τὸν προστηλυτισμό, προτιμᾶ τὴ βία. 'Ο Ἰσπανὸς ἄγιος Δομίνικος ἔλεγε στοὺς Ἀλβιγγηνούς: «Πολλὰ χρόνια κηρύττω σὲ σᾶς μὲ πραότητα, παρακαλώντας καὶ κλαίοντας. 'Αλλὰ μιὰ παροιμία τῆς πατρίδας μου λέει, δτὶ δῆπου δὲν πέφτει λόγος, πέφτει ράβδος. Θὰ ὑποκινήσομε ἥγεμόνες καὶ ἀρχιερεῖς νὰ ἔξοπλίσουν λαοὺς καὶ αὐτοκρατορίες καὶ νὰ τοὺς στείλουν ἐναντίον σας... Καὶ ἔτσι ἔκει δῆπου

εὐλογία καὶ ἐπιείκεια δὲν ἔφεραν ἀποτέλεσμα, θὰ χρησιομποιηθεῖ βία»⁵⁸.

87

'Ο ἴσχυρισμὸς δτὶ τὰ μαζικὰ κινήματα δὲν μποροῦν νὰ ἀναχαιτισθοῦν μὲ βία, δὲν εἶναι ἐντελῶς σωστός. 'Η βία μπορεῖ νὰ πνίξει καὶ νὰ συντρίψει τὸ ζωτικότερο κίνημα, ἀρκεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀδιάκριτα καὶ ἀδιάκοπα. Καὶ ἔδω δητὶ πίστη παρουσιάζεται σὰν ἀπαραίτητος σύμμαχος, γιατὶ μιὰ ἀλύπητη καὶ ἀδιάκοπη καταδίωξη πρέπει νὰ πηγάζει ἀπὸ μιὰ φανατικὴ πεποίθηση. «Κάθε βία ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ μιὰ σταθερὴ πνευματικὴ βάση, γίνεται ἀσταθής καὶ ἀβέβαιη. Τῆς λείπει δητὶ σταθερότητα ποὺ μπορεῖ νὰ βασίζεται μόνο σὲ μιὰ φανατικὴ κοσμοθεωρία»⁵⁹. 'Η τρομοκρατία ποὺ πηγάζει μόνο ἀπὸ ἀτομικὴ σκληρότητα δὲν προχωρεῖ οὕτε διαρκεῖ πολὺ, γιατὶ ὑπόκειται σὲ ἀστατεῖς διαθέσεις καὶ δισταγμούς. «Μόλις δύμας δητὶ βία ἐναλλάσσεται μὲ ἐπιείκεια ἔστω καὶ διστακτικά, δητὶ καταπολεμούμενη διδασκαλία δχι μόνο θὰ συνέρχεται διλοένα, ἀλλὰ θὰ εἶναι καὶ σὲ θέση νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ κάθε καταδίωξη νέες δυνάμεις»⁶⁰. Μόνο δητὶ ιερὴ τρομοκρατία δὲ γνωρίζει οὕτε χαλάρωμα οὕτε δρία.

"Ετσι φαίνεται δτὶ δὲν χρειαζόμαστε θερμὴ πίστη μόνο γιὰ νὰ ἀντιστεκόμαστε στὴ βία, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τὴν ἀσκοῦμε ἀποτελεσματικά.

88

'Απὸ ποὺ προέρχεται δητὶ ὥθηση γιὰ τὴν ἀσκηση ἐνεργητικοῦ προστηλυτισμοῦ;

'Η ἔνταση τῆς πεποίθησης δὲν εἶναι τὸ κύριο στοιχεῖο τῶν δυνάμεων ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ γιὰ τὴν ἔξαπλωση μιᾶς νέας πίστης: «Οἱ ἴσχυρες θρησκεῖες περιορίζονται συχνὰ στὸ νὰ περιφρονοῦν, νὰ καταστρέφουν δητὶ στὴν καλύτερη περίπτωση νὰ συμπονοῦν κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι δύμοιδ

τους»⁶¹. Ό ιεραποστολικός ζῆλος φαίνεται ότι ξεπηδᾶ ἀπὸ μιὰ βαθιὰ καὶ σκοτεινὴ προαίσθηση, ἀπὸ ἔνα καταθλιπτικὸ αἰσθημα τῆς ἀνεπάρκειας, καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἔκφραση τῆς πληθώρας μιᾶς μεγάλης δύναμης, ἡ ὅποια — δπως λέει ὁ Bacon — «δμοια μὲ μιὰ μεγάλη πλημμύρα ὁδηγεῖ σίγουρα σὲ ὑπερχείλισμα»⁶². Ό ἐνεργητικός προσηλυτισμὸς εἶναι περισσότερο μιὰ παθιασμένη ἀναζήτηση γιὰ κάτι που δὲν ἔχουμε ἀκόμη παρὰ ἡ ἐπιθυμία νὰ πληροφορήσουμε τὸν κόσμο μὲ κάτι ποὺ ξδη κατέχομε. Εἶναι ἡ ἀναζήτηση γιὰ τὴν τελικὴ καὶ ἀναπόφευκτη ἀπόδειξη ὅτι ἡ δική μας ἀπόλυτη ἀλήθεια εἶναι πραγματικὰ ἡ μία καὶ μοναδικὴ ἀλήθεια.

Ο φανατικὸς ιεραπόστολος δυναμώνει τὴ δική του πίστη προσηλυτίζοντας ἄλλους. Τὸ δόγμα του, ἡ ὁρθότητα τοῦ ὅποιου μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ εὔκολα, τοῦ δίνει συχνὰ τὴν ἰσχυρότερη ὀδηση. Εἶναι ἀμφιβόλο ἀν ποτὲ ἔνα κίνημα θὰ μπορέσει νὰ καταληφθεῖ ἀπ’ αὐτὸ τὸ πάθος ποὺ θέλει νὰ κερδίσει τοὺς ἀνθρώπους ἡ νὰ καταστρέψει τὸν κόσμο, ἀν δὲν κηρύττει ἔνα ἀπαράδεκτο καὶ φανερὰ παράλογο δόγμα. Στὴ συνάρτηση αὐτὴ εἶναι εὔκολο νὰ διαιπιστώσουμε ὅτι ἀκριβῶς τὸ κινήματα μὲ τὶς μεγαλύτερες ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὸ δόγμα καὶ στὴν πράξη — δηλαδὴ μ’ ἔνα ἰσχυρὸ αἰσθημα ἐνοχῆς — ἀναπτύσσουν τὴ μεγαλύτερη ιεραποστολικὴ δραστηριότητα. Όσο πιὸ ἀπραγματοποίητος ἀποδείχνεται ὁ κομμουνισμὸς στὴ Ρωσία καὶ δσο πιὸ πολὺ ἔξαναγκάζονται οἱ ἥγετες του νὰ κάνουν συμβιβασμοὺς καὶ νοθεῖες στὸ ἀρχικὸ δόγμα, τόσο πιὸ κομπαστικὴ καὶ ἀλαζονικὴ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐπίθεση ἐνάντια στὸν «ἄπιστο» κόσμο. Οἱ δουλοχράτες στὶς Νότιες Πολιτεῖες τῆς Αμερικῆς γίνονταν στὸν τονισμὸ τοῦ ἰδιαίτερου τρόπου ζωῆς τους ἐνεργητικότεροι καὶ ἐπιθετικότεροι δσο πιὸ ἀνυπόφορη γινόταν ἡ στάση του μέσα σὲ μιὰ σύγχρονη κοινωνία. Άν ἡ ἐλεύθερη οἰκονομία γίνει ἐνεργητικὴ προσηλυτιστικὴ ιερὴ ὑπόθεση, αὐτὸ θὰ εἶναι ἔνα σημάδι ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς καὶ τὰ προτερήματά της δὲν εἶναι πιὰ αὐτονόητα.

Τὸ πάθος γιὰ προσηλυτισμὸ καὶ ἡ παθιασμένη ἐπιθυμία γιὰ παγκόσμια κυριαρχία εἶναι ἵσως συμπτώματα μιᾶς

σοβαρῆς ἔλλειψης στὸν πυρήνα κάθε κινήματος. Αὐτὸ ἴσχυε πιθανὸν ἔξισου γιὰ μιὰ ὁμάδα ἀποστόλων ἡ κατακτητῶν ἡ μιὰ ὁμάδα προσφύγων, οἱ ὅποιοι τραβοῦν γιὰ μιὰ μακρινὴ χώρα ἐπειδὴ θέλουν ν’ ἀποφύγουν μιὰ ἀβάσταχτη κατάσταση στὴν πατρίδα τους. Πόσο συχνὰ ὅμως αὐτοὶ οἱ τρεῖς ἀνακατεύονται μεταξύ τους καὶ ἀλλάζουν τοὺς ρόλους τους!

Η ἀρχηγία

89

“Οποια σημασία κι ἂν θέλομε ν’ ἀποδώσομε στὸ ρόλο τοῦ ἀρχηγοῦ ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις ποὺ κάνουν ἔνα μαζικὸ κίνημα δυνατό. Δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει ἔνα κίνημα ἀπὸ τὸ τίποτε. Προτοῦ δὲν ἀρχηγὸς καὶ τὸ κίνημα προχωρήσουν σὲ δράση, πρέπει νὰ προϋπάρχουν στὴ μάζα μιὰ ἐπιθυμία γιὰ ἀκολουθία καὶ ὑπακοή καὶ μιὰ μεγάλη δυσαρέσκεια γιὰ τὰ πράγματα δπως εἶναι τώρα. “Αν οἱ προϋποθέσεις δὲν ἔχουν ἐκπληρωθεῖ, τότε δὲν πιθανὸς ἀρχηγὸς καὶ ἡ ιερὴ του ὑπόθεση μένουν χωρὶς δπαδούς, καὶ δὲν παίζει κανένα ρόλο ἀν αὐτὸς εἶναι κατάλληλος γιὰ ἀρχηγὸς ἡ ἀν ἡ ιερὴ του ὑπόθεση εἶναι ἰσχυρή. Ό πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος καὶ τὰ δυσάρεστα ἐπακόλουθά του προετοίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ μπολσεβικικό, φασιστικὸ καὶ ἐθνικοσοσιαλιστικὸ κίνημα. “Αν δὲν πόλεμος εἶχε ἐμποδισθεῖ ἡ ἀναβληθεῖ γιὰ ἔνα - δύο χρόνια, ἡ μοίρα τοῦ Λένιν, τοῦ Μουσσολίνι καὶ τοῦ Χίτλερ δὲ θὰ διέφερε ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἔξαρτεων συνωμοτῶν καὶ ἐπαναστατῶν τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ὅποιοι δὲν κατέρθωσαν νὰ μεταβάλουν τὶς συγχές ἀταξίες καὶ κρίσεις τῆς ἐποχῆς τους σὲ ἰσχυρὰ μαζικὰ κινήματα. Κάτι ἔλειπε. Οἱ εύρωπαικὲς μάζες δὲν εἶχαν χάσει μέχρι τὰ ἀνατρεπτικὰ γεγονότα τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ἐντελῶς τὴν πίστη τους στὸ παρὸν καὶ γι’ αὐτὸ δὲν ήταν πρόθυμες ν’ ἀλλάξουν αὐτὸ τὸ παρὸν μὲ μιὰ νέα

ζωή καὶ ἔνα νέο κόσμο. Ἀκόμη καὶ οἱ ἔθνικιστικοὶ ἀρχηγοὶ ποὺ εἶχαν μεγαλύτερες ἐπιτυχίες ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατικοὺς δὲ μποροῦσαν νὰ κάνουν τὸν ἔθνικισμὸν δῆμοφυλῆ ἵερὴ ὑπόθεση. Ὁ δργανωμένος ἔθνικισμὸς καὶ ὁ δργανωμένος ἐπαναστατισμὸς φαίνεται ὅτι βαδίζουν μαζί. Καὶ στὴν Ἀγγλία ὁ ἀρχηγὸς ἔπειτε νὰ περιμένει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Στὴ δεκαετία μετὰ τὸ 1930 προετοιμάζεται ὁ πιθανὸς ἀρχηγὸς (Τσώρτσιλ) καὶ μέρα μὲ τὴ μέρα ὅλο καὶ κάτι ἀκούγοταν γι' αὐτόν. Ὁ λαὸς δὲν ἔδειχνε ὅτι ήταν πρόθυμος νὰ τὸν ἀκολουθήσει. Μόνον ὅταν ἡ καταστροφὴ συγκλόνιζε τὴν χώρα καὶ ἔκανε τὶς αὐτόνομες ἔξεχωριστὲς ὑπάρξεις ἀφόρητες καὶ ἀσήμαντες ἀνοίγτηκε ὁ δρόμος στὸν ἀρχηγό.

“Ολοὶ οἱ μεγάλοι ἀρχηγοί, ἡ ἐμφάνιση τῶν δόπιων μᾶς δείχνει ἔνα ἔξαιρετικὰ ἀποφασιστικὸν σῆμεῖο στὴν πορεία ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, περιμένουν συχνὰ πολὺ καιρὸς στὰ παρασκήνια. Οἱ συμπτώσεις καὶ ἡ δραστηριότητα ἄλλων ἀνθρώπων πρέπει νὰ προετοιμάσουν πρῶτα τὴν σκηνὴν πρὸς ἐμφανιστοῦν αὐτοὶ καὶ ἀρχίσουν τὴν παράστασή τους. «Ὁ ἀρχηγὸς σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ στιγμὴ φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ τελευταῖος σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ συμπτώσεις»⁶⁸.

90

‘Αφοῦ στηθεῖ ἡ σκηνὴ δὲν ἐπιτρέπεται χρονοτριβὴ στὴν ἐμφάνιση ἐνὸς πραγματικὰ καλοῦ ἀρχηγοῦ. Χωρὶς αὐτὸν δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κανένα κίνημα. Τὸ ὅτι ὁ καιρὸς εἶναι ὕριμος δὲν εἶναι ἀρκετὸς λόγος γιὰ τὴ γέννηση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος καὶ οὕτε ἐκλογές, οὕτε νόμοι, οὕτε διοικητικὰ γραφεῖα μποροῦν νὰ τὸ ἐκκολάψουν. Ὁ Λένιν ἤταν ἔκεινος ποὺ ἔστρεψε τὴ ροή τῶν γεγονότων στὰ κανάλια τῆς μπολσεβικῆς ἐπανάστασης. “Αν τὸ 1917 πέθαινε στὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Ἐλβετία στὴ Ρωσία, μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ μὲ μεγάλη σιγουρίᾳ ὅτι οἱ ἄλλοι ἐπιφανεῖς μπολσεβίκοι θὰ ἔμπαινων σὲ μιὰ κυβέρνηση συνεργασίας. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ήταν μιὰ λίγο ἡ πολὺ φιλελεύθερη δημοκρατία, διοικούμενη κυρίως ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη. Στὴν περίπτωση τοῦ

Μουσσολίνι καὶ τοῦ Χίτλερ ἡ ἀπόδειξη εἶναι πιὸ καθαρή. Χωρὶς αὐτοὺς δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει οὔτε τὸ φασιστικὸν οὔτε τὸ ἔθνικοσοσιαλιστικὸν κίνημα.

Τὰ γεγονότα στὴν Ἀγγλία αὐτὴ τὴν ἐποχὴν εἶναι ἐπίσης μιὰ ἀπόδειξη τῆς ἀναρχαιότητας ἐνὸς ἴκανον ἀρχηγοῦ γιὰ τὴν ἀποκρυστάλλωση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. “Ενας γεννημένος γιὰ ἀρχηγὸς (ἔνας σοσιαλιστής Τσώρτσιλ) ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐργατικοῦ κόμματος θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσει τὶς δραστικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς κρατικοποίησης μέσα στὴ θερμὴ ἀτμόσφαιρα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος καὶ ὅχι στὴ μὴ δραματικὴ μονοτονία τῆς σοσιαλιστικῆς νηφαλιότητας. Θὰ ἔδινε στὸν Ἀγγλο ἐργάτη τὸ ρόλο ἐνὸς ἡρωικοῦ παραγωγοῦ, τὸ ρόλο τοῦ πρωτοπόρου μιᾶς πραγματικὰ ἐπιστημονικῆς βιομηχανοποίησης. Θὰ ἔδινε στοὺς Ἀγγλους τὸ συναίσθημα ὅτι κύριος σκοπός τους εἶναι ν' ἀποδείξουν σ' ὅλο τὸν κόσμο — καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀμερικὴ καὶ στὴ Ρωσία — τί μπορεῖ νὰ κατορθώσει ἔνας πραγματικὰ πολιτισμένος λαὸς μὲ σύγχρονες μεθόδους παραγωγῆς, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴ σύγχυση, τὴ σπατάλη καὶ τὴν ἀπληστία τοῦ καπιταλιστικοῦ διευθυντισμοῦ καὶ τὸ βιζαντινισμό, τὴ βαρβαρότητα καὶ τὴν ἄγνοια τῆς μπολσεβικῆς γραφειοκρατίας. Θὰ ξέρει νὰ ἐμφυσήσῃ στοὺς Ἀγγλους τὴν ἰδιαίτερη φράσην τὴν ἔμφυσήν της στὸν Ἀγγλο τὴν ἰδιαίτερη φράσην τὴν ἔμφυσήν της μπολέμου.

‘Η σιδέρενια θέληση, ἡ τόλμη καὶ ἡ φαντασία ἐνὸς ἔξαιρετον ἀρχηγοῦ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ συνένωση καὶ τὴν κινητοποίηση τῶν δυνάμεων ποὺ ὑπάρχουν γιὰ ἔνα μαζικό κίνημα. Ὁ ἀρχηγὸς ἀντιπροσωπεύει τὴ βεβαιότητα, τὴν δρμή καὶ τὴ δύναμη τοῦ δόγματος τοῦ κινήματος. Τούτες εἰ καὶ δικαιολογεῖ τὸ μίσος ποὺ ἔχει συσσωρευθεῖ στὶς ψυχές τῶν ἀπογοητευμένων. Φτιάχνει τὴν εἰκόνα ἐνὸς εὐτυχισμένου μέλλοντος μὲ σκοπὸν νὰ δικιολογήσει τὶς θυσίες τοῦ παρόντος. Προκαλεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸν γιὰ τὴ συλλογικὴ ζωή — τὸ αἰσθημα τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ μιὰ ἀδύνατη καὶ ἀσήμαντη ἔξεχωριστὴ ὑπαρξη.

Ποιές ἴκανότητες εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὸ ρόλο του;

Ἐξαιρετικὴ ἔξυπνάδα, εὐγενικὸς χαρακτήρας καὶ πρωτοτυπία δὲν εἶναι οὔτε ἀπαραίτητα οὔτε ἐπιθυμητά. Οἱ κύριες ἵκανότητες φαίνεται δτι εἶναι : τόλμη καὶ εὐχαρίστηση ἀπὸ τὸ πεῖσμα· σιδερένια θέληση· φανατικὴ πεποίθηση δτι κατέχει τὴ μιὰ καὶ μοναδικὴ ἀλήθεια· ἐμπιστοσύνη στὴν ἐπιτηδειότητα καὶ στὴν τύχη του· ἵκανότητα νὰ μισεῖ μὲ πάθος· περιφρόνηση τοῦ παρόντος· ἔξαιρετικὴ ἀνθρωπογνωσία· εὐχαρίστηση στὰ σύμβολα (θεάματα, τελετές)· ἀπεριόριστη ὑπεροψία· γνώση δτι ἡ μεγαλύτερη ἐπιθυμία τῶν διπαδῶν του εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς κοινότητας καὶ δτι στὴν περίπτωση ἀυτὴ ποτὲ δὲ θὰ μπορέσει νὰ τοὺς εὐχαριστήσει ἀρκετά· ἵκανότητα νὰ ἀπαιτεῖ ἀπὸ μιὰ διμάδα ἵκανῶν ὑπαρχηγῶν πίστη μέχρι τὸ θάνατο. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἵκανότητα εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες καὶ συνάμα ἀπὸ τὶς δυσκολότερες στὴν ἀπόκτησή τους. Οἱ ὑπεράνθρωπες δυνάμεις ἐνὸς ἀρχηγοῦ δὲ δείχνονται τόσο πολὺ μὲ τὸν τρόπο ποὺ κρατάει τὶς μάζες κοντά του, ἀλλὰ μὲ τὴν ἵκανότητα νὰ διευθύνει — θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς — νὰ μαγεύει μιὰ μικρὴ διμάδα ἀπὸ ἵκανούς ἄνδρες. Αὐτοὶ οἱ ἄνδρες πρέπει νὰ εἶναι τολμηροί, ὑπερήφανοι, ἔξυπνοι, νὰ ἔχουν δργανωτικές ἵκανότητες καὶ νὰ μποροῦν νὰ διευθύνουν μόνοι τους μεγάλες ὑποθέσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ ὑποτάσσονται ἐντελῶς στὴ θέληση τοῦ ἀρχηγοῦ τους, νὰ ἀντλοῦν τὴν ἔμπνευση καὶ τὴ δύναμή τους ἀπ' αὐτὸν καὶ νὰ εἶναι ὑπερήφανοι γι' αὐτὴ τὴν ὑποταγὴ τους.

Οἱ παραπάνω ἵκανότητες δὲν εἶναι ὅλες ἔξισου σπουδαῖες. Οἱ ούσιαστικότερες γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀρχηγοῦ ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος φαίνεται δτι εἶναι ἡ τόλμη, ἡ φανατικὴ πίστη σὲ μιὰ Ἱερὴ ὑπόθεση, ἡ γνώση γιὰ τὴ σημασία ἐνὸς σταθεροῦ συλλογικοῦ σώματος καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἵκανότητα γιὰ τὴν ἐμφύσηση τυφλῆς ὑποταγῆς σὲ μιὰ διμάδα ἄξιων ὑπαρχηγῶν. Ἡ ἀποτυχία τοῦ Τρότσκι σὰν ἀρχηγοῦ ὀφειλόταν στὸ δτι αὐτὸς δὲ θεωροῦσε ἀπαραίτητο ἡ δὲν ἔταν ἵκανὸς νὰ μαζεύει γύρω του ἕνα ἐπιτελεῖο ἀπὸ ἵκανούς καὶ πιστούς συντρόφους. Δὲν κέρδιζε προσωπικές συμπάθειες ἡ ἀν τὶς κέρδιζε δὲ μποροῦσε νὰ τὶς διατηρήσει⁶⁴. "Ενα

πρόσθετο ἔμπόδιο ἔταν γι' αὐτὸν ἡ μεγάλη του εὐλάβεια ἀπέναντι στὸ ξεχωριστὸ ἀτομο καὶ στὸ δημιουργικὸ ἄνθρωπο. Δὲν ἔταν πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀνομία καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς αὐτόνομης ὑπαρξῆς καὶ δὲν καταλάβαινε ἀρκετὰ τὴ σημασία τῆς κοινότητας γιὰ ἐνα μαζικὸ κίνημα. 'Ο Σούν Γιάτ-σεν «συνάθροιζε γύρω του... ἐναν ἀσυνήθιστα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἵκανούς καὶ πιστούς συντρόφους ποὺ τοὺς ἀναβε τὴ φαντασία μὲ τοὺς ὄραματισμούς του γιὰ μιὰ νέα Κίνα, καὶ ἀπὸ τοὺς ὄποιους ἀπαιτοῦσε πίστη καὶ ἀφοσίωση»⁶⁵. Σὲ ἀντίθεση μ' αὐτὸν φαίνεται δτι ὁ Τσάγκ-Κάι-Σέκ στερεῖται κάθε ούσιαστικὴ ἵκανότητα ἐνὸς ἀρχηγοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Ντὲ Γκάλι εἶναι ἄξιος προσοχῆς. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἔξω ἀπὸ τὴ Ρωσία δὲ μποροῦν νὰ φτάσουν στὸ ὑψος ἐνὸς πραγματικοῦ ἀρχηγοῦ ἔξαιτίας τῆς ὑποταγῆς τους στὸ Στάλιν καὶ στὸ πολιτικούρο. Γιὰ νὰ δημιουργήσει ὁ κομμουνισμὸς τώρα σὲ ὄποιο δήποτε δυτικὸ κράτος ἐνα ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα, πρέπει νὰ τεθεῖ ἡ ἐκλογή : ἡ ἡ προσωπικότητα τοῦ Στάλιν γίνεται τόσο ἀμεση καὶ ἀπτή, ὥστε νὰ παίξῃ τὸ ρόλο τοῦ καταλύτη, ἡ τὸ ντόπιο κομμουνιστικὸ κόμμα ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ δείχνει τὴν περιφρόνηση του δπως ὁ Τίτο ἀπέναντι στὸν καπιταλισμὸ καὶ τὸ σταλινισμό. Εἶναι ἀμφίβολο ἀν ὁ Λένιν θὰ μποροῦσε νὰ ἀσκήσει τὴν ἀποφασιστικὴ του ἐπιρροή στὴν πορεία τῶν πραγμάτων στὴ Ρωσία, ἀν ἔταν ἀπεσταλμένος ἐνὸς ἀρχηγοῦ ἡ πολιτ-μπυρὸ ποὺ εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ ἔξωτερικό.

91

Οἱ χοντρές ίδεις ποὺ ἐκφράσθηκαν ἀπὸ πολλοὺς πετυχημένους ἀρχηγοὺς μαζικῶν κινημάτων τῆς ἐποχῆς μας ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ δτι στὴν ἀρχηγία ἀνήκει μιὰ σχετικὴ πνευματικὴ βαρβαρότητα καὶ ἀνωριμότητα. Δὲν ἔταν ὅμως ἡ πνευματικὴ ἀνωριμότητα τοῦ Χίτλερ, μὲ τὴν ὄποια αὐτὸς κέρδιζε καὶ συγκρατοῦσε τοὺς διπαδῶν του, ἀλλὰ ἡ ἀσύγκριτη αὐτοπεποίθηση ποὺ ἐπέτρεπε στὸν ἀρχηγὸ αὐτὸν νὰ ἔχει πολύ

130

τις ἀπίθανες ἰδέες του. Μόνο ἔνας πραγματικὰ σοφὸς ἀρχηγός, ποὺ θὰ τολμοῦσε νὰ βασίζεται στὴ σοφίᾳ του, θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει τὶς ἴδιες πιθανότητες ἐπιτυχίας. 'Η ποιότητα τῶν ἰδεῶν φαίνεται δtti παῖσι στὰ μαζικὰ κινήματα ἔναν κατώτερο ρόλο. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἡ ἀλαζονικὴ στάση, ἡ περιφρόνηση ἔνων πεποιθήσεων καὶ ἡ ὑπεροπτικὴ πρόκληση τοῦ κόσμου.

'Ο τσαρλατανισμὸς εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἀπαρίτητος γιὰ πετυχημένους ἀρχηγούς. Χωρὶς συνεδηπή διαστρέβλωση τῶν γεγονότων δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κανένα μαζικὸ κίνημα. Κανένα φανερὸ καὶ χειροπιαστὸ πλεονέκτημα δὲ μπορεῖ νὰ κερδίσει δπαδοὺς γιὰ τὸ κίνημα καὶ νὰ τοὺς κάνει πιστούς καὶ ἀφοσιωμένους μέχρι θανάτου. 'Ο ἀρχηγὸς πρέπει νὰ εἶναι πρακτικὸς καὶ ρεαλιστής, πρέπει ὅμως νὰ μιλάει τὴ γλώσσα ἔνδος προφήτη καὶ ἰδεαλιστῆ.

'Η πρωτοτυπία δὲν εἶναι καμιὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀρχηγία. 'Ενα ἀπὸ τὰ πιὸ παράξενα γνωρίσματα ἔνδος πετυχημένου ἀρχηγοῦ εἶναι ἡ προθυμία του νὰ μιμεῖται φίλους καὶ ἔχθρούς. 'Η τόλμη, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ γι' αὐτὸν τὸν τύπο ἀρχηγού, ἀποτελεῖται τόσο ἀπὸ τὴν τόλμη γιὰ μίμηση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν τόλμη νὰ ἀψηφάει τὸν κόσμο. 'Ισως τὸ ἀδίστακτο μιμητικὸ ταλέντο νὰ εἶναι τὸ κλειδὶ τῆς ἐπιτυχίας γιὰ κάθε ἥρωικὴ σταδιοδρομία: ἀλάθητη διαμόρφωση σύμφωνα μὲ ἔνα πρότυπο. Αὐτὴ ἡ ἀσυνήθιστη μιμητικὴ ἵκανότητα δείχνει δtti ὁ ἥρωας δὲν κατέχει ἔνα δλοκληρωτικὰ ἔξελιγμένο καὶ ἀναγνωρισμένο 'Εγώ. Μέσα του ὑπάρχουν πολλὰ ὑποτυπώδη καὶ καταπιεσμένα στοιχεῖα. 'Η δύναμή του ἔγκειται στὰ τυφλά του σημεῖα καὶ στὸ σκέπασμα ὅλων αὐτῶν ἐκτὸς ἀπὸ ἔνα.

92

'Η δλοκληρωτικὴ ἔγκατάλειψη ἔνδος διαχωριζόμενου 'Εγώ εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς τέλειας ἔνότητας καὶ τῆς ἀφοσίωσης. Δὲν ὑπάρχει ἵσως κανένας καλύτερος δρόμος γιὰ τὴν δλοκληρωτικὴ αὐτὴ ἔγκατάλειψη ἀπὸ τὴν

ἀνεπιφύλακτη καὶ τυφλὴ ὑπακοὴ ποὺ γίνεται συνήθεια. 'Οταν ὁ Στάλιν ἔξαναγκάζει ἐπιστήμονες, καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς νὰ ἔρπουν στὰ τέσσερα καὶ νὰ ἀποκηρύσσουν τὴν αἰσθησή τους γιὰ τὸ ὄρασι, τὴν προσωπική τους εὐφυΐα καὶ τὴν ἡθική τους συνείδηση, δὲν τὸ κάνει γιὰ νὰ ἵκανοποιήσει ἔνα σαδιστικό του ἔνστικτο, ἀλλὰ γιὰ νὰ γιορτάσει μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο τὴν ἀνώτερη ἀρετὴ — τὴν τυφλὴ ὑπακοή. Γιὰ δlla τὰ μαζικὰ κινήματα ἡ ὑπακοὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀρετὴ τοποθετεῖται στὴν ἴδια βαθμίδα μὲ τὴν πίστη: «ἡ πνευματικὴ κοινότητα δὲν ἀπαιτεῖ μόνο ἀπόλυτη συμφωνία μὲ τὴ μία καὶ μοναδικὴ πίστη, ἀλλὰ καὶ τέλεια ὑποταγὴ καὶ ὑπακοὴ στὴ θέληση τῆς ἔκκλησίας καὶ τοῦ πάπα ὅπως στὸν ἴδιο τὸ Θεό»⁶⁶. 'Ὑπακοὴ δὲν εἶναι μόνο ἡ πρώτη ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ πρώτη διάταξη ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ κόμματος καὶ τοῦ φλογεροῦ ἔθνικισμοῦ. Τὸ νὰ μὴ ρωτάει κανεὶς Γιατί, θεωρεῖται ἀπ' δlla τὰ μαζικὰ κινήματα σὰ σημάδι ἔνδος δυνατοῦ καὶ εὐγενικοῦ πνεύματος.

'Η ἀταξία, ἡ αἰματοχυσία καὶ ἡ καταστροφὴ ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ πέρασμα ἔνδος μαζικοῦ κινήματος μᾶς ὁδηγοῦν στὴ σκέψη δtti οἱ ὀπαδοὶ του εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἀξεστοὶ καὶ ἀνομοί. Στὴν πραγματικότητα δμως ἡ μαζικὴ ἀγριότητα δὲν εἶναι σὲ κάθε περίπτωση σύνολο ἀτομικῶν ἀνομιῶν. 'Η ἀτομικὴ τάση γιὰ φίλονικία ἐμποδίζει τὴν κοινὴ δράση, γιατὶ παρασύρει τὸ ξεχωριστὸ ἀτομοῦ νὰ κάνει τοῦ κεφαλιοῦ του. Αὐτὴ φτιάχνει τὸν πρωτοπόρο, τὸν τυχοδιάκτη καὶ τὸ ληστή. 'Αντίθετα ὁ «ὁρθόδοξος» εἶναι στὸ βάθος του ἔνα ὑπάκουο καὶ συγκαταβατικὸ πλάσμα, ὅσο ὡμὲς καὶ βίαιες κι ἀν εἶναι οἱ πράξεις του. Οἱ χριστιανοὶ προσῆλυτοι, ποὺ σκηνοθετοῦσαν ἐπιθέσεις ἐνάντια στὸ πανεπιστήμιο τῆς 'Αλεξάνδρειας καὶ κρεμοῦσαν τοὺς ὕποπτους καθηγητὲς γιὰ ἀποπλανητικὴ διδασκαλία, ἦταν ὑπάκουα μέλη μᾶς κλειστῆς ἔκκλησίας. 'Ο κομμουνιστὴς ὑποκινητὴς εἶναι ἔνα δουλολοπεπὲς μέλος τοῦ κόμματος. Οἱ 'Ιάπωνες καὶ οἱ ναζί ταραξίες ἦταν οἱ πειθαρχικότεροι ἄνθρωποι ποὺ γνώρισε ποτὲ ὁ κόσμος. 'Ο 'Αμερικανὸς ἐπιχειρηματίας βρίσκει συχνὰ στὸ φανατικὸ ρατσιστὴ τῶν Νοτίων Πολιτειῶν ποὺ

131

132

κατέχεται ἀπὸ μαζικὰ πάθη, ἔναν πρόθυμο καὶ φιλομαθῆ ἐργάτη, καὶ ὁ στρατὸς ἔχει ἐπίσης ἀνακαλύψει ὅτι αὐτὸς δέχεται πρόθυμα τὴν πειθαρχία.

93

Οἱ ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ εἶναι ἄγονη καὶ ἀβέβαιη, φαίνεται ὅτι δείχνουν μεγαλύτερη πρόθυμία γιὰ ὑπακοὴ παρὰ οἱ ἄνθρωποι ποὺ εἶναι εὐχαριστημένοι μὲ τὸν ἔαυτό τους καὶ ἔχουν αὐτοπεποίθηση. Γιὰ τοὺς ἀπογοητευμένους ἡ λύτρωση ἀπὸ τὴν εὐθύνη ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὴ λύτρωση ἀπὸ τὴ σκλαβιά. Εἶναι ἔξαιρετικὰ πρόθυμοι νὰ πουλήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους γιὰ ν' ἀποτινάξουν τὸ βάρος τῆς θέλησης, τῆς ἀπόφασης καὶ τῆς εὐθύνης γιὰ τὸ ἀναπόφευκτο ναυάγιο. Εἶναι ἔξαιρετικὰ πρόθυμοι νὰ ἀρνηθοῦν τὸ δικό τους τρόπο ζωῆς γιὰ χάρη ἐκείνων ποὺ προγραμματίζουν, διευθύνουν καὶ ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη γιὰ δλα. Ἡ ὑποταγὴ δλων κάτω ἀπὸ ἔναν ἀρχηγὸν εἶναι γι' αὐτοὺς ἔνα βῆμα καντύτερα στὸ ἴδαινικό τους τῆς ἰσότητας.

Σὲ ἐποχὴς κρίσεων, πλημμυρῶν, σεισμῶν, ἐπιδημιῶν, οἰκονομικῶν πιέσεων καὶ πολέμων ἡ ἀτομικὴ προσπάθεια δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία καὶ οἱ ἄνθρωποι κάθε τάξης εἶναι πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσουν καὶ νὰ ὑπακούσουν σ' ἔναν ἀρχηγό. "Ετσι ἡ ὑπακοὴ τους γίνεται τὸ μοναδικὸ στέρεο σημεῖο στὸ χάος τῆς ἐφήμερης ὑπαρξής τους.

94

Ἄπὸ τοὺς ἀπογοητευμένους προέρχονται μὲ μεγάλη πιθανότητα οἱ σταθερότεροι δπαδοί. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι αὐτοὶ μὲ τὴ μικρότερη αὐτοπεποίθηση πτοοῦνται λιγότερο ἀπὸ μιὰ ἥττα. Γιατὶ δὲ συσπειρώνονται τόσο στενά μὲ τοὺς δόλους γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν ἔνα σπουδαῖο γι' αὐτοὺς ἔργο, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴν ὑποχρεωθοῦν νὰ ἀναλάβουν τὴν εὐθύνη σὲ περίπτωση ἀποτυχίας. "Αν ἡ κοινὴ ἐπιχείρηση ἀποτύχει ἀπὸ κοινὴ εὐθύνη εἶναι τουλάχιστο σίγουροι

ὅτι οἱ δικές τους ἐλλείψεις δὲ θὰ γίνουν ὄρατες, πράγμα γιὰ τὸ δποῖο φοβοῦνται περισσότερο ἀπ' δλα. Ἡ πίστη τους μένει ἀπλήγωτη, καὶ εἶναι πάλι πρόθυμοι γιὰ νέα δοκιμή.

Οἱ ἀπογοητευμένοι ἀκολουθοῦν ἔναν ἀρχηγὸ λιγότερο ἀπὸ πίστη ὅτι τοὺς ὁδηγεῖ στὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ βαθύτερο αἰσθημά τους ὅτι αὐτὸς θὰ τοὺς τραβήξει μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀνεπιθύμητο Ἐγώ τους. Ἡ ἀναντίρρητη ὑποταγὴ κάτω ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ ἀρχηγοῦ δὲν εἶναι ἔνα μέσο γιὰ τὸ σκοπό, ἀλλὰ μιὰ ἐκπλήρωση. Ποὺ θὰ δηγηγθοῦν δὲν ἔχει μεγάλη σημασία.

95

Άναμεσα στὸν ἀρχηγὸ ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος καὶ στὸν ἀρχηγὸ μιᾶς ἐλεύθερης κοινωνίας ὑπάρχει μιὰ σημαντικὴ διαφορά. Σὲ μιὰ λιγότερο ἡ περισσότερο ἐλεύθερη κοινωνία ἔνας ἀρχηγὸς μπορεῖ νὰ διατηρήσει τὴν ἐπιρροή του πάνω στοὺς ἄνθρωπους, μόνο δταν ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴ λογικὴ καὶ στὴν καλοσύνη τῶν ἐμπιστευμένων στὴν ἡγεσία του. "Ενας ἀρχηγὸς δεύτερης κλάσης ποὺ ἔχει τὴν ἐμπιστοσύνη αὐτῇ, θὰ κρατηθεῖ περισσότερο ἀπὸ ἔναν καλύτερο ποὺ δὲν τὴν ᔁχει. Αὐτὸς σημαίνει ὅτι σὲ μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία ὁ ἀρχηγὸς ἀκολουθεῖ τὸ λαό του ἐκεὶ ποὺ τὸν ὁδηγεῖ αὐτὸς (ὁ ἀρχηγός). "Οπως διατύπωσε κάποιος, πρέπει νὰ βρεῖ πρὸς τὰ ποὺ θέλει νὰ πάει δ λαός του, γιὰ νὰ τὸν ὁδηγήσει. "Αν δ ἀρχηγὸς μιᾶς ἐλεύθερης κοινωνίας ἀρχίσει νὰ περιφρονεῖ τοὺς ἄνθρωπους, πέφτει ἀργὰ ἡ γρήγορα στὴ μοιραία γνώμη δι τοὺς ἄνθρωποι εἶναι κουτοὶ καὶ μ' αὐτὸς ἀνόιγει τὸ λάκκο τῆς ἀποτυχίας του. "Οταν δμως δ ἀρχηγὸς εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκεῖ ἀδιάκριτη βία, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. "Οπου δ ἀρχηγὸς μπορεῖ νὰ ἔξαναγκάζει σὲ τυφλὴ ὑπακοὴ, δπως σ' ἔνα μαζικὸ κίνημα, μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ μὲ τὴν προϋπόθεση δι τοὺς δλων οἱ ἄνθρωποι εἶναι δειλοί. Μπορεῖ νὰ τοὺς μεταχειρίζεται ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, καὶ θὰ ᔁχει ἀνάλογη ἐπιτυχία. "Ενας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ οἱ κομμουνιστὲς ἀρχηγοὶ χάνουν ἔδαφος στὰ συνδικάτα μας,

133

134

είναι ότι άκολουθούν τὴν κομματική γραμμή καὶ σύμφωνα μὲ τὴν τακτικὴν τοῦ κόμματος παίρουν στάση ἀρχῆγῶν μαζικῶν κινημάτων σὲ μιὰ δργάνωση ἐλεύθερων ἀτόμων.

Ἡ δράση

96

Ἡ δράση συνδέει τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ ἀνθρωποὶ τῆς δράσης — οἰκοδόμοι, στρατιῶτες, ἀθλητὲς καὶ ἀκόμη οἱ φυσικοὶ ἐπιστήμονες — παρουσιάζουν μεταξύ τους λιγότερα στοιχεῖα διαφορᾶς ἀπὸ τὸν διανοούμενος καὶ γενικά τοὺς ἀνθρώπους τῶν ὅποιων ἡ δημιουργικὴ δύναμη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρμονία τοῦ Ἐγώ. Οἱ ἀδιάκοπα δραστήριοι ἔχουν πολλὰ στοιχεῖα ἐλαττωματικὰ καὶ ἀδιαφοροποίητα. Δὲν είναι ποτὲ ἔτοιμοι γιὰ δράση, ἀν πρὸν δὲν ἀποτινάξουν τὸ Ἐγώ τους. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἔνας ἐνεργητικὸς λαὸς ἔχει τάσεις γιὰ δμοιομορφία. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ μετανάστες στὴ Βόρειο Ἀμερικὴ χωρὶς τὴν τεράστια ἐπιχείρηση, τὸ νὰ κατακτήσουν μιὰ ἀπέραντη ἥπειρο, θὰ εἶχαν πετύχει μέσα σὲ τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα τὴν καταπληκτική τους δμοιομορφία. "Οποιος ἔρχόταν στὴν Ἀμερικὴ γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει κάτι καὶ νὰ κάνει χρήματα ἀμερικανοποιίταν εὔκολότερα καὶ ριζικότερα ἀπὸ ἔκεινον ποὺ ἔρχόταν γιὰ νὰ πραγματοποιήσει ξενόκοσμα ἰδανικά. Οἱ ἀνθρωποὶ τῆς δράσης αἰσθάνονταν κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ συγγένεια μὲ τὰ ἐκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν ωχτεῖ στὴν Ἰδια ἐπιχείρηση." Ἀπὸ νωρὶς καταλάβαιναν ότι ἔπρεπε νὰ ἀφομοιώθουν μὲ τὸ περιβάλλον τους ὅπως ἔκαναν οἱ ἄλλοι, νὰ μάθουν τὴν Ἰδια γλώσσα καὶ νὰ παίζουν τὸ Ἰδιο παιχνίδι ποὺ ἔπαιζαν οἱ ἄλλοι, ἀν ἤθελαν νὰ πετύχουν κάτι. Τὸ τρελὸ κυνήγι στὸ ὅποιο εἶχαν ωχτεῖ παρεμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Χωρὶς ἀναπτυγμένη προσωπικότητα δὲ μποροῦσαν, ἀκόμη κι ἀν ἤθελαν, νὰ ἀντιτάξουν κανέναν προστατευτικὸ τοῦχο ἐνάντια στὶς ἐπιδράσεις τοῦ περι-

βάλλοντος. Ἀντίθετα ἔκεινοι ποὺ ξρθαν γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὰ ἰδανικά τους γιὰ ἐλευθερία, δικαιοσύνη καὶ ἴσοτητα μετροῦσαν τὰ ἰδανικά τους μὲ τὰ δεδομένα αὐτῆς τῆς χώρας καὶ ἔβρισκαν ότι ἡ πραγματικότητα δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς ἰδέες τους. Αἰσθάνονταν ἀνώτεροι καὶ δπως ήταν ἐπόμενο ἀπομονώνονταν ἀπὸ τὸ περιβάλλον τους.

97

Οἱ διανοούμενοι συνεργάζονται σπάνια εἰρηνικά, ἐνῶ οἱ ἀνθρωποὶ τῆς δράσης ἐργάζονται συνήθως μὲ δμόνοια καὶ φιλία. Ὁμαδικὴ ἐργασία σὲ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ θέματα είναι σπάνια, ἐνῶ γιὰ τὸν ἀνθρώπους τῆς δράσης αὐτὸν είναι κανόνας καὶ μάλιστα ἀπαραίτητος. Ἡ ἀναφώνηση «Ἄς χτίσομε μιὰ νέα πόλη κι ἔνα νέο πύργο»⁶⁷ είναι πάντοτε ἔκαληση γιὰ δμαδικὴ δράση. "Ἐνας κομμουνιστής διοικητικὸς ἐπίτροπος τῆς βιομηχανίας ἔχει μεγαλύτερη δμοιότητα μ' ἔναν καπιταλίστα βιομήχανο παρὰ μὲ ἔνα θεωρητικὸ τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἡ πραγματικὴ «διεθνής» είναι αὐτὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς δράσης.

98

"Ολα τὰ μαζικὰ κινήματα χρησιμοποιοῦν τὴ δράση σὰν ἔνα μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς κοινοτικοποίησης. Οἱ περιπλοκές τὶς ὅποιες ἀναζητᾶ καὶ δημιουργεῖ ἔνα μαζικὸ κίνημα δὲ χρησιμεύουν μόνο γιὰ τὴν κατατρόπωση τῶν ἐχθρῶν τοῦ κινήματος, ἀλλὰ ἀποσκοποῦν καὶ στὴν ἀπογύμνωση τῶν διαδῶν του ἀπὸ τὴν προσωπικότητά τους καὶ στὴν ἀνύψωση τῆς συγχωνευτικῆς τους διάθεσης μὲ τὸ μαζικὸ κίνημα. Ἐκχερσώσεις, χτίσιμο πόλεων καὶ ἔξερευνήσεις ἔχουν ἔναν παρόμοιο σκοπό. Ἀκόμη καὶ ἡ παρέλαση μπορεῖ νὰ ἐνεργήσει κοινοτικοποιητικά. Ὁ Χέρμαν Ράουσνιγκ, ποὺ στὴν ἀρχὴ θεωροῦσε τὶς παρελάσεις σὰν ἀσκοπή σπατάλη χρόνου καὶ δύναμης, ἀναγνώρισε ἀργότερα τὶς λεπτές τους ἐπιδράσεις: «Ἡ παρέλαση ἀποσπᾶ τὴν προσοχή.

135

136

‘Η παρέλαση σκοτώνει τὴ σκέψη. Ή παρέλαση καταργεῖ τὴν προσωπικότητα»⁶⁸.

Ο ἀπογοητευμένος ἀκούει μὲ προθυμία τὴν ἔκκλησην τοῦ μαζικοῦ κινήματος γιὰ δράση, γιατὶ αὐτὸς βλέπει στὴν ἀπασχόληση τὸ φάρμακο ἐνάντια σὲ κάθε τι ποὺ τὸν κάνει ἄρρωστο. Τοῦ δίνει ἔνα αἰσθημα τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ὁξείας. ‘Η ἀπογοήτευση φαίνεται σὰ νὰ πρέρχεται πραγματικὰ ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα γιὰ αὐθόρμητη δράση. “Ισως γι’ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο οἱ κατάβαθμα ἀπογοητευμένοι εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν ἴδιοσυγκρασία τους ἔξαιρετικὰ ἐφοδιασμένοι γιὰ μὰ ζωὴν πλούσια σὲ δράση, ἐνῶ ἀπὸ τὶς περιστάσεις εἶναι καταδικασμένοι νὰ σκουριάζουν σὲ ἀπραξία. Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἔξηγηθεῖ διαφορετικὰ ὅτι ὁ Λένιν, ὁ Τρότσκι, ὁ Μουσσολίνι, ὁ Χίτλερ καὶ ἄλλοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ποὺ σπατάλησαν τὰ καλύτερα χρόνια τῆς ζωῆς τους σὲ καφενεῖα καὶ συζητήσεις, ἀποκαλύφθηκαν ξαφνικὰ σὰν οἱ πιὸ ίκανοι καὶ ἀκούραστοι ἐνεργητικοὶ ἀνθρώποι τῆς ἐποχῆς τους;

99

‘Η πίστη προετοιμάζει τὴν ἀνθρώπινη φύση γιὰ δράση. Τὸ νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι κατέχει τὴ μιὰ καὶ μοναδικὴ ἀλήθεια καὶ νὰ μὴν ἀμφιβάλλει ποτὲ ὅτι ἔχει δίκιο· τὸ νὰ αἰσθάνεται ὅτι ὑποστηρίζεται ἀπὸ μὰ μυστηριώδη δύναμη, θεό, μοίρα ή νόμους τῆς ἱστορίας· τὸ νὰ εἶναι πεπεισμένος ὅτι οἱ ἔχθροι εἶναι ή ἐνσάρκωση τοῦ κακοῦ καὶ γι’ αὐτὸ πρέπει νὰ ἔξοντωθοῦν· τὸ νὰ βρίσκει ίκανοποίηση στὴν αὐταπάρνηση καὶ στὴν ἀσκηση τοῦ καθήκοντος — δλα αὐτὰ εἶναι ἀξιοθαύμαστες προϋποθέσεις γιὰ ἀποφασιστικὴ καὶ ἀδιστακτη δράση πάνω σὲ κάθε πεδίο. Στρατιῶτες, πρωτοπόροι, ἔμποροι καὶ ἀκόμη ἀθλητὲς ποὺ τραγουδοῦν θούριους ἔχουν ἀποδειχθεῖ τρομεροί. Ο ἐπαναστατικὸς καὶ ἔθνικὸς ἐνθουσιασμὸς ἔχει παρόμοια ἐπίδραση: μπορεῖ νὰ μεταβάλει νωθροὺς καὶ ἀπρόθυμους ἀνθρώπους σὲ ἀγωνιστές καὶ πρωτοπόρους. ’Εδῶ βρίσκομε τὸ λόγο γιατὶ τὰ μαζικὰ

κινήματα εἶναι τόσο ἀπαραίτητα γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῶν ὑποκανάπτυκτων χωρῶν καὶ τῶν ἀποτελματωμένων κοινωνιῶν.

Φυσικὰ ἡ ἔξαιρετικὴ καταλληλότητα τοῦ «ὁρθόδοξου» γιὰ τὴ ζωὴ τῆς δράσης μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει καὶ κίνδυνο γιὰ ἔνα μαζικὸ κίνημα μὲ τὸ νὰ ἀνοίγει νέα πεδία δράσης μπορεῖ μ’ αὐτὸ νὰ συντομεύει τὸ τέλος του. ‘Η πετυχημένη δράση ἔχει τὴν τάση νὰ γίνεται αὐτοσκοπός, γιατὶ ὀδηγεῖ ὅλες τὶς ἐνέργειες στὰ δικά της κανάλια, δπου πίστη καὶ ιερὴ ὑπόθεση κατανοῦν ἀπλῶς λιπαντικές ὅλες στὸ μηχανισμὸ τῆς δράσης καὶ δὲν ἀποτελοῦν πιὰ ἀνώτατο σκοπό. Ο «ὁρθόδοξος» ποὺ ἔχει ἐπιτυχία μὲ διαφορετικὰ ὅτι κάνει κερδίζει αὐτοπεποίθηση καὶ συμφίλιωνεται μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ παρόν. Δὲ βλέπει πιὰ τὴ μοναδικὴ λύτρωση στὸ νὰ χάνεται μέσα σ’ ἔνα συλλογικὸ σῶμα καὶ νὰ εἶναι ἀνώνυμο μόριο χωρὶς δική του εὐθύνη, θέληση καὶ κρίση. ’Αναζητᾶ καὶ βρίσκει λύτρωση στὴ δράση μὲ τὸ νὰ ἀποδείχνει τὴν ἀξία του καὶ νὰ ἀποκτᾶ προσωπικὴ ὑπεροχὴ μὲ ἀγώνα. ’Η δράση δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν αὐτοπραγματοποίησή του, αὐτὸς δμως βρίσκει στὴ δράση ἀρκετὴ δικιολογία γιὰ τὸν ἑαυτό του. ’Αν παραμένει πιστὸς στὴν πίστη του, ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς αὐτοπεποίθησής του καὶ τὴ νομιμοποίηση τῆς ἐπιτυχίας του. ’Η γεύση μιᾶς συνέχειας πετυχημένης δράσης γίνεται ἔτοι ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ πνεύμα ἐνὸς συλλογικοῦ σώματος. ’Ενας λαὸς ποὺ καταναλώνεται στὴ δράση εἶναι ἵσως ἐλάχιστα θρησκευτικός, ἐπαναστατικός καὶ ἔθνικιστικός. ’Η κοινωνικὴ σταθερότητα καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀνοχὴ τῶν ἀγγλοσαξονικῶν λαῶν διφείλονται κατὰ μέρος στὴν ὑπέρμετρη προθυμία τους καὶ ἰκανότητα γιὰ δράση. Σ’ αὐτοὺς ἡ δράση μπαίνει στὴ θέση τοῦ μαζικοῦ κινήματος.

Φυσικὰ ὑπάρχει πάντα ὁ κίνδυνος νὰ στερέψουν ἐντελῶς οἱ δυνατότητες γιὰ δράση ἔξαιτιας οἰκονομικῆς κρίσης η πολεμικῆς ἥττας, ὅπότε ἡ ἀπογοήτευση ἀπ’ αὐτὸ νὰ εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ κάνει τὸ ἔδαφος ἔξαιρετικὰ πρόσφορο

γιὰ τὴν προπαγάνδα κάθε προσηλυτιστικοῦ μαζικοῦ κινήματος. 'Η ἐκρηκτικὴ κατάσταση στὴ Γερμανία μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο δφειλόταν κυρίως στὴν ἀνεργία, στὴν ὅποια εἶχε καταδικαστεῖ ἔνας λαὸς ποὺ εἶχε συνειδῆση τῆς ἑξαιρετικῆς του ἴκανότητας γιὰ δράση. 'Ο Χίτλερ πρόσφερε σ' αὐτὸν τὸ λαὸν ἕνα μαζικὸ κίνημα — ἀλλὰ αὐτὸν ποὺ εἶχε μεγαλύτερη σημασία ἦταν: τοῦ ἀνοιγε ἀπειριόριστες δυνατότητες γιὰ πυρετική, ἀδιάκοπη, καὶ ἐντυπωσιακή δράση. Δὲν ἦταν θαῦμα ποὺ ὁ λαὸς προσφωνοῦσε τὸ σωτήρα του μὲ «Heil».

Ἡ ὑποψία

100

Εἴδαμε ὅτι οἱ καυστικὲς ἀκτινοβολίες τῆς ἀπογοητευμένης ψυχῆς, ἀν καὶ ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ φόβο καὶ κακοβουλίᾳ, ἀποτελοῦν ἔνα ἑξαιρετικὸ συνδετικὸ μέσο γιὰ τὸ στερέωμα τῶν πικραμένων καὶ δυσαρεστημένων σ' ἔνα σταθερὸ σύνολο. 'Η δυσπιστία εἶναι ἐπίσης ἔνα συστατικὸ αὐτοῦ τοῦ συνδετικοῦ μέσου καὶ μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ σὰν κοινοτικοποιητικὴ δύναμη.

Τὸ αἰσθῆμα προσωπικῶν ἐλλείψεων καὶ ἐλαττωμάτων δίνει στὸν ἀπογοητευμένο ἄνθρωπο τὴν τάση νὰ βλέπει στοὺς συνανθρώπους του κακοβουλία καὶ αἰσχρότητα. 'Η αὐτοπειρφρόνηση, δσο συγκεχυμένη κι ἀν εἶναι, δξύνει τὸ βλέμμα γιὰ τὴν παρατήρηση τῶν ἀτελειῶν τῶν ἄλλων. Κατὰ κανόνα τὰ σφάλματα ποὺ καλύπτομε στὸν ἔαυτό μας, τείνομε νὰ τὰ ἀνακαλύπτομε στοὺς ἄλλους. "Οταν ἀπογοητευμένοι συνενώνονται σ' ἔνα μαζικὸ κίνημα, ἡ ἀτιμόσφαιρα εἶναι γεμάτη ὑποψία. 'Ο ἔνας ὑποψιάζεται καὶ κατασκοπεύει τὸν ἄλλο. 'Ο καθένας ἔχει τὰ μάτια του τέσσερα καὶ ταυτόχρονα ξέρει ὅτι οἱ ἄλλοι ἔχουν καὶ γι' αὐτὸν τέσσερα μάτια. Κατὰ παράδοξο τρόπο ἡ παθολογικὴ αὐτὴ ὑποψία δὲν ὁδηγεῖ σὲ διαφωνίες, ἀλλὰ σὲ ἀπόλυτη ἀρμονία. 'Επειδὴ ὁ καθένας

ξέρει ὅτι παρακολουθεῖται συνεχῶς, προσπαθεῖ νὰ ἀποφεύγει κάθε ὑποψία, ἐνεργώντας μὲ ὑπερβολικὴ ἀκρίβεια σύμφωνα μὲ τὴν προγραμματισμένη στάση καὶ θεωρία. 'Η αὐτηρὴ «ὁρθοδοξία» δὲν εἶναι δηλαδὴ μόνο ἔνα προϊὸν θερμῆς πίστης, ἀλλὰ καὶ μιᾶς ἀλληλοδύσπιστίας.

Τὰ μαζικὰ κινήματα κάνουν μεγάλη χρήση τῆς ὑποψίας. Τὸ σύστημα τῆς ἱεραρχίας τοῦ ἔθνικοσσιαλιστικοῦ κόμματος τοῦ Χίτλερ ἐφαρμόστηκε γιὰ νὰ μὴ χάνουν τὰ μέλη τὸ αἰσθῆμα καὶ τὸ φόβο ὅτι κινοῦνται κάτω ἀπὸ ἀδιάκοπη παρακολούθηση⁶⁹. Φόβος ἀπὸ τὸ γείτονα, τὸ φίλο καὶ τὸ μέλος τῆς οἰκογένειας φαίνεται ὅτι εἶναι κανόνας γιὰ κάθε μαζικὸ κίνημα. Κάπου-κάπου κατηγορεῖται καὶ θυσιάζεται ἔνας ἀθώος μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀναζωογονεῖται ἡ ὑποψία. 'Η ὑποψία δξύνεται μὲ τὴν παρομοίωση τῆς ἐσωτερικῆς ἀντιδρασης μὲ τὸν ἑξωτερικὸ κίνδυνο. 'Ο ἔχθρος — ὁ ἀπαραίτητος διάβολος κάθε μαζικοῦ κινήματος — εἶναι πανταχοῦ παρών. Παιζεῖ τὸ ὑποπτὸ παιχνίδι του μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῶν πιστῶν. Μιλάει τὴ γλώσσα τοῦ αἰρετικοῦ, καὶ ὅποιος ξεφεύγει ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ κόμματος εἶναι δργανό του. "Αν κάτι δὲν πηγαίνει καλά, ὑπέθυνος εἶναι αὐτὸς ὁ κακός ἔχθρός. Γι' αὐτὸς ἡ ὑποψία εἶναι ίερὸ καθῆκον τοῦ «ὁρθόδοξου». Πρέπει νὰ ἔχει πάντοτε τὰ μάτια του τέσσερα γιὰ σαμποταριστές, κατασκόπους καὶ προδότες.

101

‘Η ἐνότητα μιᾶς κοινότητας δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης τῶν μελῶν μεταξύ τους. 'Η ἀφοσίωση τοῦ «ὁρθόδοξου» ίσχύει γιὰ τὸ σύνολο — τὴν ἐκκλησία, τὸ κόμμα, τὸ λαό — καὶ ὅχι γιὰ τοὺς συναδέλφους του. Γνήσια ἐντιμότητα ἀνάμεσα σὲ ξεχωριστὰ ἀτομα εἶναι μόνο δυνατὴ σὲ σχετικὰ χαλαρές, ἐλεύθερες κοινωνίες. "Οπως ὁ Ἀβραάμ ηταν πρόθυμος νὰ θυσιάσει τὸ μονάχριβο γιό του σὰ δεῖγμα τῆς ἀφοσίωσής του στὸ Θεό, ἔτσι καὶ ὁ φανατικὸς ναζί, κομμουνιστὴς ἢ ἐπαναστάτης πρέπει νὰ εἶναι πάντα πρόθυμος νὰ παραδώσει συγγενεῖς καὶ φίλους στὸ μαχαίρι,

140

γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν ὑποταγή του στὴν Ἱερὴ ὑπόθεση. Τὸ ἐνεργητικὸ μαζικὸ κίνημα βλέπει στοὺς προσωπικοὺς δεσμοὺς τοῦ αἰματος καὶ τῆς φιλίας μιὰ μείωση τῆς δικῆς του σταθερότητας. "Ετοι ή ἀλληλοδυσπιστία ὅχι μόνο συμβιβάζεται μὲ τὴ συλλογικὴ δύναμη, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι εἶναι προϋπόθεση τῆς δύναμης αὐτῆς. «... ἀντίθετα ὑποψιάζονται μεταξύ τους συνήθως οἱ πολὺ πιστοὶ καὶ φανατικοὶ ἀνθρώποι ὅταν βρίσκονται στὴν ἵδια δργάνωση, καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔρχεται ἡ δύναμη τους : γιατὶ ἡ ἀμοιβαία ὑποψία προκαλεῖ ἀνάμεσά τους φόβο, τοὺς δένει σὰ σὲ μιὰ σιδερένια ἀλυσίδα καὶ ἐμποδίζει ἀμφιταλαντέύσεις καὶ ἀποστασίες»⁷⁰.

Τὸ τρομερὸ σ' ἔνα μαζικὸ κίνημα εἶναι ὅτι ἡ αὐτοθυσία, τὴν δοπία εύνοεῖ αὐτό, ἐπηρεάζει καὶ τὸ ἥθικό μας συναίσθημα, ποὺ ἐμποδίζει καὶ χαλιναγωγεῖ τὴ φύση μας. «Ο ζῆλος μας κάνει θαύματα ὅταν ὑποστηρίζει τὴν τάση μας γιὰ μίσος, σκληρότητα, φιλοδοξία, φιλαργυρία, συκοφαντία καὶ ἐπανάσταση»⁷¹.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐνοποίησης

102

"Η ριζικὴ ἐνοποίηση, ἀσχετα ἀν πραγματοποιήθηκε μὲ αὐθόρμητη συνθηκολόγηση, πειθώ, ἔξαναγκασμό, ἀνάγκη, ἀργὴ συνήθεια ἡ συνδυασμὸ δλων αὐτῶν τῶν παραγόντων, ἔχει τὴν τάση νὰ εύνοεῖ τὶς διαθέσεις καὶ τὶς στάσεις ποὺ ἔξυπηρετοῦν τὴν ἑνότητα. "Αναφέρθηκε ὅτι ἡ ἐνοποίηση ἔντείνει τὴν τάση γιὰ μίσος (κομμάτι 77) καὶ ἐρεθίζει τὴ μιμητικὴ τάση (κομμάτι 82). Τὸ ἐνοποιημένο ἄτομο εἶναι ἐπίσης πιὸ εὐκολόπιστο καὶ πιὸ ὑπάκουο ἀπὸ τὸν πιθανὸ «ὅρθόδοξο» ποὺ εἶναι ἀκόμη κάτοχος μιᾶς ἔχειας τῆς προέλευσής τους ἀρνητικά. "Ο ἐνθουσιασμὸς π.χ. τοῦ «ὅρθόδοξου» δὲν πηγάζει ἀπὸ τὰ ἀποθέματα τῆς δύναμης καὶ τῆς σοφίας του, ἀλλὰ ἀπὸ ἔνα αἰσθημα τῆς ἀπελευθέρωσης : ἔχει ἀπολλαγεῖ ἀπὸ τὸ ἀσκοπὸ βάρος μιᾶς αὐτόνομης ὑπαρξῆς. «Ἐμεῖς οἱ Γερμανοὶ εἴμαστε τόσο εύτυχισμένοι, εἴμαστε ἐλεύθεροι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία»⁷². "Η εύτυχία καὶ ἡ δύναμη του πηγάζουν ἀπὸ τὸ αἰσθημά του ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι πιὰ ἔνα Ἑγώ. "Ἐπιθέσεις ἐνάντια στὸ Ἑγώ του δὲν τὸν πτοοῦν. "Ἔχει μεγαλύτερη ἀντοχὴ καὶ ἴκανότητα ἀπὸ ἔναν ἔχειας τῆς προέλευσής τους, δὲν ἔχειας περιστάσεις, δὲν ἔχειας περιστάσεις, δὲν ἔχειας περιστάσεις,

κι δταν ἡ ἡγεσία δὲν κάνει τίποτε γι' αὐτό, δυναμώνει τὶς ἀντιδράσεις ποὺ ἐνεργοῦν σὰν ἐνοποιητικοὶ παράγοντες.

Αὐτὸ μᾶς ἔχειας ἀπότομα. Εἴδαμε δτι οἱ περισσότεροι ἐνοποιητικοὶ παράγοντες πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀποστροφὴ τοῦ ἀπογοητευμένου ἀτόμου ἀπὸ τὸ ἀνεπιθύμητο Ἑγώ του καὶ τὴν ἀνυπόφορη ὑπαρξὴ του. "Ο «ὅρθόδοξος» δμας ποὺ ἀφομοιώθηκε δλοκηρωτικὰ μέσα σ' ἔνα συλλογικὸ σῶμα ἔχει πάψει πιὰ νὰ εἶναι ἀπογοητευμένος. "Ἔχει βρεῖ μιὰ νέα ταυτότητα καὶ μιὰ νέα ζωὴ. Λογαριάζει τὸν ἔσωτρο του στοὺς ἐκλεκτοὺς ποὺ κάτω ἀπὸ τὴν προστασία ἀκατανίκητων δυνάμεων ἔχουν ὅρισθεῖ σὰν κληρονόμοι τῆς γῆς. "Η πνευματικὴ του κατάσταση εἶναι ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἀπογοητευμένου καὶ δμας δείχνει μὲ αὐξανόμενη ἔνταση ὅλες τὶς ἀντιδράσεις ποὺ εἶναι συμπτωματικὲς γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνησυχία καὶ ἀβεβαιότητα.

Τὶ συμβαίνει μὲ τὰ ἐνοποιημένα ἄτομα ;

"Η ἐνοποίηση εἶναι περισσότερο μιὰ ἀφαιρετικὴ παρὰ μιὰ προσθετικὴ διαδικασία. "Ενα ἔχειας τῆς προσθέτηκε ἀπὸ μιὰ συλλογικὴ μετριότητα, πρέπει νὰ ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του. Πρέπει νὰ παρατηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐκλογὴ καὶ τὴν ἀνεξάρτητη κρίση. Πολλὲς ἀπὸ τὶς φυσικές του διαθέσεις καὶ κλίσεις πρέπει νὰ καταπιεστοῦν ἡ νὰ ἔξουδετερωθοῦν, καὶ δλα αὐτὰ σημαίνουν μείωση τῆς προσωπικότητας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προσθέτονται — πίστη, ἐλπίδα, ὑπερηφάνεια, ἐμπιστοσύνη — εἶναι ἔξαιτιας τῆς προέλευσής τους ἀρνητικά. "Ο ἐνθουσιασμὸς π.χ. τοῦ «ὅρθόδοξου» δὲν πηγάζει ἀπὸ τὰ ἀποθέματα τῆς δύναμης καὶ τῆς σοφίας του, ἀλλὰ ἀπὸ ἔνα αἰσθημα τῆς ἀπελευθέρωσης : ἔχει ἀπολλαγεῖ ἀπὸ τὸ ἀσκοπὸ βάρος μιᾶς αὐτόνομης ὑπαρξῆς. «Ἐμεῖς οἱ Γερμανοὶ εἴμαστε τόσο εύτυχισμένοι, εἴμαστε ἐλεύθεροι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία»⁷³. "Η εύτυχία καὶ ἡ δύναμη του πηγάζουν ἀπὸ τὸ αἰσθημά του ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι πιὰ ἔνα Ἑγώ. "Ἐπιθέσεις ἐνάντια στὸ Ἑγώ του δὲν τὸν πτοοῦν. "Ἔχει μεγαλύτερη ἀντοχὴ καὶ ἴκανότητα ἀπὸ ἔναν ἔχειας τῆς προέλευσής τους, δὲν ἔχειας περιστάσεις, δὲν ἔχειας περιστάσεις, δὲν ἔχειας περιστάσεις,

έναν ἔχθρο. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀντοχή του ἔξαρταται ἀπὸ τὸ ζωτικὸν νῆμα ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸ συλλογικὸν σύνολο. "Οσο αἰσθάνεται ἀποκλειστικὰ σὰ μέρος αὐτοῦ τοῦ συνόλου εἶναι ἀκατανίκητος καὶ ἀθάνατος. "Ολη του ἡ θέρμη καὶ δ φανατισμὸς ἔξαρτοῦνται λοιπὸν ἀπὸ τὴν στενὴν του σύνδεσην μὲ τὸ σύνολο. "Η ἐπιθυμία του γιὰ στενὴ σύνδεση μὲ τὸ σύνολο εἶναι μάλιστα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀόριστην ἐπιθυμίαν τοῦ ἀπογοητευμένου νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ ἀφόρητο. "Εγώ του. "Ο ἀπογοητευμένος ἔχει ἀκόμη μιὰ ἐκλογὴ: μπορεῖ νὰ ἀρχίσει μιὰ νέα ζωὴ ὅχι μόνο ἀν γίνει μέρος ἐνὸς συνόλου, ἀλλὰ κι ἀν ἀλλάξει τὸ περιβάλλον του ἢ ριχτεῖ μὲ τὰ μοῦτρα σὲ μιὰ ἐπιχείρηση ποὺ τὸν ἀπορροφᾷ ἐντελῶς. "Ο ἐνοποιημένος ἀνθρώπος δὲν ἔχει δύμας καμιὰ ἐκλογὴ. "Η γαντζώνεται ἀπὸ τὸ σύνολο ἢ μαραίνεται σὰν πεσμένο φύλλο. Εἶναι ἀμφίβολο ἀν δ ἀφορισμένος παπάς, δ ἀποβλημένος ἀπὸ τὸ κόμμα κοιμμουνιστῆς ἢ δ προδότης τῆς πατρίδας μποροῦν νὰ βροῦν ἡσυχία σὰν αὐτόνομες ξεχωριστές ὑπάρξεις. Μόνοι τους δὲ μποροῦν νὰ κρατηθοῦν, χρειάζονται μιὰ νέα ἱερὴ ὑπόθεση, πρέπει νὰ ἐνσωματωθοῦν σ' ἓνα νέο σύνολο. "Ο ὅρθόδοξος" μόνος του εἶναι γιὰ πάντα ἀτελῆς καὶ ἀβέβαιος.

103

"Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσομε τὰ μέσα μὲ τὰ ὅποια ἔνα μαζικὸν κίνημα τονίζει καὶ διαιωνίζει τὴν ἀτομικὴν ἀτέλεια τῶν διπαδῶν του. Μὲ τὸ νὰ τοποθετεῖ τὸ δόγμα πάνω ἀπὸ τὴν λογική, ἐμποδίζεται τὸ πνεῦμα τοῦ καθενὸς νὰ ἀποκτήσει ἐμπιστοσύνη στὶς ἴδιες του τις δυνάμεις. "Η οἰκονομικὴ ἔξαρτηση διατηρεῖται μὲ συγκεντρωτισμὸν τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων καὶ μὲ σκόπιμη ἔλλειψη εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης. "Η οινωνικὴ ἐπάρκεια ἀποθαρρύνεται μὲ στενότητα τοῦ οἰκιακοῦ χώρου, μὲ κοινές κατοικίες ἢ μὲ τὴν ἀναγκαστικὴν καθημερινὴν παρουσία σὲ δημόσιες συγκεντρώσεις ἢ λειτουργίες. Οἱ λίγοι ποὺ ἐργάζονται δημιουργικὰ βλέπουν δτὶ μὲ τὴν ἀδιάκριτη λογοκρισία στὴν λογοτεχνία, στὴν τέχνη, στὴν μουσικὴν καὶ στὴν ἐπιστήμην δὲ μπο-

ροῦν νὰ κάνουν ἀνεξάρτητη ζωὴν. "Η ὑπερβολικὴ εὐλάβεια ἀπέναντι στὴν ἐκκλησία, στὸ κόμμα, στὴ χώρα, στὸν ἀρχηγὸν καὶ στὸ θρήσκευμα εύνοοῦν ἐπίσης τὴν κατάσταση τῆς ἀτέλειας, γιατὶ κάθε ἀφοσίωση εἶναι ἀπλῶς μιὰ στάση ποὺ χρειάζεται συμπλήρωμα ἀπὸ ἓνα περιεχόμενο ποὺ ἔρχεται ἀπέξω.

"Ετοι οἱ ἀνθρώποι ποὺ εἶναι ὑπογρεωμένοι νὰ μεγαλώσουν στὴν ἀτμόσφαιρα ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος διαμορφώνονται σὲ ἀτελῆ καὶ ἔξαρτημένα πλάσματα, ἀκόμη κι ὅταν ἔχουν μέσα τους τὴν τάση γιὰ αὐτόνομη ὑπαρξη. "Αν καὶ δὲν πρόκειται νὰ γνωρίσουν τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὶς φροντίδες, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλήσαμε ἐδῶ, παρουσιάζουν πάντως δλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὸ "Εγώ τους καὶ τὴν ὑπαρξή τους, ποὺ γι' αὐτοὺς εἶναι ἄγονη καὶ χωρὶς ἐλπίδα.

ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΤΕΛΟΣ

15

Οι Θεωρητικοί

104

Κατὰ κανόνα, τὰ μαζικὰ κινήματα δὲν ἐμφανίζονται πρὶν δυσφήμισθεῖ ἢ παλιὰ τάξη πραγμάτων. 'Η δυσφήμιση δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν σφαλμάτων καὶ τῶν ἀποτυχῶν τῆς παλιᾶς τάξης, ἀλλὰ καλοσκεμένη ἐργασία εὐφραδῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἔχουν κάποιο λόγο νὰ εἶναι δυσαρεστημένοι. "Οπου τέτοιοι ἀνθρώποι λείπουν ἢ δὲ βρίσκουν κανένα λόγο για κατηγορία, ἢ παλιὰ τάξη συνεχίζεται, ἀκόμη κι ἂν εἶναι κακή καὶ διεφθαρμένη, ὡσπου μιὰ μέρα νὰ καταρρεύσει ἀπὸ μόνη της. 'Αντίθετα καὶ μιὰ δοκιμασμένη καὶ ἰσχυρὴ τάξη, ἣ δὲ συμμαχήσει μὲ τοὺς διανούμενους, μπορεῖ κι αὐτὴ νὰ καταρρεύσει.

"Οπως δείχτηκε στὰ κομμάτια 83 καὶ 86 ἡ πραγματοποίηση καὶ ἡ διάρκεια ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος ἔξαρτοῦνται ἀπὸ τὴ βίᾳ. "Ἐνα πετυχημένο μαζικὸ κίνημα εἶναι μιὰ ἀδιάκριτη ὑπόθεση. 'Η ἡγεσία του βρίσκεται στὰ χέρια ἀδιάκριτων φανατικῶν ποὺ χρησιμοποιοῦν τὸ λόγο μόνο γιὰ νὰ δώσουν στὴ συγκατάθεση τῆς μάζας τὸ πρόσχημα τοῦ αὐθορμητισμοῦ. Αὐτοὶ οἱ φανατικοὶ μποροῦν ὅμως νὰ ἀρχίσουν τὸ ἔργο τους, δταν ἡ παλιὰ τάξη ἔχει ἥδη δυσφημισθεῖ καὶ ἔχει χάσει τὴν ὑποστήριξη τῶν μαζῶν. 'Η προεργασία, δηλαδὴ ἡ ὑπονόμευση τῶν θεσμῶν, ἡ γνωριμία τῆς μάζας μὲ τὴν ἴδεα μιᾶς ἀλλαγῆς καὶ ἡ δημιουργία τῆς ἑτοιμότητας γιὰ μιὰ νέα πίστη, μπορεῖ νὰ γίνει μόνο ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ εἶναι σὲ πρώτη γραμμὴ ρήτορες καὶ συγγραφεῖς, καὶ σὰν τέτοιοι εἶναι ἀναγνωρισμένοι ἀπ' ὅλους. "Οσο ἡ

παλιὰ τάξη εἶναι ἀκόμη σχετικὰ ὑποφερτή, ἡ μάζα εἶναι ἔξαιρετικὰ συντηρητική. Μπορεῖ φυσικὰ νὰ φαντάζεται μιὰ μεταρρύθμιση, ποτὲ δημος μιὰ θεμελιωκὴ ἀλλαγή. 'Ο φανατικὸς ἔξτρεμιστής, δοσο καλὸς ρήτορας κι ἂν εἶναι, φαίνεται στὴ μάζα ἐπικίνδυνος, προδότης, ἀνίδεος καὶ ἵσως τρελός. 'Η μάζα δὲ θέλει νὰ τὸν ἀκούσει καθόλου. 'Ο Ἰδιος ὁ Λένιν ἀναγνώρισε: «στοὺς κομμουνιστὲς εἶναι δύσκολο νὰ πλησιάσουν τὴ μάζα... ἢ νὰ κάνουν τὴ μάζα νὰ τοὺς ἀκούσει»¹, δπου τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι προετοιμασμένο γιὰ τὸν κομμουνισμό. 'Εκτὸς ἀπ' αὐτὸ οἱ κυβερνῶντες, ἀκόμη κι δταν εἶναι ἀδύνατοι καὶ ἀνεκτικοὶ, μποροῦν νὰ ἐπιτίθενται μὲ μεγάλη σφοδρότητα ἐνάντια στὴν ἐνεργητικὴ τακτικὴ τοῦ φανατικοῦ καὶ νὰ κερδίζουν μάλιστα ἀπὸ τὴν τακτικὴ του αὐτῆ νέα δύναμη.

Στὴν περίπτωση τοῦ τυπικοῦ ρήτορα τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Οἱ μάζες τὸν ἀκοῦν γιατὶ ξέρουν δτι καὶ τὰ πιὸ ἐπιτακτικὰ λόγια του δὲ μποροῦν νὰ ἀποδώσουν ἀμεσες πράξεις. Οἱ ἀρχὲς τὸν ἀγαποῦν ἢ χρησιμοποιοῦν μαλακὰ μέσα γιὰ νὰ τὸν κάνουν νὰ σιωπήσει. 'Ετσι δρήτορας μπορεῖ κάπως ἀπαρατήρητα νὰ ὑπονομεύει τὸ κύρος τῶν παλιῶν θεσμῶν, νὰ δυσφημίζει τοὺς κυβερνῶντες, νὰ ἀδυνατίζει τὴν ὑπάρχουσα πίστη καὶ νομιμότητα καὶ νὰ προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ κίνημα.

'Ο διαχωρισμὸς σὲ θεωρητικούς, φανατικούς καὶ ἀνθρώπους τῆς δράσης, δπως κάνονται στὰ ἐπόμενα κομμάτια, δὲν εἶναι κατηγορηματικός. 'Ανδρες σὰν τὸ Γκάντι καὶ τὸν Τρότσκι ἀρχίζουν σὰ φανερὰ ἀσήμαντοι ἐκπρόσωποι τῆς ὑπόθεσής τους καὶ ἀναπτύσσουν ἀργότερα ἀσυνήθιστοι ἵκανότητα σὰν πολιτικοὶ καὶ στρατηγοί. 'Ο Μωάμεθ ἀρχίζει σὰν κήρυκας, γίνεται ἀδάμαστος φανατικὸς καὶ τελικὲν ἔξαιρετος ἀνθρώπος τῆς δράσης. 'Ο φανατικὸς Λένιν εἶναι σὰ δεξιοτέχνης τοῦ λόγου καὶ σὰν ἀνθρώπος τῆς δράσης ἀπαράμιλλος. 'Η ταξινόμηση αὐτὴ θέλει νὰ δείξει δτι ἡ προετοιμασία ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος εἶναι ὑπόθεση ἀνδρῶν τῶν δποίων ἡ κύρια ἵκανότητα ἔγκειται στὸ πεδίο τοῦ προφορικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου, καὶ δτι γιὰ τὴ

γέννηση τοῦ πραγματικοῦ κινήματος χρειάζεται ἡ ἴδιοσυγκρασία καὶ τὸ ταλέντο τοῦ φανατικοῦ, ἐνῶ ἡ τελική του μορφοποίηση εἶναι κυρίως ἔργο τῶν πρακτικῶν ἀνθρώπων τῆς δράσης.

‘Η ἐμφάνιση μιᾶς πνευματικῆς μειονότητας ἐκεῖ ὅπου πρῶτα αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε εἶναι ἔνα πιθανὸ βῆμα πρὸς τὴν ἐπανάσταση. Οἱ δυτικὲς δυνάμεις εὐνόησαν στὴν Ἀσία πλάγια καὶ ἄθελά τους ἐπαναστατικὲς ἐστίες ὅχι μόνο μὲ τὸ νὰ ξυπνοῦν τὸ μίσος τῶν κατοίκων (κομμάτι 1), ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ νὰ δημιουργοῦν μὲ τὴ φιλανθρωπικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα πνευματικὲς μειονότητες. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες στὴν Ἰνδία, Κίνα καὶ Ἰνδονησία, μαθήτευσαν σὲ δυτικὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα. Τὸ ἀμερικανικὸ κολλέγιο στὴ Βηρυτό, ποὺ ὑποστηρίζεται καὶ διευθύνεται ἀπὸ θεοσεβεῖς καὶ συντηρητικούς Ἀμερικανούς, εἶναι ἔνα σχολεῖο γιὰ ἐπαναστάτες στὸν ἀναφράβητο ἀραβικὸ κόσμο. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία δτὶ οἱ ἱεραποστολικὲς σχολὲς στὴν Κίνα πρέπει νὰ συγκαταλέγονται στοὺς πρωτοπόρους τῆς κινεζικῆς ἐπανάστασης, δσο κι ἀν ἡ πρόθεση τῶν ἱεραποστόλων δὲν ἥταν καθόλου ἐπαναστατικὴ.

105

‘Ο ἀνθρωπος τοῦ λόγου ἐμφανίζεται σὰν παπάς, γραμματίκος, προφήτης, συγγραφέας, καλλιτέχνης, καθηγητής, φοιτητής — γενικὰ σὰ διανοούμενος. Ἐκεῖ ὅπου, δπως στὴν Κίνα, ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἀνάγνωση εἶναι μιὰ δύσκολη τέχνη, ἡ ἀπλὴ καὶ μόνο μόρφωση φέρνει τὸν ἀνθρωπο στὴ θέση τοῦ ρήτορα. Μιὰ παρόμοια κατάσταση μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο, ὅπου ἡ τέχνη τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς ἥταν μονοπάλιο μιᾶς προνομιούχου μειονότητας.

‘Ο διανοούμενος — ὅποιασδήποτε μορφῆς — ἔχει σχεδὸν πάντα μιὰ βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ ἀναγνώριση καὶ πιστοποίηση δτὶ εἶναι κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ τοὺς κοινοὺς ἀνθρώπους. Ο Ναπολέοντας λέει: «Ἡ ματαιοδοξία ἔκανε τὴν

ἐπανάστασην· ἡ ἐλευθερία ἥταν τὸ πρόσχημα». Αὐτὸ εἶναι φανερὰ μιὰ ἀγιάτρευτη ἀβεβαιότητα στὴν καρδιὰ κάθε διανοούμενου εἴτε εἶναι δημιουργικὰ δραστήριος εἴτε δχι. ‘Ακόμη καὶ οἱ ἵκανότεροι καὶ οἱ γονιμότεροι ἀπ’ αὐτοὺς φαίνεται πῶς ἔχουν μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀμφιβολίες καὶ πῶς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποδείχνουν κάθε μέρα τὴν ἀξία τους ἀπὸ τὴν ἀρχή. Αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Ντὲ Ρεμυζά γιὰ τὸν Θιέρσο, Ἰσχύει Ἰσως γιὰ δλους τοὺς εὐφραδεῖς ἀνθρώπους: «Ο κόσμος δὲ γνωρίζει καλὰ τὸν κύριο Θιέρσο. Αὐτὸς ἔχει πιὸ πολὺ ματαιοδοξία ἀπὸ φιλοδοξία· οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ σεβασμοῦ τοῦ εἶναι πιὸ εὐχάριστες ἀπὸ τὴν ὑπακοή, ἡ λάμψη τῆς δύναμης πιὸ εὐχάριστη ἀπὸ τὴν ἕδια τὴ δύναμη. Ζητᾶτε συχνὰ τὴ συμβουλή του καὶ μετὰ κάνετε δ, τι σᾶς ἀρέσει. Θὰ στηριχτεῖ πιὸ πολὺ στὴν ὑπακοή σας παρὰ στὸν τρόπο τῆς ἐνέργειάς σας»².

Στὴ ζωὴ ἐνὸς διανοούμενου, ποὺ ἔχει λόγο νὰ εἶναι δυσαρεστημένος, ὑπάρχουν στιγμὲς δπου μιὰ φιλικὴ καὶ διαλακτικὴ χειρονομία ἀπὸ τὸ μέρος ἐκείνων ποὺ ἔχουν τὴ δύναμη μπορεῖ νὰ τὸν κερδίσει. Σὲ μιὰ δρισμένη στιγμὴ θὰ ἥταν πρόθυμος νὰ γίνει καιροσκόπος καὶ αὐλοκόλακας. ‘Ο Χριστὸς δὲ θὰ είχε Ἰσως κηρύξει τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀν οἱ κυρίαρχοι Φαρισαῖοι τὸν ἔπαιρναν στὸ σωματεῖο τους, τὸν δύνομαζαν ραβίνο καὶ δκουγαν μὲ κατάνυξη τὰ λόγια του. ‘Αν δ Λούθηρος ἔπαιρνε στὴν κατάλληλη στιγμὴ μιὰ ἐπισκοπή, Ἰσως αὐτὸ νὰ ἀναχαίτιζε τὴ μεταρρυθμιστικὴ του μανία. ‘Ο νεαρὸς Μάρκος θὰ μποροῦσε Ἰσως νὰ κερδηθεῖ ἀπὸ τὸν πρωσσισμό, ἀν τοῦ ἔδιναν ἔναν καλόγχο τίτλο καὶ τοῦ πρόσφεραν ἔνα σπουδαῖο κυβερνητικὸ ἀξίωμα. Τὸ ἕδιο θὰ μποροῦσε νὰ γίνει καὶ μὲ τὸ Λασσάλ. ‘Απὸ τὴ στιγμὴ δμῶς ποὺ δ διανοούμενος ἔχει διατυπώσει τὴ φιλοσοφία του καὶ ἔχει σχεδιάσει τὸ πρόγραμμά του, μένει πιστὸς σ’ αὐτὰ καὶ καμιὰ κολακεία ἡ ἄλλος πειρασμὸς δὲ μπορεῖ νὰ τὸν μεταπείσει.

“Οσο κι ἀν δ διανοούμενος βλέπει τὸν ἔκατό του σὰν ὑποστηρικτὴ τῶν φτωχῶν καὶ τῶν καταπιεσμένων, τὰ κίνητρα τῆς φροντίδας του εἶναι, μὲ ἐντελῶς σπάνιες ἔξαιρέ-

147

148

σεις, προσωπικής καὶ ιδιωτικής μορφῆς. «Η συμπόνια του προέρχεται συνήθως ἀπὸ τὸ μίσος του ἐνάντια στὴν κυρίαρχη δύναμη³. «Ὑπάρχουν ἐλάχιστοι ἔξαιρετοι ἄνθρωποι που ἔχουν ἔκεινο τὸν τρόπο ἀγάπης πρὸς τοὺς συνανθρώπους τους ώστε νὰ βλέπουν τὸ γενικὸν κακὸν καὶ τὸν πόνον μὲ ὑπομονὴ, χωρὶς νὰ λαβαίνουν ὑπόψη τους τὸν ἔαυτὸν τους»⁴. «Ο Θόρους παρατηρεῖ τὸ σημεῖον αὐτὸν πιὸ ἐξεταστικά. «Νομίζω δτὶ δὲν εἶναι ἡ συμμετοχὴ στὰ βάσανα τῶν συνανθρώπων του που κάνει τὸ μεταρρυθμιστὴν τόσο δυστυχισμένον, ἀλλὰ ἡ προσωπικὴ του φροντίδα, που τὴν ἔχει καὶ ὁ εὐσεβέστερος τῶν κατοίκων τῆς γῆς. Μόλις τὴν ξεπεράσει... θὰ γυρίσει στοὺς εὐγενικοὺς φίλους του τὴν πλάτην χωρὶς καμιὰ δικιολογία»⁵. «Αν ἡ ὑπεροχὴ του ἀναγνωρισθεῖ ἀνάλογα ἀπὸ τὴν κυρίαρχη δύναμη, ὁ διανοούμενος βρίσκει κάθε λογῆς αἵτιες γιὰ τὴ συμμαχία του μὲ τοὺς δυνατοὺς ἐνάντια στοὺς ἀδύνατους. Ο Λούθηρος, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἀντιστεκόταν στὴν καθιερωμένη ἐκκλησίᾳ καὶ μιλοῦσε συμπονετικὰ γιὰ τὸν «φτωχό, ἀπλὸ λαό»⁶, ἔλεγε ἀργότερα, δτὰν εἶχε συμμαχήσει μὲ τοὺς ἡγεμόνες, δτὶ ὁ Θεὸς θὰ ἀφηνει καλύτερα νὰ ὑπάρχει μιὰ κυβέρνηση, δσο κακὴ κι ἀν ἥταν, παρὰ τὸ λαὸν νὰ ἐπαναστατήσει, δσο δικιολογημένη κι ἀν ἥταν ἡ ἐπανάσταση⁷. Καὶ ὁ Μπέρκο, δτὰν ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τοὺς λόρδους καὶ τοὺς εὐγενεῖς, μιλοῦσε γιὰ τὴ «γουρουνίσια μάζα» καὶ συνιστοῦσε στοὺς φτωχοὺς «ὑπομονή, ἔργασία, νηφαλιότητα, οἰκονομία καὶ θρησκεία»⁸. Οἱ καλομαθημένοι διανοούμενοι στὴ χιτλερικὴ Γερμανία καὶ στὴ μπολσεβικὴ Ρωσία δὲν ἔβλεπαν καμιὰ ἀναγκαιότητα στὸ σχηματισμὸν ἐνὸς μετώπου μὲ τοὺς διωγμένους καὶ τρομοκρατημένους ἐνάντια στὴ σκληρὴ ἡγεσία καὶ στὴ μυστικὴ ἀστυνομία.

106

«Οταν συναντᾶμε μιὰ τάξη πραγμάτων μὲ μεγάλη διάρκεια ζωῆς, αὐτὸ σημαίνει δτὶ οἱ διανοούμενοι ἡ λείπουν ἐντελῶς ἡ ἔχουν φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸ κατεστημένο. «Οπου δλοι οἱ μορφωμένοι ἀνήκουν στὸν κλῆρο, ἡ ἐκκλησίᾳ εἶναι ίσχυρή.

149

«Οπου δλοι οἱ μορφωμένοι βρίσκονται σὲ σπουδαῖες θέσεις τῆς διοίκησης ἡ δπου ἡ παιδεία κατέχει μιὰ ὑπέρτερη θέση, ἡ ὑπάρχουσα τάξη δὲν πρόκειται νὰ συναντήσει ἀντίσταση.

«Η καθολικὴ ἐκκλησία ἔπεσε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ πάπα Ιωάννη τοῦ 12ου τὸ 10ο αἰώνα στὴ μεγαλύτερη παρακμὴ της. Τὴν ἐποχὴν ἥταν πιὸ διεφθαρμένη καὶ ἀδύνατη παρὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μεταρρύθμισης. Τὸ 10ο αἰώνα δμως, δποιος ἥταν μορφωμένος ἥταν καὶ ίερωμένος, ἐνῶ κατὰ τὸ 15ο αἰώνα, ἔξαιτιας τῆς διάδοσης τῆς τυπογραφίας, ἡ μόρφωση ἔπαψε νὰ εἶναι μονοπώλιο τῆς ἐκκλησίας. Οἱ μὴ κληρικοὶ ἀνθρωπιστὲς ἥταν ἔκεινοι ποὺ ἀποτέλεσαν τὴν μπροστοφυλακὴ τῆς μεταρρύθμισης. Οἱ μορφωμένοι ποὺ διατηροῦσαν στενὲς σχέσεις μὲ τὴν ἐκκλησία ἡ, δπως στὴν Ιταλία, ἀπολάμβαναν τὴν εύνοια τοῦ πάπα, «ἔδειχναν μιὰ κατὰ κύριο λόγο ἀνεκτικὴ στάση ἀπέναντι στὶς ὑπάρχουσες καταστάσεις καὶ ἐνδιαφέρονταν ἐλάχιστα γιὰ τὸ πόσο ἡ ἀγοραία μάζα ἔμενε στὸ σκοτάδι τῆς δεισιδαιμονίας»⁹.

«Η σταθερότητα τῆς αὐτοκρατορικῆς Κίνας δπως καὶ τῆς ἀρχαίας Αιγύπτου δφειλόταν στὶς καλὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ διοίκηση καὶ στοὺς διανοούμενους. «Ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ ξέρει κανεὶς δτὶ ἡ ἐξέγερση τοῦ Ταϊπίνγκ (1851-64), τὸ μόνο πραγματικὸ μαζικὸ κίνημα δσο ἡ αὐτοκρατορία ἥταν ἀκόμη ἀνθηρὴ ἐπιχείρηση, εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ ἕνα διανοούμενο, ὁ δποιος συνέχεια ἀποτύχαινε στὶς κρατικὲς ἐξετάσεις γιὰ τὴν ἀνώτατη τάξη τῶν μανδαρίνων»¹⁰.

«Η μεγάλη διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας δφειλόταν κατὰ ἕνα μέρος στὸν δμόφωνο συνεταιρισμὸ τῶν Ρωμαίων ἀρχόντων καὶ τῶν Ἐλλήνων διανοούμενων. Οἱ νικημένοι «Ἐλληνες ηξεραν δτὶ μετέδιναν στοὺς κατακτητές τους νόμους καὶ πολιτισμό. Εἶναι τρομακτικὸ νὰ διαβάζει κανεὶς δτὶ ἔνας ἀπάνθρωπος σὰν τὸν Νέρονα ἔγινε τὸ 67 μ.Χ. Νίστερικὰ δεκτὸς ἀπὸ τοὺς «Ἐλληνες. Τὸν ἔκλεισαν στὴν καρδιά τους σὰν ἔναν ίσαξίο διανοούμενο καὶ καλλιτέχνη. «... ἀφησαν νὰ συμπέσουν γιὰ χάρη του δλοι οἱ ἀγῶνες τὸν ἔδιο χρόνο, τοῦ ἔστειλαν δλα τὰ βραβεῖα τῶν ἀγώνων κάθε πόλης καὶ κάθε στιγμὴ ἀντιπροσωπεῖες τὸν προσκαλοῦσαν

150

νὰ τραγουδήσει στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς τόπους»¹¹. Γιὰ ἀνταμοιβὴ τοὺς παραφόρτωσε μὲ προνόμια καὶ ἀνακήρυξε μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν Ἰσθμίων ἀγώνων τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας.

Στὸ βιβλίο «A Study of History», δ. A. J. Toynbee ἀναφέρει τοὺς λατινικούς ἔξαμέτρους ποὺ ἔγραψε ὁ Ἀλεξανδρινὸς Κλαυδιανὸς πρὸς δόξα τῆς Ρώμης σχεδὸν πεντακόσια χρόνια μετὰ ἀπὸ τότε ποὺ δὲ καίσαρας εἶχε πατῆσει αἰγυπτιακὸ ἔδαφος, καὶ προσθέτει βαρύθυμα: «Θὰ μποροῦσε εὔκολα νὰ ἀποδειχθεῖ δὲτι ἡ ἀγγλικὴ κυριαρχία στὴν Ἰνδία ἥταν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις καλύτερη ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχία: δὲ θὰ μποροῦσε δῆμος νὰ ἀναφερθεῖ καμιὰ ἴνδικῃ ἔξομολόγηση ἀγάπτης ὅπως ἀντηγεῖ στ' αὐτὶα μας ἔκεινη ἀπὸ τὰ ἔξαμετρα τοῦ Κλαυδιανοῦ ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρεια 400 χρόνια μ.Χ.: 'matris, non dominae' — αὐτὸς ἔψεινε τὸν ὄμνο τῆς μητέρας καὶ ὅχι τῆς ἀρχόντισσας»¹². Δὲν ἔχει ὑποτεθεῖ ποτὲ δὲτι οἱ Ἀγγλοι θὰ μποροῦσαν νὰ κρατήσουν τὴν κυριαρχία τους στὴν Ἰνδία ἀπεριόριστα, ἀν τελείωσει στενότερες σχέσεις μὲ τοὺς διανοούμενους, ἀν τοὺς εἶχαν θεωρήσει ισάξιους, ἀν εἶχαν ὑποστηρίξει τὴν ἔργασία τους καὶ τοὺς εἶχαν παραχωρήσει μερίδιο στὰ κέρδη ἀντὶ νὰ εύνοοῦν μονόπλευρα τοὺς νιζάμηδες καὶ τοὺς μαχαραγιάδες. «Οπως εἶχαν τὰ πράγματα οἱ Ἀγγλοι ποὺ διοικοῦσαν τὴν Ἰνδία ἥταν ἀνίκανοι νὰ ἀνταπεξέλθουν μὲ διανοούμενους ὅποιουδήποτε κράτους — καὶ πρῶτα-πρῶτα μὲ τοὺς Ἰνδούς. Ἡταν ἀνθρωποι τῆς δράσης καὶ πίστευαν ἀκράδαντα στὴν ἔμφυτη ἀνωτερότητα τῶν Ἀγγλων. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτὸὺς περιφρονοῦσαν τὸν Ἰνδὸ διανοούμενο σὰ «φλύαρο» καὶ γενικὰ σὰν Ἰνδό. Οἱ Ἀγγλοι ἥθελαν νὰ εἴναι στὴν Ἰνδία οἱ μόνοι ἀνδρες τῆς δράσης. Σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν παρότρυναν τοὺς Ἰνδούς νὰ γίνονται μηχανικοί, τεχνικοί ἢ γεωπόνοι. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα ποὺ ἔχτιζαν οἱ Ἀγγλοι ἔβγαζαν μόνο «μὴ πρακτικούς», θεωρητικούς. Εἴναι εἰρωνεία τῆς τύχης δὲτι αὐτὸ τὸ σύστημα ἐπιτάχυνε τὸ τέλος τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας ἀντὶ νὰ ὑποβοηθήσει τὴ διάρκειά της.

‘Η ἀγγλικὴ ἀποτυχία στὴν Παλαιστίνη δφείλεται ἐπίσης κυρίως στὴν ἔλλειψη ἀρμονίας ἀνάμεσα στοὺς Ἀγγλούς ἀποικιακούς ὑπαλλήλους καὶ στοὺς ντόπιους θεωρητικούς. Οἱ περισσότεροι Ἐβραῖοι τῆς Παλαιστίνης, ἀν καὶ πνιγμένοι στὴ δουλειά, ἥταν ἀπὸ ἐκπαιδευση καὶ παράδοση διανοούμενοι καὶ εὐαίσθητοι ἀπέναντι σὲ σφάλματα. Ὅπεραν κάτω ἀπὸ τὴ στάση τοῦ Ἀγγλου ὑπαλλήλου ποὺ κοίταζε τοὺς Ἐβραίους ἀπὸ ψηλὰ σὰ μιὰ ἄνανδρη καὶ ἀχάριστη ὅρδη ἀπὸ σοφιστὲς — μιὰ εὔκολη λεία γιὰ τοὺς πολεμοχαρεῖς Ἀραβεῖς, μόλις ἡ Ἀγγλία θὰ ἔπαινε νὰ τοὺς προστατεύει. Οἱ Ἐβραῖοι δὲν ἥθελαν τὴν κηδεμονία μέτριων ὑπαλλήλων, τῶν ὁποίων ἡ πείρα καὶ ἡ εὐφυΐα ἥταν κατώτερη ἀπὸ τὴ δική τους. Ἀγγλοι τοῦ κύρους τοῦ Julian Huxley, τοῦ Harold Nicolson ἢ τοῦ Richard Crossman θὰ μποροῦσαν ἵσως νὰ περισώσουν τὴν Παλαιστίνη γιὰ τὴν αὐτοκρατορία.

Στὸ μπολσεβικικὸ καὶ ἔθνικοσσιαλιστικὸ καθεστὼς εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἡ τεράστια σημασία τῶν καλῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν τάξη τῶν διανοούμενων καὶ τῶν ὄργάνων τοῦ κράτους. Στὴ Ρωσία οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ καλλιτέχνες ἀπολαμβάνουν τὰ προνόμια τῆς κυριαρχησ τάξης. Εἴναι δοιοι τους ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τοῦ κράτους. ‘Αν καὶ πρέπει νὰ βαδίζουν σύμφωνα μὲ τὴ γραμμὴ τοῦ κόμματος, δὲν τοὺς ἐπιβάλλεται περισσότερη πειθαρχία ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Στὴν περίπτωση τοῦ Χίτλερ, ὑπῆρχε στὸ πρόγραμμα ἓνα σατανικὸ σχέδιο ποὺ πρόβλεπε τὴ μόρφωση σὰ μονοπώλιο τῆς ἀφρόκρεμας, ἐνῶ γιὰ τὴ μάζα μόνο στοιχειώδεις γνώσεις.

Οἱ «hommes de lettres» — οἱ ἀνθρωποι τῶν γραμμάτων — στὴ Γαλλία τοῦ 18ου αἰώνα εἴναι τὸ γνωστότερο παράδειγμα διανοούμενων - πρωτοπόρων ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Κάτι παρόμοιο μπορεῖ νὰ βρεθεῖ καὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς ποὺ προηγοῦνται ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος. Τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ μεταρρύθμιση προετοιμάστηκε ἀπὸ ἀνδρες ποὺ ἔγραφαν

σατιρικούς και συκοφαντικούς λίβελους ἐνάντια στὸν κλῆρο, ἀπὸ ἄνδρες ὅπως τὸν Johann Reuchlin ποὺ κατηγοροῦσε και δυσφήμιζε τὴν παπικὴ διοίκηση. Ἡ γρήγορη ἔξαπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία δρεῖται κατὰ κύριο λόγο στὸ γεγονός ὅτι οἱ εἰδωλολατρικὲς θρησκεῖες, τὶς ὁποῖες αὐτὸς ζητοῦσε νὰ ἀντικαταστήσει, εἶχαν ἥδη χάσει ἐντελῶς τὸ κύρος τους. Ἡ δυσφήμιση εἶχε γίνει πρὶν και μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ "Ἐλληνες φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ἔπλητταν μὲ τὴν ἀφέλεια τῶν παλιῶν θρησκειῶν και ἔβλαπταν και γελοιοποιοῦσαν τὸ κύρος τους στὸ δρόμο και στὸ σχολεῖο. Ἀπέναντι στὸν ἰουδαϊσμὸ δ χριστιανισμὸ δὲ μποροῦσε νὰ κερδίσει ἔδαφος, γιατὶ ἡ Ἐβραϊκὴ θρησκεία ἀπολάμβανε τὴ βαθιὰ πίστη τῶν μορφωμένων. Οἱ ραβίνοι και οἱ μαθητές τους κατεῖχαν τότε μιὰ ἴδιαίτερη θέση, ὅταν τὸ σχολεῖο και τὸ βιβλίο ἔπρεπε νὰ ἀντικαθιστοῦν τὸ ναὸ και τὴν πατρίδα. Σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου οἱ διανοούμενοι κατέχουν ἀνώτερη θέση, δὲ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ καμιὰ ἀντιπολίτευση στὸ ἐσωτερικὸ οὔτε νὰ πατήσει πόδι κανένα μαζικὸ κίνημα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό.

Τὰ σύγχρονα μαζικὰ κινήματα, ἐθνικιστικὰ ἢ σοσιαλιστικά, προετοιμάστηκαν ἀνεξαιρέτως ἀπὸ ποιητές, συγγραφεῖς, ἱστορικούς, διανοούμενούς και φιλόσοφους. Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ διανοούμενών θεωρητικῶν και μαζικῶν κινημάτων δὲ χρειάζεται νὰ τονιστεῖ ἴδιαίτερα. Είναι πάντως φανερὸ ὅτι δλα τὰ ἐθνικιστικὰ κινήματα — ἀπὸ τὴν πατριωτικὴ λατρεία στὴ Γαλλία μέχρι τὶς νεότερες ἐθνικιστικὲς ἔξεγέρσεις στὴν Ἰνδονησία — δὲν ἔρχισαν ἀπὸ ἀνθρώπους τῆς δράσης, ἀλλὰ ἀπὸ κριτικούς διανοούμενους. Στρατηγοί, βιομήχανοι, κτηματίες και ἐπιχειρηματίες, που θεωροῦνται στυλοβάτες τοῦ πατριωτισμοῦ, ἀκολουθοῦν τελευταῖοι τὸ κίνημα, ὅταν αὐτὸ ἔχει ἥδη ἔπιβληθεῖ. Ἡ μακρύτερη και δυσκολότερη φάση κάθε ἐθνικιστικοῦ κινήματος είναι αὐτὴ τῆς προσέλκυσης τῶν στυλοβατῶν τοῦ πατριωτισμοῦ στὸ κίνημα. Ὁ Τσέχος ἱστορικὸς Παλάσκι λέει ὅτι δὲ θὰ εἶχε γίνει κανένα τσεχικὸ — ἐθνικιστικὸ κίνημα, ἂν ἡ σκεπὴ τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου καθόταν και ἔτρωγε μὲ

μερικοὺς φίλους του, εἶχε πέσει και τοὺς εἶχε πλακώσει¹³. Μιὰ τέτοια χούφτα ἀνθρώπων τοῦ λόγου στεκόταν στὴν ἀρχὴ κάθε κινήματος. Οἱ Γερμανοὶ διανοούμενοι ἦταν οἱ αὐτούργοι τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ, οἱ Ἐβραῖοι διανοούμενοι τοῦ σιωνισμοῦ. Ἡ βαθιὰ ἐπιθυμία τοῦ διανοούμενου νὰ κατέχει ἀνώτερη θέση είναι αὐτὴ ποὺ τὸν κάνει εὐαίσθητο σὲ κάθε ταπείνωση φυλετικῆς, γλωσσικῆς και θρησκευτικῆς μορφῆς. Ἡ ταπείνωση τῶν Γερμανῶν και ἴδιαίτερα τῶν Πρώσων ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα ἦταν αὐτὴ ποὺ ὁδήγησε τὸν Φίχτε και τοὺς ἄλλους Γερμανοὺς διανοούμενους στὸ πρόγραμμα τῆς δημιουργίας ἐνὸς ἴσχυροῦ γερμανικοῦ ἔθνους. Ὁ Θεόδωρος Χέρτσολ και οἱ Ἐβραῖοι διανοούμενοι δημιούργησαν τὸ σιωνισμό, γιατὶ ἔκατομμύρια Ἐβραῖοι ὑπέφεραν ἀπερίγραπτες ταπεινώσεις στὴ Ρωσία. Τὸ ἐθνικιστικὸ κίνημα ποὺ ἔμελλε νὰ διώξει τοὺς Ἀγγλους ἀπὸ τὴν Ἰνδία ἔρχισε μὲ τὶς ταπεινώσεις ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑποφέρει ἐνας διοπτροφόρος Ἰνδὸς διανοούμενος στὴ Νότιο Ἀφρική.

108

Είναι εὔκολονότο διτι ἐνας κριτικὸς διανοούμενος μπορεῖ νὰ προετοιμάζει τὶς μάζες στὴν ἴδια τῆς ἀλλαγῆς, δταν ὑπονομεύει και γελοιοποιεῖ διαρκῶς τὴν πίστη και τὴν τάξη ποὺ ἔπικρατεῖ. Αὐτὸ ποὺ είναι λιγότερο εὔκολονότο είναι ἡ διαδικασία, μὲ τὴν ὁποία θὰ γίνει ἡ δυσφήμιση τῆς παρούσας κατάστασης και ἡ γέννηση μιᾶς νέας φανατικῆς πίστης. Είναι ἐκπληκτικὸ διτι ὁ δργανωμένος διανοούμενος ποὺ «βιθομετρᾶ και τὸν τελευταῖο τομέα τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, γιὰ ν' ἀνακαλύψει τὰ ρηχά της σημεῖα και νὰ κάνει δρατεῖς τὶς ἐλείψεις της στὴν ἔξουσία και στὴ δικαιοσύνη»¹⁴, συχνὰ δὲν προεργάζεται μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ἐλεύθερα σκεπτομένων ἀτόμων, ἀλλὰ ἀνήκει σὲ μιὰ σωματειακὴ κοινωνία, ἡ ὁποία τοποθετεῖ πάνω ἀπ' δλα τὴν ἐνότητα και τὴν τυφλὴ πίστη. Ἡ πλατιὰ ἔξαπλωση τῶν ἀμφιβολιῶν και τῆς ἀσέβειας ὁδηγεῖ συχνὰ σὲ ἀπροσδόκητα ἀποτελέσματα. Οἱ Γάλλοι διαφωτιστὲς ποὺ ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὴν

έκκλησία και τὸ θρόνο τὰ φωτοστέφανα και κήρυτταν τὴ λογικὴ και τὴν ἀνοχὴν, εὐνόησαν τὸ ξέσπασμα ἐνδεὶς ἐπαναστατικοῦ και ἔθνικιστικοῦ φανατισμοῦ, ποὺ μέχρι σήμερα δὲν ἔχει σφήσει ἀκόμη. Ὁ Μάρκος και οἱ ὄπαδοί του ποὺ δυσφήμιζαν τὴ θρησκεία, τὸν ἔθνικισμο και τὴν ἀπληστήν ἐμπορίαν, ἔφεραν ἀντὶ γι' αὐτὰ τὸ νέο φανατισμό τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοῦ κομμουνισμοῦ, τοῦ σταλινικοῦ ἔθνικισμοῦ και τὴν παθιασμένη ἀπληστία γιὰ τὴν κυριαρχία στὸν κόσμο.

“Οταν ξεσκεπάζομε μιὰ φανατικὴ πίστη ἡ προκατάληψη, δὲ χτυπᾶμε τὸ φανατισμὸ στὴ ρίζα του. Στὸ βάθος τὸν ἐμποδίζομε μόνο νὰ κατασταλάξει σ' ἕνα σημεῖο, μὲ τὸ πιθανὸ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιασθεῖ πιὸ πέρα. ”Ετσι δὲνφραδῆς διανοούμενος μὲ τὸ νὰ δυσφημίζει τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων κάνει τὴν ἀπογοητευμένη μάζα νὰ διψάει γιὰ μιὰ νέα πίστη. ”Η πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων δὲ μπορεῖ νὰ ὑποφέρει τὴν ἀκαρπία και τὴν ἀχρηστία τῆς ζωῆς, ἀν δὲν ὑπάρχει μιὰ θερμὴ πίστη ἡ μιὰ δεσμευτικὴ ἐπιχείρηση, ἵπου μπορεῖ νὰ χαθεῖ μέσα τους. ”Ετσι δὲνχειαστικὸς διανοούμενος γίνεται χωρίς νὰ τὸ θέλει πρωτοπόρος μιᾶς νέας πίστης

‘Ο γηήσιος διανοούμενος μπορεῖ νὰ ζήσει και χωρίς τὴν πίστη στὸ ἀπόλυτο. ’Έκτιμὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας τόσο και τὴν ἰδία τὴν ἀλήθεια. Μεθάπε μὲ τὴ διαμάχη τῶν ἰδεῶν. Και δταν διατυπώνει μιὰ θεωρία ἡ ἕνα δόγμα, τὸ κάνει περισσότερο γιὰ διαλεκτικὴ δισκηση και ἐπιδεικνη τῆς ίκανότητάς του παρὰ γιὰ προγραμματισμὸ τῆς μελλοντικῆς του δράσης. ’Η ματαιοδοξία του τὸν προτρέπει συχνὰ νὰ ὑποστηρίζει τοὺς καιροσκοπισμούς του μὲ δρμητικότητα και πάθος. ’Η ἔκκλησή του δμως ἀπευθύνεται συνήθως στὴ λογικὴ και δχι στὴν πίστη. Οι φανατικοὶ και οἱ μάζες ποὺ διψάνε γιὰ πίστη παίρνουν δμως αὐτοὺς τοὺς καιροσκοπισμούς σὰ βεβαιότητες και τοὺς κάνουν δρμητήρια μιᾶς νέας πίστης. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πώς δὲ Χριστὸς ἤταν τόσο λίγο χριστιανὸς δσο και δὲ Μάρκος μαρξιστής.

“Ἄς συγκεφαλαιώσομε τὰ μέχρι τώρα σημεῖα, πῶς δηλαδὴ δὲργανωμένος διανοούμενος προετοιμάζει τὸ ἔδαφος

γιὰ ἕνα μαζικὸ κίνημα. 1) δυσφημίζει τοὺς θεσμοὺς ποὺ ὑπάρχουν και τοὺς λύνει ἀπὸ τὴ συσχέτισή τους πρὸς τὸ λαό. 2) προκαλεῖ ἐμμέσως μιὰ δίψα γιὰ πίστη στὶς καρδιὲς ἐκείνων ποὺ δὲ μποροῦν νὰ ζήσουν χωρὶς πίστη, ὥστε ἡ νέα πίστη νὰ γίνει κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς κήρυξής της ἀμέσως ἀποδεκτή. 3) προσφέρει τὸ δόγμα και τὰ συνθήματα γιὰ τὴ νέα πίστη. 4) ὑπονομεύει τὴν πεποιθηση τῶν «ἀνώτερων ἀνθρώπων» — ἐκείνων ποὺ μποροῦν νὰ κάνουν και χωρὶς πίστη — ὥστε δταν παρουσιασθεῖ δὲνφραδῆς φανατισμὸς νὰ μὴν εἶναι κι αὐτὸι σὲ θέση νὰ τοῦ ἀντισταθοῦν. Θεωροῦν ἀνόητο νὰ πεθάνουν γιὰ πεποιθήσεις και ἀρχὲς και παραδίνονται ἀμαχα στὴ νέα κατάσταση¹⁵.

Μόλις δὲν διανοούμενος τελειώσει αὐτὴ τὴ δουλειά, τότε :

Οἱ καλοὶ δὲν ἔχουν πίστη, και οἱ κακοὶ φλογίζονται ἀπ' τὴν ἔνταση τοῦ πάθους
Και νὰ ἡ ἀποκάλυψη ποὺ ἔρχεται.
”Ω! δὲν ἀργεῖ ἡ Δευτέρα Παρουσία¹⁶.

Και μ' αὐτὸ ἡ σκηνὴ ἀνοίγει γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ φανατικοῦ.

109

Οι τραγικὲς μορφὲς στὴν ιστορία ἐνδεὶς μαζικοῦ κινήματος εἶναι οἱ πνευματικοὶ του πρωτοπόροι, ποὺ ζοῦν ἀρκετὰ και βλέπουν τὸ γκρέμισμα τῆς παλιᾶς τάξης ἀπὸ τὴ μάζα.

‘Η ἐντύπωση δτι τὰ μαζικὰ κινήματα και ἰδιαίτερα οἱ ἐπαναστάσεις προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς μάζας νὰ δώσει τέλος στὴ διεφθαρμένη και καταπιεστικὴ πυραννία και ν' ἀποκτήσει τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου, τῆς δράσης και τῆς συνείδησης, ἔχει τὴν ἀρχή της στὶς λογομαχίες και στὶς φιλονικίες τῶν πνευματικῶν αὐτουργῶν τοῦ κινήματος μὲ τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση. Τὸ γεγονός δτι πολλὲς φορὲς τὰ μαζικὰ κινήματα παρέχουν λιγότερες ἐλευθερίες¹⁷ ἀπ' αὐτές ποὺ ὑπῆρχαν, ἀποδίδεται συχνὰ στὸ κόλπο μιᾶς φιλόδοξης κλίκας ἀνθρώπων, ποὺ σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμὴ

156

ἀρπάζει τὸ κίνημα καὶ παίρνει ὑπουλα τὴν ἐλευθερία ποὺ ἀνατέλλει ἀπὸ τῇ μάζα. Στὴν πραγματικότητα δμως οἱ ἀπα-
τημένοι εἰναι οἱ πνευματικοὶ πρωτοπόροι τοῦ κινήματος.
Ξεσηκώνονται ἐνάντια στὴν παλιὰ τάξη, χλευάζουν τὸν
παραλογισμὸν καὶ τὴν ἀνικανότητά της, καυτηριάζουν τὴν
νομική της ἀβασιμότητα καὶ τὴ βίαιη κυριαρχία της καὶ
ἀπαιτοῦν τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας. Θεω-
ροῦν σὰν αὐτονόητο δτι οἱ μάζες, ποὺ ἀκοῦν τὴ φωνή τους
καὶ τοὺς ἀκολουθοῦν, ἔχουν τὴν ἴδια ἐπιθυμία. 'Ἡ ἐλευθερία
δμως ποὺ ζητᾶ ἡ μάζα δὲν εἰναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἀνάπτυξης
τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς ἀφό-
ρητης αὐτόνομης ὑπαρξῆς.' Απαιτοῦν τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ
«τὸ τρομερὸ βάρος τῆς ἐλεύθερης κρίσης»¹⁸, ἀπελευθέρωση
ἀπὸ τὴ βαριὰ εὐθύνη νὰ δλοκληρώσουν μόνοι τους τὸ 'Ἐγώ
τους. Δὲν ἀπαιτοῦν καμιὰ ἐλευθερία τῆς συνείδησης,
ἀλλὰ τυφλὴ πίστη στὴν ἔξουσία. Γκρεμίζουν τὴν παλιὰ τάξη,
ὅχι γιὰ νὰ χτίσουν μιὰ κοινωνία ἐλεύθερων, ἀνεξάρτητων
ἀνθρώπων, ἀλλὰ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἔξισωση ὅλων,
μιὰ προσωπικὴ ἀνωνυμία καὶ ἔνα νέο εἶδος τέλειας κοινω-
νίας. Δὲ διαμαρτύρονται γιὰ τὰ κακὰ τοῦ παλιοῦ καθεστῶ-
τος, ἀλλὰ γιὰ τὶς ἀδυναμίες του, ὅχι γιὰ τὴν καταπίεση κάτω
ἀπὸ τὴν ὁποίᾳ ἔπρεπε νὰ ζοῦν, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὴν
ἀνικανότητα τοῦ καθεστῶτος νὰ τοὺς συνενώσει σ' ἔνα
στερεὸ σύνολο. 'Ἡ πειστικὴ τέχνη τοῦ διανοούμενου δημα-
γωγοῦ δὲν ἔγκειται στὸ νὰ πείθει τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴν
κακότητα τῆς παλιᾶς τάξης, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ τὴν
ἀπελπιστικὴ ἀνικανότητά της. Τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἐνὸς
μαζικοῦ κινήματος ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ ποὺ
ἀπαιτοῦν οἱ μάζες. Δὲν ἔξαπατοῦνται.

'Ἡ αἰτία τῆς τραγικότητας αὐτῶν τῶν πνευματικῶν
αὐτουργῶν τοῦ μαζικοῦ κινήματος εἰναι ὅτι αὐτοὶ εἰναι
καὶ μένουν στὴ φύση τους ἀτομιστές, δσο καὶ ἀν κηρύσσουν
ἡ ἔξυμνοῦν τὴν κοινοτικοποίηση. Πιστεύουν στὴ δυνατότητα
τῆς προσωπικῆς εύτυχίας καὶ στὴν ἐγκυρότητα τῆς προσω-
πικῆς γνώμης καὶ πρωτοβουλίας. "Οταν δμως τὸ κίνημα
πάρει τὸ δρόμο του, ἡ δύναμη περνάει στὰ χέρια ἐκείνων

ποὺ δὲν πιστεύουν οὔτε σέβονται τὴν ξεχωριστὴ ὑπαρξη.
'Ο λόγος γιὰ τὸν ὅποῖο ἐπιπλέουν καὶ κυριαρχοῦν δὲν εἶναι
ὅτι ἡ ἀσέβεια τους ἀπέναντι στὴν ξεχωριστὴ ὑπαρξη τοὺς
δίνει τὴν ἵκανότητα νὰ εἰναι σκληροί, ἀλλὰ ἡ στάση τους
εἰναι σύμφωνη μὲ τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὰ πάθη τῆς μάζας.'

Ο φανατικός

110

"Οταν δέ καιρός γιὰ ἔνα μαζικὸ κίνημα ἔχει ὡριμάσει, τότε ἔνας φανατικός πρέπει νὰ τὸ ἔξαπολύσει γιατὶ μόνο αὐτὸς εἶναι δὲ κατάλληλος ἀνθρωπος. Χωρὶς αὐτὸν δὲ δημιουργημένη ἀπὸ τὸν πνευματικὸ αὐτουργὸ ἀντιπάθεια ἐνάντια στὴν παλιὰ κατάσταση θὰ χαραμιζόταν σὲ ἀσκοπες, παροδικὲς ταραχές. Χωρὶς αὐτὸν οἱ μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔχουν ἀρχίσει, ἀκόμη κι ἀν ἔχουν λάβει καθαρὲς μορφές, ἀφήνουν ἄθικτο τὸ μέχρι τώρα τρόπο ζωῆς καὶ κάθε ἀλλαγὴ κυβερνησῆς δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ παράδοση τῆς κυβερνητικῆς δύναμης ἀπὸ τὴν μιὰ ὁμάδα στὴν ἄλλη. Χωρὶς αὐτὸν δὲ θὰ μποροῦσε ἵσως νὰ γίνει καμιὰ νέα ἀρχή.

"Οταν δέ παλιὰ κατάσταση τῶν πραγμάτων ἀρχίζει νὰ καταρρέει, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς εὐφραδεῖς διανοούμενους, ποὺ τόσον καιρὸ περίμεναν μὲ τὴν καρδιά τους τὴν ἡμέρα αὐτή, βρίσκονται σὲ μεγάλη ἀμηχανία. Τὰ πρῶτα σημάδια τῆς ἀναρχίας τοὺς παίρουν τὰ μυαλά, ξεχνᾶνε ὅλα ὅσα ἔχουν πεῖ γιὰ «τὸν φτωχό, ἀπλὸ λαό», καὶ ζητᾶνε προστασία κοντά σὲ δυνατοὺς ἀνθρώπους τῆς δράσης — ἡγεμόνες, στρατηγούς, διοικητικοὺς ὑπαλλήλους καὶ κτηματίες — ποὺ ζέρουν νὰ συνεννοοῦνται μὲ τὸ λαὸ καὶ νὰ σταματᾶνε τὸ κακό.

'Εδῶ δὲ φανατικός συμπεριφέρεται ἐντελῶς διαφορετικά. Τὸ χάος εἶναι τὸ στοιχεῖο του. "Οταν δέ παλιὰ τάξη γκρεμίζεται αὐτὸς χύνεται μ' ὅλη του τὴ δύναμη καὶ ἀπερισκεψία στὸ σάλο, γιὰ νὰ τινάξει στὸν ἀέρα ὅλο τὸ μισητὸ παρόν.

Στὸ θέαμα ἐνὸς κόσμου ποὺ βαδίζει πρὸς τὸ τέλος του, τρίβει τὰ χέρια του ἀπὸ χαρά. Στὸ διάβολο οἱ μεταρρυθμίσεις! "Ο, τι ὑπάρχει εἶναι ἄχρηστο, καὶ δὲν ἔχει κανένα νόημα νὰ μεταρρυθμίζει κανεὶς κάτι ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία. Δικιολογεῖ τὴν ἀναρχική του ὄρμὴ μὲ τὴν ἀπλὴ βεβαίωση ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ γίνει καμιὰ νέα ἀρχὴ δισοὶ δὲ παλιὰ τάξη βρίσκεται ἀκόμη στὰ πράγματα. Παραμερίζει τὸ φοβισμένο θεωρητικὸ ἀπὸ τὸ δρόμο του, δταν αὐτὸς τὸν ἐμποδίζει, ἀν καὶ χρησιμοποιεῖ ἀδιάκοπα τὸ δόγμα του καὶ τὰ συνθήματά του. Μόνο αὐτὸς γνωρίζει τὴν βαθύτερη ἐπιθυμία τῶν ἐνεργητικῶν μαζῶν: τὴν ἐπιθυμία γιὰ κοινοτικοποίηση, τὴν ἐπιθυμία νὰ ἔχουν ἔναν ἔχθρο καὶ τὴν ἐπιθυμία ν' ἀποτινάξουν τὴν καταραμένη ξεχωριστὴ ὑπαρξη μέσα στὸ μεγαλεῖο καὶ στὴ δύναμη τοῦ συνόλου. 'Ο μελλοτικὸς κόσμος εἶναι δὲ νέος βασιλιάς, καὶ ἀλίμονο σ' αὐτοὺς ποὺ — μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὸ κίνημα — ἐπιθυμοῦν νὰ διατηρήσουν τὸ παρόν.

111

'Απὸ ποὺ προέρχεται δὲ φανατικός; Στρατολογεῖται ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῶν μὴ δημιουργικῶν θεωρητικῶν. Ο σημαντικότερος διαχωρισμὸς μέσα στὴν κατηγορία τῶν θεωρητικῶν εἶναι δὲ διαχωρισμὸς σὲ δημιουργικοὺς καὶ μὴ δημιουργικούς. 'Ο δημιουργικὸς θεωρητικὸς εἶναι πάντα δεμένος μὲ τὸ παρόν, δισοὶ κι ἀσκεῖ κριτικὴ ἢ χλευάζει τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση. Τὸ πάθος του εἶναι δὲ μεταρρυθμιστὴ καὶ δχι δὲ καταστροφή. "Οσο μπορεῖ νὰ κρατάει τὸ μαζικὸ κίνημα κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του, αὐτὸ παραμένει μιὰ σχετικὰ ἀκίνδυνη ὑπόθεση. Οἱ μεταρρυθμίσεις εἶναι ἐπιφανειακὲς καὶ δὲ ζωὴ συνεχίζεται χωρὶς αἰσθητὴ διακοπή. Μιὰ τέτοια ἔξέλιξη εἶναι δύμως δυνατὴ ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀναρχικὲς ἐνέργειες τῆς μάζας δὲ θὰ εἰσχωρήσουν στὸ παιχνίδι, δταν δὲ παλιὰ τάξη παρατείται μόνη της ἢ δισοὶ δὲ μεταρρυθμιστής, δταν τὸ μαζικὸ κίνημα κοντεύει νὰ ξεσπάσει, συμμαχήσει μὲ ισχυροὺς ἀνθρώπους τῆς δράσης. "Οταν δύμως δὲ ἀγώνας

159

160

· ἀνάμεσα στὸ μαζικὸ κίνημα καὶ στὴν παλιὰ τάξη ἔχει ἥδη ἀρχίσει καὶ ἡ τελικὴ νίκη μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο μὲ ἔξαιρετικὴ ἐνότητα καὶ αὐτοθυσία, τότε δὲ δημιουργικὸς θεωρητικὸς παραμερίζεται καὶ ὁ ἔλεγχος πάνω στὴν πορεία τῶν πραγμάτων περνάει στὰ χέρια τοῦ δημιουργικὰ ἀνίκανου ἀνθρώπου τοῦ λόγου — τοῦ αἰώνιου ἔχθρου τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καὶ τοῦ περιφρονητῆ τοῦ παρόντος.

‘Ο ἀνθρωπὸς ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ γράψῃ ἔνα βαρυσήμαντο βιβλίο, νὰ ζωγραφίσῃ ἔναν περίφημο πίνακα, νὰ δημιουργήσῃ ἔνα ἀρχιτεκτονικὸ ἀριστούργημα, ποὺ θέλει νὰ εἶναι ἔνας μεγάλος ἐπιστήμονας καὶ ξέρει δτὶ ποτὲ δὲ θὰ ἐκπληρωθεῖ αὐτὴ ἡ μεγαλύτερὴ του ἐπιθυμία, δὲ βρίσκει καμιὰ ἡσυχία σὲ μιὰ σταθερή — παλιὰ ἢ νέα — κοινωνικὴ κατάσταση. ‘Η ζωὴ του τοῦ φάνεται ἀγιάτρευτα καταστραμμένη, δὲ κόσμος ξεκάρφωτος. Μόνο στὸ χάος αἰσθάνεται εὐχάριστα. ‘Ακόμη κι ὅταν δὲδιος ἀπαυτεῖ σιδερένια πειθαρχία καὶ ὑποτάσσεται σ’ αὐτή, ὑποτάσσεται μόνο στὸ ἀπαραίτητο ὅργανο ἢ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ κατάσταση αἰώνιας ροῆς, αἰώνιας γέννησης. Συναίσθηση τῆς ἐλευθερίας ἀποκτᾶ μόνο ὅταν βλέπει ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ καὶ συμβάλλει σ’ αὐτὴ μὲ τὶς δικές του δυνάμεις, γιατὶ τότε ἔχει τὴν ἐντύπωση δτὶ κι αὐτὸς αὐξάνεται καὶ ἀναπτύσσεται μαζί. ‘Ἐπειδὴ δὲ μπορεῖ νὰ συμφιλιωθεῖ ποτὲ μὲ τὸ ‘Ἐγώ του, φοβᾶται τὴν δριστικότητα καὶ τὴ σταθερὴ τάξη πραγμάτων. ‘Ο Μαρά, δὲ Ροβεσπιέρος, δὲ Λένιν, δὲ Μουσσολίνι καὶ δὲ Χίτλερ εἶναι ἔξαιρετα παραδείγματα φανατικῶν ποὺ προϊῆλθαν ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῶν δημιουργικὰ ἀνίκανων ἀνθρώπων τοῦ λόγου. ‘Ο Peter Viereck ἀναφέρει δτὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους ναζί λειτουργούντες εἶχαν καλλιτεχνικὲς φιλοδοξίες ποὺ δὲ μποροῦσαν νὰ τὶς πραγματοποιήσουν. ‘Ο Χίτλερ δοκίμαζε στὴ ζωγραφικὴ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονική, δὲ Γκαϊμπελς στὸ δράμα, στὸ μυθιστόρημα καὶ στὴν ποίηση, δὲ Ρόζενμπεργκ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὴ φιλοσοφία, δὲ φὸν Σίραχ στὴν ποίηση, δὲ Φουνκ στὴ μουσικὴ καὶ δὲ Στράιχερ στὴ ζωγραφική. ‘Σ’ ὅλα σχεδὸν εἶχαν ἀποτυχίες — ὅχι μόνο σύμφωνα μὲ τὰ κοινό-

τατα κριτήρια τῆς αἰσθητικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ δικά τους κριτήρια». Οἱ καλλιτεχνικές τους φιλοδοξίες «ἡταν ἀρχικὰ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς πολιτικές : ἀποτελοῦσαν οὐσιαστικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητάς τους»¹⁹.

‘Ο δημιουργικὰ ἵκανδες διανοούμενος δὲν αἰσθάνεται εὐχάριστα μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα ἐνδὲ ἐνεργητικοῦ κινήματος. Νομίζει δτὶ δὲ σάλος καὶ τὰ πάθη τῶν μαζῶν στερεύουν τὶς δημιουργικές του δυνάμεις. ‘Οσο αἰσθάνεται δτὶ ἔχει μέσα του δημιουργικές δυνάμεις δὲ μπορεῖ νὰ βρεῖ καμιὰ ἵκανοποίηση στὴν ἡγεσία ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων ἢ στὴν ἐπιτυχία νικῶν. Μόλις τὸ κίνημα ἀρχίσει νὰ κυλάει ἔχει τὴν ἐκλογὴ ἀνάμεσα σὲ μιὰ θεληματικὴ ἢ ἀναγκαστικὴ ὑποχώρηση. ‘Ἐπίσης, ἐπειδὴ δὲ γήσιος διανοούμενος δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ καταπίεται γιὰ πολὺ τὴν κριτικὴ του ἱκανότητα, ἀποκτᾶ ἀναπόφευκτα τὴ φήμη τοῦ αἰρετικοῦ. ‘Αν δὲ μπορεῖ νὰ ἀναχαιτίσει τὸ κίνημα συμμαχώντας μὲ ἰσορροπημένους ἀνθρώπους τῆς δράσης ἢ δὲν πεθάνει στὴν κατάλληλη στιγμή, συνήθως τελειώνει τὴ ζωὴ του σὰ μοναχός, σὰν ἔξοριστος ἢ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα.

112

‘Ο κίνδυνος τὸν ὄποιο ἀποτελεῖ δὲ φανατικὸς γιὰ τὸ κίνημα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνησυχία του. Δὲ μπορεῖ νὰ καθήσει ἡσυχος. ‘Αν τὸ κίνημα ἔχει κερδίσει τὴ μάχη καὶ ἀρχίζει νὰ ἀποκρυπταλλώνεται σὲ μιὰ νέα τάξη, δὲ φανατικὸς γίνεται ἔνα στοιχεῖο τῆς ἐσωτερικῆς ἀνησυχίας καὶ ἀποσύνθεσης. ‘Η εὐχαριστησή του σὲ ἴσχυρὰ αἰσθήματα τὸν παρασύρει συνέχεια σὲ ἀναζήτηση μυστικῶν ποὺ πρόκειται ν’ ἀποκαλυφθοῦν καὶ θυρῶν ποὺ πρόκειται ν’ ἀνοιχθοῦν. Ταλαντεύεται ἀπὸ τὸ ἔνα ἄκρο στὸ ἄλλο. ‘Ετσι τὰ περισσότερα μαζικὰ κινήματα βρίσκονται τὴν ἐπομένη τῆς νίκης τους σὲ διχόνοια. ‘Η βράση ποὺ μέχρι χθὲς μποροῦσε νὰ ξεθυμάνει στοὺς ἀγῶνες τοῦ κινήματος μὲ τοὺς ἐξωτερικούς του ἔχθρούς, καταναλώνεται τώρα σὲ προστριβές καὶ διαφωνίες τῶν διαφόρων κομμάτων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κινήματος.

162

Τὸ μίσος ἔχει γίνει ἀγαπητὴ συνήθεια, καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν πιὰ ἔξωτερικοὶ ἔχθροι οἱ φανατικοὶ ἀλληλοκοιτάζονται σὰν ἔχθροι. 'Ο Χίτλερ, ὁ Ἰδιος ἔνας φανατικός, διάγνωσε μὲ μεγάλη ἀκρίβεια τὴν πνευματικὴν κατάσταση τῶν φανατικῶν, ποὺ μέσα στοὺς κόλπους τοῦ κόμματός του (NSDAP) εἶχαν συνωμοτήσει ἐναντίον του. Στὶς διαταγές του πρὸς τὸν νέον ἀρχηγὸν τῶν SA μετὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ Ρέμ πὸ 1934, μιλάει γιὰ ἐκείνους ποὺ δὲν εἰναι εὐχαριστημένοι μὲ τὶς μέχρι τώρα ἐπιτυχίες : «... ἐκεῖνοι οἱ ὄποιοι, χωρὶς οἱ Ἰδιοι νὰ τὸ καταλαβάνουν, ἔχουν βρεῖ στὸ μηδενισμὸν τὴν τελευταίαν τους πίστη... ἡ ἀνησυχία τους καὶ ἡ ἀστάθεια τους βρίσκει ἵκανοποίηση στὴν ἀδιάκοπη πνευματικὴν καὶ συνωμοτικὴν ἀπασχόληση γιὰ τὴν ἀποσύνθεση τῆς ἑκάστοτε ὑπάρχουσας κατάστασης»²⁰. Στὴν περίπτωση τοῦ Χίτλερ οἱ κατηγορίες του ἐνάντια στοὺς ἔξωτερικούς καὶ ἔξωτερικούς ἔχθρούς ἦταν συνήθως αὐτοαποκαλύψεις. Καὶ αὐτὸς ὁ Ἰδιος, ἰδιαίτερα στὶς τελευταῖς του ἡμέρες, «... βρῆκε στὸ μηδενισμὸν τὴν τελευταία φιλοσοφία καὶ ἐπιτάφια ψαλμωδία»²¹.

"Αν ἀφήσει κανεὶς τοὺς φανατικοὺς ἐλεύθερους, .διασπάζουν τὸ κίνημα σὲ σχίσματα καὶ αἱρέσεις ποὺ ἀπειλοῦν τελικὰ τὴν ὑπαρξήν του. 'Ακόμη κι ὅταν οἱ φανατικοὶ δὲν ἔχουν σὰ σκοπό τους τὴν ἀποσύνθεση τοῦ κινήματος, μποροῦν νὰ τὸ καταρρακώσουν μὲ τὸ νὰ τὸ ἔξαναγκάζουν νὰ ἐπιχειρεῖ ἀδύνατα πράγματα. Μόνο ἡ ἐπέμβαση πρακτικῶν ἀνθρώπων τῆς δράσης μπορεῖ νὰ περισώσει τὸ κίνημα γιὰ τὸ μέλλον.

17

Οἱ πρακτικοὶ ἄνθρωποι τῆς δράσης

113

Τὸ κίνημα προετοιμάζεται ἀπὸ θεωρητικούς, πραγματοποιεῖται ἀπὸ φανατικούς καὶ στερεώνεται ἀπὸ πρακτικούς ἀνθρώπους τῆς δράσης.

Γιὰ τὸ κίνημα εἰναι συνήθως πλεονέκτημα — καὶ ἵσως μιὰ προϋπόθεση γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὴ ζωὴ — νὰ μοιράζονται οἱ διαφορετικοὶ ρόλοι σὲ διαφορετικὰ προικισμένους ἀνθρώπους στὴν κατάλληλη στιγμή. "Αν τὸ Ἰδιο καὶ αὐτὸς πρόσωπο (ἢ ἄνθρωποι τοῦ Ἰδιου τύπου) διευθύνουν τὸ κίνημα ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὥστε τὸ τέλος του, αὐτὸς ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ καταστροφή. 'Απὸ τὸ ἔθνικοσιαλιστικὸν καὶ φασιστικὸν κίνημα ἔλειπε αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἡγεσία τους γι' αὐτὸν καὶ τὰ δύο κατέλγειν σὲ ἀποτυχία. 'Ο φανατισμὸς τοῦ Χίτλερ καὶ ἡ ἀνικανότητά του νὰ βρεῖ ἡσυχία καὶ νὰ ἀναλάβει τὸ ρόλο ἐνὸς πρακτικοῦ ἀνθρώπου τῆς δράσης ὀδηγησε τὸ κίνημα στὴν καταστροφή. "Αν δὲ ο Χίτλερ εἶχε πεθάνει στὴ δεκαετία 1930-40, μὲ μεγάλη πιθανότητα θὰ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀρχὴν ἔνας πρακτικὸς ἄνθρωπος, δύναμις δὲ τὸ Γκαϊρινγκ, καὶ τὸ κίνημα θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιζήσει.

"Υπάρχει ἐπίσης ἡ πιθανότητα ὅτι δὲ χαρακτήρας τῆς ἡγετικῆς προσωπικότητας μπορεῖ νὰ ἀλλάξει. "Ενας ἄνθρωπος τοῦ λόγου μπορεῖ νὰ γίνει γνήσιος φανατικός ἢ ἄνθρωπος τῆς δράσης. Τὰ συμπτώματα δείχνουν δύμας ὅτι τέτοιες μεταμορφώσεις δὲ διαρκοῦν πολὺ καὶ ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα ξαναγυρίζουν στὸν ἀρχικὸν τους τύπο. 'Ο Τρότσκι ἦταν θεωρητικὸς τύπος — ματαιόδοξος, δξυδερκής καὶ ἀτομιστής μέχρι τὸ κόκκαλο. 'Η καταστρεπτικὴ κατάρρευση μιᾶς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἀκατανίκητη θέληση τοῦ Λένιν

τὸν ἔσπερωξαν στὸ στρατόπεδο τῶν φανατικῶν. Στὸν ἐμφύλιο πόλεμο ἔδειξε ἔξαιρετικὴ ἵκανότητα σὰν δργανωτῆς καὶ στρατηγός. Ἀλλὰ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ταραχὴ καθησύχασε μὲ τὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν πάλι θεωρητικὸς χωρὶς τὴν ἀδιαχρισία καὶ τὴν ὑποψία τοῦ φανατικοῦ. Ἔγινε πάλι ἔνας ἀνθρωπος ποὺ προτιμᾶ νὰ ἔχφράζει τὶς σκέψεις του μὲ λόγια παρὰ μὲ βίᾳ, καὶ ἀφέθηκε νὰ παραμερισθεῖ ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ φανατικὸ Στάλιν.

Οἱ ίδιοι ὁ Στάλιν ἦταν φανατικὸς καὶ ἀνθρωπος τῆς δράσης μαζί, ἀλλὰ τὸ φανατικὸ στοιχεῖο ὑπερτεροῦσε. Τὰ μοιραῖα του σφάλματα — ἡ ἀσκοπὴ ἔξολόθρευση τῶν κουλάκων καὶ τῶν παιδιῶν τους, ἡ τρομοκρατία τῶν ἐκκαθαρίσεων, ἡ συμμαχία μὲ τὸ Χίτλερ καὶ ἡ χοντρή του ἀνάμιξη στὴ δημιουργικὴ ἐργασία — ἦταν τὰ σφάλματα ἐνὸς φανατικοῦ. Γιὰ τοὺς Ρώσους δὲν ὑπῆρχε ἐλπίδα νὰ ἀπολαύσουν τὶς χαρὲς τοῦ παρόντος δόσο ζοῦσε ὁ Στάλιν, ὁ φανατικός.

Οἱ Χίτλερ ἦταν ἐπίσης φανατικὸς, καὶ ὁ φανατικὸς Χίτλερ ἐμείωνε σημαντικὰ τὸν Χίτλερ σὰν ἀνθρωπὸ τῆς δράσης.

Τὸ πάρχον φυσικὰ σπάνια παραδείγματα ἀρχηγῶν, ὅπως τοῦ Λίνκολν, Γκάντι, Ρούζβελτ, Τσώρτσιλ καὶ Νεχρού. Δὲ δίσταζαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν πείνα, τὶς ἀγωνίες καὶ τὰ βάσανα τῶν ἀνθρώπων γιὰ νὰ τοὺς συνενώσουν σὲ μιὰ ἀποτελεσματικὴ μάζα καὶ νὰ τοὺς κάνουν ὑπάκουους μέχρι θανάτου σὲ μιὰ ἱερὴ ὑπόθεση. Ἀλλὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὸ Χίτλερ καὶ τὸ Στάλιν καὶ ἀκόμη τὸ Λούθηρο καὶ τὸν Καλβίνο²² δὲν ἔπεσαν στὸν πειρασμὸ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἀπελπισία τοῦ ἀπογοητευμένου σὰν ὄντος γιὰ τὸ χτίσιμο ἐνὸς νέου κόσμου. Ή αὐτοπεποίθηση αὐτῶν τῶν ἀρχηγῶν προερχόταν ἀπὸ τὴν πίστη τους στὸν ἀνθρωπισμό, γιατὶ ἤξεραν ὅτι κανένας δὲν ἀξίζει τὸ σεβασμό, ἀν ὁ ίδιος δὲ σέβεται τὴν ἀνθρωπότητα.

Οἱ ἀνθρωποὶ τῆς δράσης σώζει τὸ κίνημα ἀπὸ τὴν ἐγκληματικὴ ἀσυμφωνία καὶ ἀπερισκεψία τοῦ φανατικοῦ. Ή ἐμφά-

νισή του σημαίνει ὅμως τὸ τέλος τῆς δυναμικῆς φάσης τοῦ κινήματος. Οἱ ἀγώνας ἐνάντια στὸ παρὸν ἔχει πιὰ τελειώσει. Ο γρήσιος ἀνθρωπὸς τῆς δράσης ἐνδιαφέρεται δχι γιὰ τὴν κατοχή, ἀλλὰ γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ κόσμου. Ἐν ὁ παλμὸς τῆς δυναμικῆς φάσης ἦταν ἡ διαμαρτυρία καὶ ἡ ἀπαίτηση γιὰ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ, ἡ τελικὴ φάση ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴ σταθεροποίηση καὶ διατήρηση τῆς κερδισμένης δύναμης.

Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου τῆς δράσης ἡ ἐκρηκτικὴ δύναμη τοῦ κινήματος βαλσαμώνεται καὶ τοποθετεῖται σὲ καθιερωμένους θεσμούς. Ἔνα θρησκευτικὸ κίνημα ἀποκρυπταλλώνεται σὲ Ἱεραρχία καὶ τελετουργικό, ἔνα ἐπαναστατικὸ σὲ ἐπιτηρητικὰ καὶ διοικητικὰ δργανα, ἔνα ἔθνικιστικὸ σὲ κυβερνητικοὺς καὶ πατριωτικοὺς θεσμούς. Τὸ χτίσιμο μιᾶς ἐκκλησίας σημαίνει τὸ τέλος τοῦ «ἀφυπνιστικοῦ πνεύματος»· τὰ δργανα μιᾶς νικηφόρας ἐπανάστασης διαλύουν τὴν ἐπαναστατικὴ νοοτροπία καὶ τεχνική· τὰ κυβερνητικὰ δργανα ἐνὸς ξαναγεννημένου ἔθνους δίνουν τέλος στὸν πολεμοχαρῇ ἔθνικισμό. Οἱ θεσμοὶ ἀφήνουν τὸ σχέδιο τῆς κοινῆς δράσης νὰ παγώνει. Τὰ μέλη ἐνὸς ἐγκαθιδρυμένου συλλογικοῦ σώματος πρέπει βέβαια νὰ δροῦν σὰν ἔνας ἀνθρωπος, παράλληλα ὅμως πρέπει νὰ ἀποτελοῦν ἔνα χαλαρὸ σῶμα καὶ δχι μιὰ αὐθόρμητη ἐνότητα. Ἀπέναντι στοὺς καθιερωμένους θεσμούς πρέπει νὰ τοὺς συνδέει μόνο ἡ αὐτονόητη νομιμότητα, γιατὶ ὁ αὐθορμητισμὸς εἶναι ὑποπτος καὶ τὸ καθῆκον τοποθετεῖται τελικὰ πάνω ἀπὸ τὴν ἀφοσίωση.

Τὸ κύριο ἔργο τοῦ ἀνθρώπου τῆς δράσης τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ διευθύνει τὸ «φτασμένο» κίνημα εἶναι ἡ σταθεροποίηση καὶ ἡ διαιώνιση τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ἀφοσίωσης τῶν ὀπαδῶν. Τὸ ίδανικό του εἶναι τὸ στενὰ συνδεμένο καὶ ἀκατέβλητο σύνολο ποὺ λειτουργεῖ μόνο του. Γιὰ νὰ τὸ πετύχει αὐτό, δὲ χρειάζεται νὰ στηρίζεται στὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς

μάζας, γιατί ὁ ἐνθουσιασμὸς δὲ διαρκεῖ πολὺ. Γί' αὐτὸς ἔχει τὴν τάση νὰ χρησιμοποιεῖ πιὸ πολὺ τὴν πειθαρχία καὶ τὸν ἔξαναγκασμό. Τὸν ἴσχυρισμὸν δὲ δῆλοι οἱ ἀνθρωποὶ εἰναι δεῖλοι τὸν βρίσκει λιγότερο ἀμφισβήτησιμο ἀπὸ τὸν ἄλλο, δὲ δῆλοι οἱ ἀνθρωποὶ εἰναι κουτοί, καὶ σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Sir John Maynard θέλει νὰ ἐπιβάλει τὴν νέα τάξη καλύτερα στὸν τράχηλο παρὰ στὴν καρδιὰ τῶν ἀνθρώπων²³. Ο γνήσιος ἀνθρωπὸς τῆς δράσης δὲν εἶναι ἔνας ἀνδρας τῆς πίστης, ἀλλὰ ἔνας ἀνδρας τοῦ νόμου.

Καὶ δῆμως αἰσθάνεται σεβασμὸς μπροστά στὰ τεράστια κατορθώματα τῆς πίστης καὶ τοῦ αὐθορμητισμοῦ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ κινήματος, διαν ἡ δύναμη ἔπειθοῦσε ἀπὸ τὸ τίποτε. Ἡ ἀνάμνηση σ' αὐτὸς μένει ἀκόμη ζωηρή. Γί' αὐτὸς δὲν ἀποφεύγει τοὺς κόπους γιὰ τὴ διατήρηση τῆς πρόσοψῆς τῆς πίστης στοὺς νέους θεσμοὺς καὶ χρησιμοποιεῖ μιὰ ἀδιάκοπη καὶ ἐντατικὴ προπαγάνδα, ἀν καὶ στηρίζεται περισσότερο στὰ πειστικὰ τεχνάσματα τῆς βίας. Οἱ διαταγές του συντάσσονται σὲ ἡρεμη γλώσσα, οἱ παλιὲς συνταγὲς καὶ τὰ συνθήματα βρίσκονται πάντοτε στὰ χεῖλη του, τὰ σύμβολα τῆς πίστης διατηροῦνται μὲ τιμὲς καὶ οἱ θεωρητικοὶ καὶ φανατικοὶ τοῦ κινήματος καταδίκονται. "Αν καὶ ἡ ἀτσάλινη ἀρπάγη τοῦ ἔξαναγκασμοῦ γίνεται παντοῦ αἰσθητὴ καὶ δίνεται ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἔμμεση πειθαρχία, ἡ ἡρεμη γλώσσα καὶ ἡ ἐνθουσιαστικὴ προπαγάνδα δίνουν στὸν ἔξαναγκασμὸν τὴν ἐντύπωση καλόβολης συγκατάθεσης καὶ στὴ συνήθεια τὴν ἐντύπωση τοῦ αὐθορμητισμοῦ. Δὲν ἀποφεύγεται καμιὰ προσπάθεια ποὺ νὰ παρουσιάζει τὴν νέα τάξη σὰν ἐκπλήρωση ὅλων τῶν ἐλπίδων καὶ σὰ σκοπὸ δόλων τῶν περασμένων ἀγώνων.

Ο ἀνθρωπὸς τῆς δράσης ἐκλέγει τὶς μεθόδους γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς νέας τάξης προσεχτικά. Γί' αὐτὸς τὸ σκοπὸ δανείζεται μεθόδους ἀπὸ παντοῦ, ἀπὸ φίλους καὶ ἔχθρούς. Ἀπλώνει ἀκόμη χέρι καὶ στὴν παλιὰ τάξη, γιὰ νὰ πάρει κι ἀπ' αὐτὴ καμιὰ τεχνικὴ γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῶν πραγμάτων, γεφυρώνοντας ἔτσι ἀθελά του τὸ παρόν μὲ τὸ παρελθόν. Τὸ θρόνιασμα ἐνὸς δικτάτορα, ποὺ εἶναι

χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸς τὸ χρονικὸ σημεῖο, εἶναι τόσο καλοζυγισμένος τακτικὸς ἑλιγμὸς δοσο καὶ ἀπόδειξη τῆς δίψας γιὰ δύναμη. Ο βυζαντινισμὸς χαρακτηρίζει ἵσως τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν κατάρρευση μιᾶς δργάνωσης. Εἶναι ἡ ἐκφραση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἔνα στερεὸ σχῆμα, καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ δώσει στὸ ἀκόμη ἀμφορφο μορφὴ καὶ σ' αὐτὸς ποὺ καταρρέει ἔνα νέο στήριγμα. Τὸ ἀλάθητο τοῦ πάπα τῆς Ρώμης διακηρύχθηκε ἀπὸ τὸν Εἰρηναῖο τὸ 2ο αἰώνα μ.Χ. καὶ ἀπὸ τὸν Πίο τὸν 9ο τὸ 1870, δηλαδὴ σὲ περιόδους ποὺ φαινόταν δὲν ὁ παπισμὸς βρισκόταν στὸ τέλος του.

"Ετσι ἡ τάξη ποὺ φτιάχνουν οἱ ἀνθρωποὶ τῆς δράσης εἶναι ἔνα συνονθύλευμα ἀπὸ στοιχεῖα κάθε πιθανῆς μορφῆς καὶ κατάστασης. Η Ρωσία τοῦ Στάλιν ἦταν ὑφασμένη ἀπὸ μπολσεβικισμό, τσαρισμό, πανσλαβισμό, δικτατορία καὶ δανείσματα ἀπὸ τὸ Χίτλερ καὶ τὸ μονοπολιακὸ καπιταλισμό. Τὸ τρίτο Ράιχ τοῦ Χίτλερ περιεῖχε ἔθνικισμό, ρατσισμό, πρωσσισμό καὶ δανείσματα ἀπὸ τὸ φασισμό, τὸ μπολσεβικισμό, τὸ σιντοϊσμό καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὸν καθολικισμὸ καὶ τοὺς ἀρχαίους Εβραίους. Ο χριστιανισμὸς ἦταν ἐπίσης ἔνα μπάλωμα ἀπὸ παλιὸ καὶ νέο καὶ δανείσματα ἀπὸ φίλους καὶ ἔχθρούς, ὥσπου ἀποκρυπταλλώθηκε σὲ μιὰ αὐταρχικὴ ἐκκλησία μετὰ ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰώνες τῶν ταραχῶν καὶ τῶν προστριβῶν. Διαμόρφωσε τὴν ἱεραρχία τῆς ἐκκλησίας μὲ πρότυπο τὴν ρωμαϊκὴ γραφειοκρατία, πῆρε κομμάτια ἀπὸ τὸ παλιὸ τελετουργικό, δημιούργησε μιὰ θέση γιὰ ἔναν ἀπόλυτο ἀρχηγὸ καὶ χρησιμοποιοῦσε ὅλα τὰ μέσα γιὰ ν' ἀπορροφήσει ὅλα τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ τῆς δύναμης²⁴.

116

Στὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου τῆς δράσης τὸ μαζικὸ κίνημα δὲν ἀποτελεῖ πιὰ καταφύγιο ἀπὸ τὰ βάσανα καὶ τὰ βάρη τῆς ξεχωριστῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ γίνεται μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν τῶν φιλόδοξων. Η ἀκατανίκητη ἔλξη ποὺ ἀσκεῖ τὸ μαζικὸ κίνημα πάνω στὸ φιλόδοξο εἶναι φανερή

168

ἀπόδειξη τῆς ἀλλαγῆς τοῦ χαρακτήρα του (τοῦ κινήματος) καὶ τῆς συμφιλίωσής του μὲ τὸ παρόν. Εἶναι ἐπίσης φανερὸ δτι ἡ εἰσόδος αὐτῶν τῶν φιλόδοξων στὸ κίνημα ἐπιταχύνει τὴ μετατροπή του σὲ ἐπιχείρηση. 'Ο Χίτλερ, ὁ ὄποιος παρακολουθοῦσε καλὰ τὴν πορείαν ἐνός κινήματος — ἀκόμη καὶ τότε ποὺ ἐπιτηροῦσε τὰ πρῶτα βήματα τοῦ νεαροῦ του ἔθνουσιαλισμοῦ — προειδοποιοῦσε δτι ἔνα κίνημα μπορεῖ νὰ διατηρήσει τόσο χρόνο τὴ δύναμή του ὅσο προσφέρει ὑστεροφημία καὶ ὅχι παρόν, καὶ τόνιζε δτι «ἡ ἀποστολὴ ἐνός κινήματος ἔχει τελειώσει»²⁵ μόλις εἰσχωρήσουν σ' αὐτὸ ἄνθρωποι ποὺ θέλουν νὰ βγάλουν ἀπὸ τὸ παρόν κάθε δυνατὸ δφελος.

Τὸ κίνημα φροντίζει ἀκόμη γιὰ τοὺς ἀπογοητευμένους — ὅχι γιὰ νὰ χρησιμοποιήσει τὴ δυσαρέσκειά τους μὲ τὸ παρόν σ' ἔναν ἀγώνα ζωῆς καὶ θανάτου μὲ τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση, ἀλλὰ γιὰ νὰ τοὺς συμφιλιώσει μὲ τὸ παρόν καὶ νὰ τοὺς κάνει ὑπομονετικοὺς καὶ πράους. Τοὺς προσφέρει τὴ μακρινὴ ἐλπίδα, τὸ ὅνειρο, τὸ δραμα. 'Ετσι τὸ κίνημα στὸ τέλος τῆς δυναμικῆς του φάσης εἶναι ἔνα μέσο ἰσχύος γιὰ τοὺς πετυχημένους καὶ ἔνα καταπραϋντικὸ γιὰ τοὺς ἀπογοητευμένους.

18

Καλὰ καὶ κακὰ μαζικὰ κινήματα

'Η Ἑλλειψη ἐλκυστικότητας καὶ ἡ στειρότητα τῆς ἐνεργητικῆς φάσης

117

Αὐτὸ τὸ βιβλίο ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐνεργητικὴ φάση τοῦ μαζικοῦ κινήματος — μὲ τὴ φάση ποὺ διαμορφώνεται καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν «ὅρθιδοξο». Στὴ φάση αὐτὴ δλα τὰ μαζικὰ κινήματα παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικά, ποὺ προσπαθήσαμε νὰ τὰ περιγράψουμε. Φαίνεται πῶς ἀλληθεύει δτι κάθε κίνημα στὴν ἐνεργητική του φάση εἶναι ἀν ὅχι ἐντελῶς κακό, τουλάχιστο δυσάρεστο, ὅσο εὐγενικοὶ κι ἀν θέλουν νὰ εἶναι οἱ ἀρχικοὶ του σκοποὶ καὶ καλὰ τὰ ἀποτελέσματα. 'Ο φανατικός, ὁ ὄποιος καθορίζει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐνεργητικῆς φάσης, εἶναι γενικὰ ἔνας ἐλάχιστα ἐλκυστικὸς τύπος, εἶναι ἀπερίσκεπτος, προκατειλημμένος γιὰ τὸν ἔσωτρο του, εὐκολόπιστος, φιλόνικος καὶ χοντροκομμένος. Πολλὲς φορὲς εἶναι πρόθυμος νὰ θυσιάσει φίλους καὶ μέλη τῆς οἰκογένειας γιὰ τὴν ἱερὴν ὑπόθεση. 'Η ἀπόλυτη ἐνότητα καὶ ἡ ἀφοσίωση, ποὺ δίνουν στὸ κίνημα τὴν ἀκατανίκητη δύναμή του καὶ τὸ κάνουν ἴκανὸ νὰ ἐπιχειρεῖ τὰ ἀδύνατα, ἐξαγοράζονται πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὸ ξεχωριστὸ ἄτομο μὲ μεγάλες θυσίες. Κανένα μαζικὸ κίνημα — ὅσο ὑπέροχη κι ἀν εἶναι ἡ πίστη του καὶ εὐγενικὸς ὁ σκοπός του — δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι καλό, ἀν ἡ ἐνεργητική του φάση διαρκεῖ πολὺ ἡ συνεχίζεται, ὁφοῦ τὸ κίνημα ἔχει ἥδη ἀναμφισβήτητα ἀποκτήσει τὴν ἐξουσία. Κινήματα ποὺ τὰ θεωροῦμε καλά,

169

170

δπως τὴν μεταρρύθμιση, τὴν πουριτανική, γαλλική καὶ ἀμερικανική ἐπανάσταση καὶ πολλὰ ἔθνικιστικὰ κινήματα τοῦ περασμένου αἰώνα, είχαν σχετικὰ σύντομες ἐνεργητικὲς φάσεις, ἀν καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἔξτιλέκτικης τους είχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ φανατικούς. 'Ο ἀρχηγὸς ἐνὸς κινήματος, ποὺ ὑπηρετεῖ τὸ λαό του μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ μόνο ἔνα κίνημα, ἀλλὰ νὰ ξέρει καὶ νὰ τελειώνει τὴν ἐνεργητική του φάση στὴν κατάλληλη στιγμή, δπως δείχνει τὸ παράδειγμα τοῦ Γκάντι.

"Οπου ἔνα μαζικὸ κίνημα διατηρεῖ γιὰ γενιὲς τὴ μορφὴ ποὺ είχε στὴν ἐνεργητική του φάση, δπως ἡ δργανωμένη ἐκκλησία στὸ μεσαίωνα, ἡ δπου μὲ τὴ διαδοχικὴ συμβολὴ φανατικῶν προσήλυτων ἀναστηλώνει τὴν δρθοδοξία του, δπως ὁ ἰσλαμισμὸς²⁸, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ σκοτεινὴ ἐποχή, σὲ μιὰ περίοδο ἀποτελμάτωσης. "Οπου στὴν ἴστορία βρίσκομε μιὰ γνήσια δημιουργικὴ περίοδο σὲ συνδυασμὸ μ' ἔνα μαζικὸ κίνημα, πρόκειται σχεδὸν πάντα γιὰ μιὰ περίοδο ποὺ εἶναι μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐνεργητικὴ φάση ἡ, συνηθέστερα, τὴν ἀκολουθεῖ. Μὲ τὴν προϋπόθεση δτι ἡ ἐνεργητικὴ φάση δὲ διαρκεῖ πολὺ, δτι δὲ χύνεται πολὺ αἴμα καὶ δὲ γίνονται μεγάλες καταστροφές, ἀρχίζει μὲ τὸ τέλος τῆς φάσης, καὶ ἰδιαίτερα δταν αὐτὸ ̄ρχεται ξαφνικά, μιὰ ζωηρὴ δημιουργικὴ δραστηριότητα. Αὐτὸ φαίνεται δτι ἰσχύει πάντα, εἴτε τὸ κίνημα νικάει, δπως στὴν περίπτωση τῆς ὁλλανδικῆς ἐπανάστασης, εἴτε τελειώνει μὲ ἡττα του, δπως στὴν περίπτωση τῆς πουριτανικῆς ἐπανάστασης. Δὲν εἶναι ὁ ἰδεαλισμὸς καὶ ἡ θέρμη τοῦ κινήματος ποὺ κάνουν δυνατὴ τὴν πιθανὴ πνευματικὴ ἀναγέννηση ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἐνεργητικὴ του φάση, ἀλλὰ τὸ ξαφνιαστικὸ χαλάρωμα τῆς κοινῆς πειθαρχίας καὶ ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν ἀποπνικτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς τυφλῆς πίστης, ἀπὸ τὴ δυσαρέσκεια μὲ τὸ παρὸν καὶ τὸ ἕδιο τὸ Ἑγώ. Δημιουργικὸς παλμὸς γίνεται συχνὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία γιὰ γέμισμα τοῦ κενοῦ ποὺ ἀφήνει πίσω της μιὰ χαμένη ἡ παρατημένη ὑπόθεση²⁹.

"Η ἐνεργητικὴ φάση εἶναι στείρα. 'Ο Τρότσκι ξέρε δτι «περίοδοι μεγάλης ταραχῆς καὶ κοινωνικῶν παθῶν ἀφή-

νουν λίγο χῶρο γιὰ παρατήρηση καὶ σκέψη. "Ολες οἱ μοῦσες — ἀκόμη καὶ ἡ ἀγοραία μούσα τῆς δημοσιογραφίας παρὰ τὰ χοντρὰ μεριά της — τὴν ἔχουν ἀσχημα σὲ ἐπαναστατικὲς ἐποχές³⁰. 'Αντίθετα ὁ Ναπολέοντας³¹ καὶ ὁ Χίτλερ ἦταν δυσαρεστημένοι μὲ τὴν ἀναιμία τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας στὴν ἡρωικὴ ἐποχὴ τους καὶ ζητοῦσαν ἀριστουργήματα ἀντάξια στὶς ὑπέροχες πράξεις τους. Δὲν ἔννοοῦσαν ὅτι ἡ ἐνεργητικὴ φάση κάθε κινήματος καταπνίγει καὶ ὀκρωτηριάζει κάθε δημιουργικὸ πνεῦμα. 'Ο Μίλτον, ὁ ὁποῖος τὸ 1640 ἦταν ἔνας ποιητὴς ποὺ ὑποσχόταν πολλά, περίμενε εἴκοσι δόσκληρα ἀγόνα χρόνια μὲ τὸ σχέδιο γιὰ τὸν «Ἀπολεσθέντα παράδεισο» στὸ συρτάρι, σπαταλώντας τὸν καιρὸ του μὲ τὸ νὰ γράψει σὲ διάφορα φυλλάδια, ἐνῶ ἦταν χωμένος μέχρι τὸ λαιμὸ «μέσα σὲ μιὰ θάλασσα ἀπὸ θύρυβο καὶ ἀγριες φιλονικίες»³², δηλαδὴ στὴν πουριτανικὴ ἐπανάσταση. "Οταν ἡ ἐπανάσταση τελείωσε καὶ ὁ ἕδιος εἶχε πέσει σὲ δυσμένεια, τότε δημιουργήσε τὸν «Ἀπολεσθέντα παράδεισο», τὸν «Ἀνακτηθέντα παράδεισο» καὶ τὸν «Σαμψών».

118

"Η ἐπίδραση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος πάνω στὴ δημιουργικὴ ἐργασία εἶναι βαθιὰ καὶ ποικιλόμορφη. 1. 'Η θέρμη τὴν ὄποια ἀναπτύσσει, καταναλώνει τὶς ἐνέργειες ποὺ διαφορετικὰ θὰ ἦταν διαθέσιμες γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία, γιατὶ τὰ πάθη ἀποσποῦν τὴν προσοχὴ τοῦ ἀνθρώπου. 2. Τὸ κίνημα θέτει τὴ δημιουργικὴ ἐργασία στὶς ὑπηρεσίες της, λογοτεχνία, τέχνη καὶ ἐπιστήμη πρέπει νὰ ἀσκοῦν προπαγάνδα καὶ νὰ ὑπηρετοῦν πρακτικοὺς σκοπούς. 'Ο «ὅρθόδοξος» συγγραφέας, καλλιτέχνης ἡ ἐπιστήμονας δὲν ἐργάζεται γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸν ἔαυτό του ἡ γιὰ νὰ σώσει τὴν ψυχή του ἡ γιὰ νὰ ἀνακαλύψει τὸ ὀρατό, ἀλλὰ γιὰ νὰ προειδοποιήσει, νὰ συμβουλεύσει, νὰ ἀναγκάσει, νὰ ὑμήσει ἡ νὰ καταδώσει. 3. "Οπου ἔνα μαζικὸ κίνημα προσφέρει πλατιὰ πεδία δράσης (πόλεμο, ἀποικιοπόληση, ἔκβιομηχάνιση), ἡ δημιουργικὴ ἐνέργεια ἀπαιτεῖται περισσότερο. 4. 'Η φανατικὴ πνευματικὴ στάση

171

172

έχει τὴν τάση νὰ καταπιέζει κάθε μορφή δημιουργικῆς ἐργασίας. Ή περιφρόνηση τοῦ φανατικοῦ γιὰ τὸ παρὸν τὸν κάνει τυφλὸ μπροστὰ στὴν δύμορφιὰ τῆς ζωῆς. Αὐτὰ ποὺ συγκινοῦν τὸ δημιουργικὰ ἔργαζόμενο, τοῦ φαίνονται φτηνὰ καὶ διεφθαρμένα. «Οἱ συγγραφεῖς μας πρέπει νὰ βαδίζουν σὲ κλειστὲς γραμμές, καὶ δποιος ἀφήνει τὴ γραμμή του γιὰ νὰ μαζέψει λουλούδια εἰναι λιποτάκτης». Αὐτὰ τὰ λόγια τοῦ Κονσταντίν Σιμόνοφ εἰναι λόγια καὶ σκέψεις τῶν φανατικῶν δλων τῶν ἐποχῶν. Ό Ραβίνος Ἰάκωβος ἔλεγε τὸν πρῶτο αἰώνα μετὰ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ: «Οποιος ξεφεύγει ἀπὸ τὸ δρόμο καὶ ξεχνᾷ τὴ μελέτη τῆς Γραφῆς καὶ λέει ‘τί ὥραῖο εἰναι αὐτὸ τὸ δέντρο’, ‘τί ὥραῖο εἰναι αὐτὸ τὸ δργωμένο χωράφι’, ἀμαρταίνει ἐνάντια στὴν ἵδια του τὴν ψυχήν»³¹. Ό ἄγιος Βερνάρδος ἀπὸ τὸ Κλαιρβώ μποροῦσε νὰ περπατάει ὅλη τὴν ἡμέρα δίπλα ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Γενεύης, χωρὶς νὰ κοιτάζει οὔτε μιὰ φορὰ πρὸς τὴ λίμνη. Στὸ «Refinement of the Arts» δ Ντέιβιντ Χιούμ διηγεῖται γιὰ ἔνα μοναχό, δ ὅποῖος, «έπειδὴ ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ κελιοῦ του εἶχε μιὰ ὑπέροχη θέα, ἔκλεισε μὲ τὰ μάτια του συμφωνία, νὰ μὴ στραφοῦν ποτὲ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ». Ή τύφλωση τοῦ φανατικοῦ εἰναι μιὰ πηγὴ δύναμης, γιατὶ δὲ βλέπει κανένα ἐμπόδιο. Εἰναι δμως αἰτία πνευματικῆς στείρωσης καὶ συναισθηματικῆς μονοτονίας.

Ἐπειδὴ δ φανατικὸς έχει ἔκτὸς ἀπ’ αὐτὰ καὶ μιὰ ὑπεροπτικὴ νοοτροπία, δὲν εἰναι ἴκανὸς γιὰ νέα ξεκινήματα. Ή ὑπεροψία του προέρχεται ἀπὸ τὴν πεποίθηση του δτι αὐτὸς κατέχει τὸ κλειδὶ γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ καὶ δλο τὸν κόσμο. Ετοι χωρὶς τὰ γόνιμα διαλείμματα τῆς ψηλάφησης, δταν τὸ πνεῦμα βρίσκεται πιὰ περίπου στὴν κατάσταση τῆς ἀποσύνθεσης, εἰναι ἔτοιμος γιὰ κάθε μορφὴ ἀντίδρασης, συνδυασμοῦ καὶ νέου ξεκινήματος.

119

Αν ἔνα μαζικὸ κίνημα δεῖξει πρωτοτυπία, αὐτὴ εἰναι μιὰ πρωτοτυπία τῆς ἐφαρμογῆς καὶ τῆς τεχνικῆς. Οἱ ἀρχές,

οἱ τεχνικές, οἱ μέθοδοι κλπ., τὶς ὁποῖες ἐφαρμόζει τὸ κίνημα, προέρχονται κυρίως ἀπὸ μιὰ δημιουργικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἔστεκε ἡ στέκει ἔξω ἀπὸ τὴ σφαίρα τοῦ κινήματος. Όλα τὰ ἐνεργητικὰ μαζικὰ κινήματα ἀναπτύσσουν ἔκεινη τὴν δρμητικὴ μιμητικὴ τάση ποὺ παρατηροῦμε σήμερα στοὺς Ιάπωνες. Ακόμη καὶ στὸ πεδίο τῆς προπαγάνδας ναζί καὶ κομμουνιστὲς παίρνουν μᾶλλον ἰδέες ἀπὸ ἄλλους παρὰ παράγουν οἱ ίδιοι. Πουλᾶν τὴν μάρκα τους «Ιερὴ ὑπόθεση» δπως ἔνας καπιταλιστὴς διαφημιστὴς τὶς μάρκες σαπουνιῶν ἡ τσιγάρων³². Αν οἱ μέθοδοι τῶν ναζί καὶ τῶν κομμουνιστῶν μᾶς ξαφνιάζουν σὰν κάτι νέο, αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ δτι διοικοῦσαν ἡ προσπαθοῦσαν νὰ διοικήσουν τεράστιες γεωγραφικὲς ἔκτασεις δπως δ Φρόντ καὶ δ Ντυπόν τὶς βιομηχανικὲς αὐτοκρατορίες τους. Ισως νὰ βρεθοῦν ἀργότερα περισσότερες ἀποδείξεις ποὺ νὰ ἐπαληθεύουν τὴν ὑπόθεση δτι ἡ ἐπιτυχία τοῦ κομμουνιστικοῦ πειράματος ἔξαρταται ἀπὸ τὴν ἀνεμπόδιστη δημιουργικότητα ἔξω ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ στὸ μὴ κομμουνιστικὸ κόσμο. Οἱ κομπαστὲς τοῦ Κρεμλίνου νομίζουν δτι κάνουν γενναιόδωρη ὑποχώρηση δταν λένε δτι δ κομμουνισμὸς καὶ δ μποροῦσαν νὰ ζήσουν σὲ είρηνικὴ συνύπαρξη. Αν δμως δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἐλεύθερη κοινωνία ἔξω ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ σφαίρα ἐπιρροῆς, θὰ τὸ εἶχαν ίσως κρίνει πρὶν ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀπαραίτητο νὰ δημιουργήσουν ἐλεύθερη κοινωνία.

Παράγοντες ποὺ καθορίζουν τὴ διάρκεια τῆς ἐνεργητικῆς φάσης

120

Ἐνα μαζικὸ κίνημα μὲ σαφεῖς καὶ καθορισμένους σκοποὺς έχει σύμφωνα μὲ δλες τὶς προβλέψεις μικρότερη διάρκεια ἀπὸ ἔνα κίνημα τοῦ ὁποίου οἱ σκοποὶ εἰναι ἀσαφεῖς καὶ ἀκαθόριστοι. Ο μὴ καθορισμένος σκοπὸς εἰναι ἀπαραίτητος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη χρόνιου ἐξτρεμισμοῦ. Ο “Ολιβερ Κρόμ-

173

174

γουελ λέει : «'Ενας άνθρωπος δὲν πηγαίνει ποτὲ πιὸ πέρα, δταν δὲν ξέρει πρός τὰ ποῦ πηγαίνει»³³.

“Οταν ἔνα μαζικὸ κίνημα κινητοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἐλευθερώσει ἔνα λαὸ ἀπὸ ἑσωτερικὴ ἢ ἔξωτερικὴ τυραννία, νὰ ἀντιμετωπίσει ἔναν εἰσβολέα ἢ νὰ ἐκσυγχρονίσει μιὰ ὑποανάπτυκτη κοινωνία, πρέπει ὁπωδήποτε νὰ τελειώσει δταν δ ἀγώνας ἐνάντια στὸν ἔχθρο ἢ γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ σταματήσει. “Αν δ σκοπὸς τοῦ κινήματος εἶναι δμας μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία ἀπόλυτης ἐνότητας καὶ ἀνιδιοτέλειας —εἴτε πρόκειται γιὰ ἔνα κράτος τοῦ Θεοῦ, ἢ τὸ κομμουνιστικὸ βασιλεῖο πάνω στὴ γῆ ἢ τὸ πολεμικὸ κράτος τοῦ Χίτλερ — ἡ ἐνεργητικὴ φάση δὲν τελειώνει γρήγορα. ‘Η καθημερινὴ ζωὴ γίνεται θρησκεία, γιατὶ ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ἀφοσίωση εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κανονικὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας. Καθημερινὰ πράγματα γίνονται ιερὲς ὑποθέσεις ἢ ἡ ζωὴ στρατιωτικοὶ εἰταῖται. ‘Ο Γιάκομπ Μπούρκχαρτ καὶ ὁ Ἐρνέστ Ρενάν ἀπὸ τοὺς λίγους διανοούμενους τοῦ 19ου αἰώνα ποὺ προαισθάνθηκαν τὶς μοιραῖες περιπλοκές ποὺ περιμεναν τὸν ἐπόμενο αἰώνα. ‘Ο Μπούρκχαρτ προαισθάνθηκε τὴ στρατιωτικοὶ ιμένη κοινωνία, ποὺ τοῦ φαινόταν σὰν καθαρὴ παραφροσύνη καὶ δὲν τὸν ἀφῆνε νὰ ἡσυχάσει. «Τὸ στρατιωτικὸ κράτος πρέπει νὰ γίνει μεγαλοβιομήχανος. ‘Ἐκεῖνες οἱ ἀνθρώπινες μάζες στὰ μεγάλα ἔργοστάσια δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραιτηθοῦν στὴν ἀθλιότητα καὶ στὴν ἀπληστία τους μιὰ καθορισμένη καὶ ἐπιτηρούμενη δόση ἀθλιότητας, στρατιωτικὴ στολὴ καὶ καθημερινὴ τυμπανοκρουσία εἶναι αὐτὸ ποὺ λογικὰ πρόκειται νὰ ἀκολουθήσει»³⁴.

‘Η πρόβλεψη τοῦ Ρενάν προχώρησε πιὸ πολὺ. Προαισθάνθηκε δτι δ σοσιαλισμὸς θὰ εἶναι ἡ ἐπόμενη θρησκεία τῆς Έσπερίας καὶ δτι αὐτὸς σὰ θρησκεία θὰ δηγήσει σὲ θρησκειοπόληση τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας. Φοβόταν ἐπίσης τὴν ἀναζωγόνηση τοῦ καθολικισμοῦ σὰν ἀντίδραση στὴ νέα θρησκεία. «Απὸ σήμερα κιόλας πρέπει νὰ τρέμομε! Γιατὶ αὐτὴ τὴ στιγμὴ δημιουργεῖται ἡ θρησκεία τοῦ μέλλοντος, καὶ δημιουργεῖται χωρὶς ἐμᾶς... ‘Η πίστη ἔχει βαθιὲς ρίζες. ‘Ο σοσιαλισμὸς σὲ συμφωνία μὲ τὸν καθολικισμὸ

θὰ μποροῦσαν ἵσως νὰ κάνουν ἔνα νέο μεσαίωνα. Αὐτὸ θὰ ἴδρυσει ἵσως βαρβαρικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κράτη καὶ θὰ δηγήσει στὴν κατάργηση τοῦ ἀτομικισμοῦ, μὲ λίγα λόγια στὴν καταστροφὴ τοῦ πολιτισμοῦ»³⁵.

121

“Ισως νὰ ὑπάρχει δμας ἀκόμη ἐπίδα. Γιατὶ οἱ περισσότερες δοκιμές, ποὺ ὅδηγησαν σ’ δλες τὶς ἀσχήμιες καὶ στὶς βιαιότητες ἐνὸς παρατεταμένου μαζικοῦ κινήματος, ἔγιναν μὲ πλατιὰ βάση καὶ συμμετοχὴ ἐτερογενῶν μερῶν τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτὸ ἔγινε μὲ τὴ γέννηση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἴσλαμισμοῦ, καθὼς καὶ μὲ τὴ γαλλική, τὴ ρωσικὴ καὶ τὴν ἑθνικοσοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. Οἱ ἐλπιδοφόροι κοινοτικοὶ συνοικισμοὶ στὸ Ισραὴλ καὶ τὸ πετυχημένο σοσιαλιστικὸ πρόγραμμα στὶς μικρὲς σκανδιναβικὲς χῶρες ἀποδείχνουν ἵσως δτι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδρυση μιᾶς ἰδανικῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ γίνει χωρὶς ἔξαναγκασμὸ καὶ πάθη μ’ ἔνα μικρὸ λαό, τοῦ ὅποιου ὁ πληθυσμὸς παρουσιάζει σχετικὴ δμοιογένεια. ‘Η ἀγωνία καὶ δ φόβος μπροστὰ σὲ ἀσκοπη σπατάλη χρήσιμης ἀνθρώπινης ζωῆς προσφέρει σὲ μικρὰ ἔθνη ἑσωτερικὴ ἀρμονία καὶ συνοχὴ σὰν προφύλαξη ἀπὸ κάθε ἔξωτερικὴ ἐπίθεση. Καὶ τελικὰ τὸ αἰσθημα τῶν ἀνθρώπων δτι ἀνήκουν δλοὶ σὲ μιὰ μεγάλη οἰκογένεια βοηθάει τὴν προθυμία γιὰ συνεργασία, χωρὶς νὰ κηρύσσουν δποιεσδήποτε ἰδέες μιᾶς νέας θρησκείας καὶ χωρὶς νὰ καταφεύγουν στὸ μιλιταρισμό. Θὰ ἥταν ἵσως ὀφέλιμο γιὰ τὸ δυτικὸ κόσμο ἀν δ πραγματοποίηση ὅλων τῶν ἔξτρεμιστικῶν κοινωνικῶν πειραμάτων ἀφηνόταν σὲ μικρὰ κράτη μὲ δμοιογένη πληθυσμό. Τὸ «τμῆμα δοκιμῶν» θὰ μποροῦσε κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ μπεῖ στὴ διαδικασία τῆς πραγματοποίησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, δπως ἔχει μπεῖ στὴ μαζικὴ παραγωγή. Τὸ δτι τὰ μικρὰ κράτη θὰ μποροῦσαν νὰ προσφέρουν στὸ δυτικὸ κόσμο τὸ σχέδιο γιὰ ἔνα ἐλπιδοφόρο μέλλον, θὰ ἥταν συνέχεια καὶ μέρος μιᾶς παλιᾶς τακτικῆς γιατὶ τὰ μικρὰ κράτη δπως ἡ ‘Ελλάδα καὶ ἡ Ιταλία μιᾶς ἔδωσαν τὴ θρησκεία καὶ

175

176

τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Τύπωρχει καὶ μιὰ δεύτερη σχέση ἀνάμεσα στὶς ἴδιοτητες τῆς μάζας καὶ στὴ μορφὴ καὶ στὴ διάρκεια ἐνὸς ἐνεργητικοῦ μαζικοῦ κινήματος. Τὸ γεγονός δτὶ οἱ Ἰάπωνες, οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Γερμανοὶ ἐπέτρεψαν μιὰ ἀτέλειωτη ἀνάπτυξη τῆς ἐνεργητικῆς φάσης τῶν μαζικῶν τους κινημάτων χωρὶς ἀξιόλογη ἀντίσταση, διειλόταν στὸ δτὶ οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἥταν ἐπὶ αἰώνες πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τῶν σύγχρονων μαζικῶν τους κινημάτων συνηθισμένοι σὲ ὑποτακτικότητα καὶ σιδερένια πειθαρχία. Οἱ Λένιν γνώριζε τὸ τεράστιο προτέρημα ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν ὑποτακτικότητα τῶν ρωσικῶν μαζῶν: «Πῶς θὰ μποροῦσε νὰ συγκρίνει κανεὶς τὶς μάζες στὴ δυτικὴ Εὐρώπη μὲ τὸ λαό μας, ποὺ εἶναι τόσο ὑπομονετικὸς καὶ συνηθισμένος σὲ κακουχίες»³⁸. «Οποιος διαβάζει τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε ἡ μαντάμ Ντέ Σταέλ γιὰ τοὺς Γερμανοὺς πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, θὰ καταλάβει γιατὶ οἱ Γερμανοὶ ἀποτελοῦν τὸ ἰδανικὸ ὄλικὸ γιὰ ἐνὰ ἀτέλειωτο μαζικὸ κίνημα: «Οἱ Γερμανοὶ εἶναι μὲ ψυχὴ καὶ σῶμα ὑπάκουοι. Χρησιμοποιοῦν φύλοσοφικὴ λεπτολογία, γιὰ νὰ ἔξηγήσουν τὸ λιγότερο φύλοσοφικὸ πράγμα τοῦ κόσμου, τὸ σεβασμὸ μπροστὰ στὴν ἔξουσία καὶ τὸ φόβο, δ ὅποιος μεταβάλλει τελικὰ αὐτὸ δ σεβασμὸ σὲ θαυμασμό»³⁹.

Δὲ μπορεῖ νὰ ἴσχυρισθεῖ κανεὶς μὲ σιγουριὰ δτὶ στὸ Στάλιν ἢ στὸ Χίτλερ θὰ ἥταν ἀδύνατο νὰ πάρουν τὴν ἀρχὴ σὲ μιὰ χώρα μὲ μακροχρόνια δημοκρατικὴ παράδοση. Αὐτὸ δμως ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἴσχυρισθεῖ μὲ σιγουριὰ εἶναι δτὶ ἔνας Χίτλερ ἢ Στάλιν θὰ ἀνέβαιναν στὴν ἀρχὴ σ' ἔνα παραδοσιακὰ φιλελεύθερο κράτος χωρὶς μεγάλες δυσκολίες, στὴ διάρκεια θὰ μποροῦσαν νὰ κρατηθοῦν δμως μόνο μὲ μεγάλους ἀγῶνες. Κάθε αἰσθητὴ ἀλλαγὴ τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν θὰ εἶχε σὰ σίγουρη συνέπεια τὴν ἔκφραση τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελεύθερισμοῦ σὲ ἔξεγέρσεις. Στὴ Ρωσία τὸ ἔχωριστὸ ἀτομὸ δὲν εἶχε τίποτε μὲ τὸ ὅποιο νὰ μποροῦσε νὰ ταυτοποιηθεῖ καὶ ἡ ἀντίστασική του δύναμη ἀπέναντι στὸν ἔξαναγκασμὸ ἥταν ἵση μὲ τὸ μηδὲν (κομμάτι 45).

Σ' ἔνα φιλελεύθερο κράτος δμως, δτὸν τὸ ἔχωριστὸ ἀτομὸ ἀντιστέκεται στὴ βία, δὲν αἰσθάνεται ἀπομονωμένο, ἀλλὰ σὰ μέλος μιᾶς ἴσχυρῆς φυλῆς μὲ ἐπαναστατικοὺς προγόνους.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀρχηγοῦ εἶναι ἵσως ἀποφασιστικὴ, γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὴ μορφὴ τοῦ μαζικοῦ κινήματος. Τέτοιοι σπάνιοι ἀρχηγοὶ δπως ὁ Λίνκολν καὶ ὁ Γκάντι δὲ ζητοῦν νὰ ἀποφύγουν μόνο τὰ κακὰ τοῦ κινήματος, ἀλλὰ εἶναι καὶ πρόθυμοι νὰ δώσουν τέλος στὸ κίνημα, δτὸν αὐτὸ ἔχει ἐκπληρώσει λίγο ἢ πολὺ τὸ σκοπό του. Ἀνήκουν στοὺς λίγους, στοὺς ὅποιους ἡ δύναμη ἔχει ἀνάπτυχθεῖ σὲ «πραγματικὴ μεγαλοψυχία καὶ γνήσια γενναιοδωρία»⁴⁰. Τὸ μεσαιωνικὸ πνεῦμα τοῦ Στάλιν καὶ ἡ ἀδιακριτία του ἀπέναντι στὸν ἥδιο του τὸ λαὸ ἥταν οἱ κύριοι παράγοντες τοῦ παρατεταμένου δυναμισμοῦ τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος. Θὰ ἥταν ἀσκοπο πνεῦμα τὸ κάνομε ὑποθέσεις γιὰ τὸ τί θὰ εἶχε γίνει μὲ τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση, ἀν ὁ Λένιν εἶχε ζήσει 10 ἢ 20 χρόνια περισσότερο. «Εχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση δτὶ αὐτὸς δὲν εἶχε τὴ βάρβαρη ψυχὴ, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ Χίτλερ καὶ τὸ Στάλιν καὶ ἡ ὅποια — δπως λέει ὁ Ἡράκλειτος — «κάνει τὰ μάτια κακούς μάρτυρες τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων». Ο Στάλιν διαμόρφωνε τοὺς πιθανοὺς διαδόχους του δπως ἥταν αὐτὸς καὶ ὁ ρωσικὸς λαὸς θὰ πρέπει νὰ περιμένει ἀρκετοὺς τοῦ εἴδους αὐτοῦ κατὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες. Ο θάνατος τοῦ Κρόμγουελλ σήμανε τὸ τέλος τῆς πουριτανικῆς ἐπανάστασης, ὁ θάνατος τοῦ Ροβεσπιέρου τῆς ἐνεργητικῆς φάσης τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Αν ὁ Χίτλερ εἶχε πεθάνει στὰ μέσα τῆς δεκαετίας 1930-40, δ ναζισμὸς κάτω ἀπὸ ἔναν ἀρχηγὸ σὰν τὸν Γκαίρινγκ θὰ εἶχε πάρει ἱσως ἄλλη πορεία καὶ πιθανὸ νὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ ὁ πόλεμος. Ή κηδεία τοῦ Χίτλερ δμως θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ἔνα πολὺ μεγαλύτερο κακὸ ἀλλαγῆς τὶς ὡμότητες, τὶς αἰματοχυσίες καὶ τὶς καταστροφὲς τοῦ χιτλερικοῦ πολέμου.

Ο τρόπος μὲ τὸν ὅποιο ἀρχίζει ἔνα μαζικὸν κίνημα μπορεῖ νὰ ἔχει ἐπίδραση στὴ μορφὴ καὶ στὴ διάρκεια τῆς ἐνεργητικῆς φάσης. "Αν παρατηρήσουμε τὴ μεταρρύθμιση, τὴν πουριτανική, τὴν ἀμερικανική, τὴ γαλλική ἐπανάσταση καὶ πολλὲς ἑθνικιστικὲς ἐξεγέρσεις βρίσκομε δτὶ αὐτὲς καταλήγουν μετὰ ἀπὸ μιὰ σχετικὰ μικρὴ ἐνεργητικὴ φάση σὲ μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση μὲ αὐξημένες ἀτομικὲς ἐλευθερίες, καὶ πιστοποιοῦμε τὴν πραγματοποίηση ἰδεῶν ἀπὸ τὶς πρώτες μέρες τοῦ κινήματος. "Ολες ἔχουν ἀρχίσει μὲ τὴν περιφρόνηση καὶ τὸ γκρέμισμα μιᾶς παλιᾶς ἐξουσίας. "Οσο πιὸ καθαρὰ ἔχει ἀποτυπωθεῖ αὐτὴ ἡ πρώτη πράξη τῆς ἐξεγέρσεις στὴ μνήμη ἐνὸς λαοῦ τόσες μεγαλύτερες πιθανότητες ἔχει ἡ πραγματοποίηση τῶν προσωπικῶν ἐλευθεριῶν. Στὴν ἀρχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐντυπωσιακὴ πράξη τῆς ἐξεγέρσεως, γιατὶ ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἀρχίσει μὲ τὴν ἀνατροπὴν ἐνὸς βασιλιά, μιᾶς Ἱεραρχίας, ἐνὸς κράτους ἢ μιᾶς ἐκκλησίας. "Πηρχαν φυσικὰ μάρτυρες. Αὐτοὶ δύμας δὲν εἶχαν ξεσηκωθεῖ ἐνάντια στὴν ἐξουσία³⁹. "Ισως αὐτὸς ήταν ποὺ ἔκανε τὴν αὐταρχικὴ ἐξουσία ποὺ εἰσήγαγε ὁ χριστιανισμὸς νὰ χρατηθεῖ ἐπὶ δεκαπέντε αἰώνες. "Η τελικὴ χειραφέτηση τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἰταλικῆς ἀναγέννησης δὲν ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ παραδείγματα τῆς Ἰστορίας τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ παραδείγματα ἐπαναστατικῆς προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ προσωπικοῦ θάρρους ἀπὸ τὸ ἐλληνορωμαϊκὸ παρελθόν. Μιὰ παρόμοια ἔλλειψη δραματικῆς ἐξεγέρσεως παρατηρεῖται στὴ γέννηση τοῦ ἴσλαμισμοῦ καὶ στὴν ἵδρυση τῆς σύγχρονης ἱσπανικῆς κοινωνίας, δπου καὶ δὲν παρουσιάζονται σημάδια μιᾶς γνήσιας χειραφέτησης τοῦ ἀτόμου. "Επίσης ὁ γερμανικὸς ἑθνικισμὸς — ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἑθνικισμὸν στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες — δὲν ἀρχίσει μὲ ἐντυπωσιακὲς πράξεις ἐξεγέρσεως καὶ πείσματος ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη. "Απὸ τὴν ἀρχὴ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ πρωστικοῦ στρατοῦ⁴⁰. "Ο σπόρος τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας

στὴ Γερμανία βρίσκεται στὸν προτεσταντισμὸν καὶ ὅχι στὸν ἑθνικισμό. "Η μεταρρύθμιση, ἡ ἀμερικανική, ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση, καθὼς καὶ οἱ περισσότερες ἑθνικιστικὲς ἐξεγέρσεις ἀρχίσαν μὲ μιὰ μεγαλόπρεπη οὐβερτούρα ἀτομικῆς ἐξεγέρσεως καὶ ἡ ἀνάμνηση σ' αὐτὴ διατηρεῖται ζωηρή.

Γι' αὐτὸ δὲν ᔁχει χαθεῖ ἡ ἐλπίδα δτὶ ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία στὴ Ρωσία θὰ βρεῖ κάποια μέρα τὸ δρόμο της.

·Ωφέλιμα μαζικὰ κινήματα

Στὰ μάτια τοῦ «δρόδοξου» οἱ ἀνθρώποι ποὺ δὲν ᔁχουν καμιὰ Ἱερὴ ὑπόθεση δὲν ᔁχουν κανένα στήριγμα καὶ χαρακτήρα — στὰ μάτια τοῦ πιστοῦ φαίνονται ἀδύνατοι. "Αντίθετα οἱ «δρόδοξοι» τῶν διαφορετικῶν ἀποχρώσεων, ἀν καὶ ἀλληλοκοιτάζονται μὲ μίσος, ἀναγνωρίζει δ ἔνας τὸν ἄλλο καὶ ὑπολογίζει τὴ δύναμή του. "Ο Χίτλερ θεωροῦσε τοὺς μπολσεβίκους σὰν δύμοιους του καὶ εἶχε δώσει διαταγὴ νὰ παίρνονται οἱ πρώην κομμουνιστὲς ἀμέσως στὸ κόμμα του. "Ο Στάλιν σεβόταν μόνο τοὺς ναζί καὶ τοὺς Ιάπωνες. "Αχόμη καὶ θρησκευτικοὶ φανατικοὶ καὶ δργανωμένοι ἀθεϊστὲς ἀλληλοσέβονται. "Ο Ντοστογιέφσκι ἔβαλε στὸ στόμα τοῦ ἐπίσκοπου Τιχδὸν τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Γνήσιος ἀθεϊσμὸς εἶναι προτιμότερος ἀπὸ κοσμικὴ ἀδιαφορία... "Ενας ἀθεϊστὴς στέκει στὸ προτελευταῖο σκαλοπάτι πρὸς τὴν τέλεια πίστη (ἀσχετα ἀν τὴ φτάνει ἡ ὅχι), ἐνῷ ὁ ἀδιάφορος δὲν ᔁχει καμιὰ πίστη παρὰ μόνο ἔλεεινό φύσθο...»⁴¹.

"Ολοὶ οἱ «δρόδοξοι» τῆς ἐποχῆς μας — κομμουνιστές, ναζί, Ιάπωνες ἢ καθολικοὶ — ᔁχουν κεραυνοβολήσει μὲ χειμαρρους λόγων τὴν κατάπτωση τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν. Οἱ κομμουνιστὲς τὸ κάνουν ἀκόμη καὶ σήμερα. Τὸν πυρήνα τῶν λόγων τους ἀποτελεῖ ἡ κατηγορία δτὶ οἱ ἀνθρώποι

στὶς δημοκρατίες εἰναι πολὺ μαλθακοί, πολὺ διφασμένοι γιὰ διασκέδαση καὶ ἀπρόθυμοι νὰ πεθάνουν γιὰ τὸ έθνος, γιὰ τὸ Θεό ή γιὰ μιὰ ιερὴ ὑπόθεση. Ἡ ἀπροθυμία τους νὰ πεθάνουν, ἔτσι λένε, εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἐσωτερικῆς σαπίλας καὶ τῆς ἡθικῆς καὶ βιολογικῆς κατάπτωσης. Οἱ δημοκρατίες εἶναι ἀπαρχαιωμένες καὶ διεφθαρμένες — καὶ δὲν ἀποτελοῦν ὑπολογίσιμο ἀντίπαλο γιὰ τὶς ζωτικὲς κοινότητες τῶν πιστῶν ποὺ εἶναι ἔτοιμοι νὰ κληρονομήσουν δὲν τὴ γῆ.

Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ὑπάρχει βέβαια ἕνας κόκκος ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ περισσότερο ἀπὸ ἔναν κόκκο ἀναλήθειας. Ἡ προθυμία γιὰ κοινὴ δράση καὶ αὐτοθυσία εἶναι ἕνα φαινόμενο τοῦ μαζικοῦ κινήματος (κομμάτι 43). Σὲ κανονικὲς ἐποχὲς ἔνας δημοκρατικὸς λαὸς εἶναι μιὰ ἔνωση ἀπὸ λιγότερο ἢ περισσότερο ἐλεύθερα ἄτομα. "Αν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ λαοῦ ἀπειλεῖται καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συνενωθεῖ καὶ νὰ δημιουργήσει ἔνα πνεῦμα ἔξαρετικῆς αὐτοθυσίας, τότε ὁ δημοκρατικὸς λαὸς μεταβάλλεται σὲ κάτι παρόμοιο μ' ἔνα ἐπαναστατικὸ κόμμα ἢ μιὰ δργανωμένη ἐκκλησία. Αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν ἐπιφέρει δμως μεγάλες ἀλλαγές. Ὁ Ιδιος ὁ «ὁρθόδοξος» ἴσχυρίζεται δὲν ἡ κατάπτωση, τὴν ὅποια αὐτὸς ἀναθεματίζει καὶ καταπολεμᾶ, δὲν εἶναι δργανικὴ κατάπτωση. Στὴ σκέψη τοῦ ναζί ἡ Γερμανία τοῦ 1920-30 ἦταν ἐκφυλισμένη, ἀλλὰ στὸ τρίτο Ράιχ πάλι ἀνθρητὴ καὶ γεμάτη ζωντάνια. Δέκα χρόνια εἶναι σίγουρα λίγα γιὰ νὰ γίνουν αἰσθητὲς καὶ ἀποτελεσματικὲς ἀλλαγές στὸ πνευματικὸ καὶ βιολογικὸ πεδίο.

Δὲν πρέπει νὰ παραγγωρίζεται δμως τὸ γεγονός δὲν ἡ ἵκανότητα γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος μέσα σὲ βραχύτατο χρονικὸ διάστημα, δπως π.χ. αὐτὸ τοῦ Χίτλερ, ἔχει γιὰ ἔνα λαὸ ζωτικὴ σημασία. Ἡ γνώση τῆς τέχνης τῆς «θρησκευτικοποίησης» εἶναι ούσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἡγεσία σ' ἔνα δημοκρατικὸ λαό, ἀν καὶ ἡ πιθανότητα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ δὲν ἔρχεται Ἰσως ποτέ. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ δὲν ἡ ὑπερβολικὴ πνευματικὴ λεπτολογία καὶ ὁ πρακτικὸς ἐπιχειρηματικὸς νοῦς κάνουν τὸν ἀνθρωπο

ἀκατάλληλο γιὰ τὴν ἔθνικὴ ἡγεσία. Ὡπάρχουν βέβαια ὄρισμένοι παράγοντες στὴν κανονικὴ δημοκρατικὴ ζωή, οἱ δποῖοι σὲ κρίσιμες στιγμὲς διευκολύνουν τὴ διαδικασία τῆς θρησκευτικοποίησης καὶ γίνονται στοιχεῖα τῆς πιθανῆς ἔθνικῆς ζωτικότητας. Ὁ βαθμὸς τῆς ζωτικότητας αὐτῆς μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν τάσεων ποὺ θέλει νὰ πραγματοποιήσει ἕνας δημοκρατικὸς λαός. Ἡ γνώμη τοῦ Ἡράκλειτου δὲν εἶναι καλὸ νὰ ἐκπληρώνονται δλες οἱ ἐπιθυμίες τῆς ἀνθρωπότητας, ἴσχύει τόσο γιὰ τὸ ξεχωριστὸ ἄτομο ὃσο καὶ γιὰ ὀλόκληρο τὸ λαό. Μόλις ἔνας λαὸς παύει νὰ ἐπιθυμεῖ κάτι βίαια ἢ μόλις συγκεντρώνει τὶς προσπάθειές του σ' ἔνα καθαρὰ ὄρθετημένο, συγκεκριμένο σκοπό, μειώνεται ἡ ζωτική του ἐνεργητικότητα. Μόνο ἔνας σκοπὸς ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ τάση γιὰ ἀδιάκοπη τελειοποίηση μπορεῖ νὰ διατηρήσει αὐτὴ τὴ ζωτικὴ δύναμη, ἀρκεῖ ταυτόχρονα νὰ ἐκπληρώνονται διαρκῶς καὶ οἱ ἐπιθυμίες τοῦ καθενός. Ὁ σκοπὸς δὲ χρειάζεται νὰ εἶναι ὑπέροχος. Τὸ μαζικὸ ἰδανικὸ ἐνὸς διαρκῶς ἀνυψωνόμενου βιοτικοῦ ἐπιπέδου κράτησε τὸν ἀμερικανικὸ λαὸ ἀρκετὸ ζωτικό. Τὸ ἀγγλικὸ ἰδανικὸ τοῦ τζέντλεμαν καὶ τὸ γαλλικὸ τοῦ ἀπετραβηγμένου συνταξιούχου εἶναι σαφὲς καὶ συγκεκριμένο. Αὐτὴ ἡ ἀκρίβεια τοῦ ἐπιθυμητοῦ λαϊκοῦ ἰδανικοῦ Ἰσως νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴ μειωμένη ζωτικότητα αὐτῶν τῶν λαῶν. Στὴν Ἀμερική, Γερμανία καὶ Ρωσία δμως αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ εἶναι ἀκαθόριστο καὶ ἀπειρόριστο.

125

"Οπως ἀναφέραμε στὸ πρῶτο κομμάτι τὰ μαζικὰ κινήματα εἶναι κατάλληλα μέσα γιὰ τὸ ἔπονημα καὶ τὴν ἀνανέωση ἀποτελματωμένων κοινωνιῶν. "Αν καὶ δὲ μποροῦμε νὰ ἴσχυρισθοῦμε δὲν τὰ μαζικὰ κινήματα εἶναι τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴν ἀναγέννηση μιᾶς κοινωνίας, πολλοὶ παράγοντες μιλοῦν δὲν γιὰ μεγάλους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς μὲ ἐτερογενῆ πληθυσμιακὰ στοιχεῖα — δπως στὴ Ρωσία, Ἰνδία, Κίνα, στὸν ἀραβικὸ κόσμο καὶ ἀκόμη στὴν Ἰσπανία —

ἡ διαδικασία τοῦ λαϊκοῦ ξυπνήματος καὶ τῆς ἀνανέωσης ἔξαρται ἀπὸ ἐναν πλατύ, θερμὸ ἐνθουσιασμό, ποὺ προέρχεται καὶ διατηρεῖται ἀπὸ ἐνα μαζικὸ κίνημα. "Αν ἡ ἀνανέωση πρόκειται νὰ γίνει σ' ἐνα μικρό, δυμοιογενῆ λαὸ σὲ βραχύτατο χρονικὸ διάστημα, τότε τὸ μαζικὸ κίνημα εἶναι ἀπαραίτητο. "Η ἀνικανότητα γιὰ τὴν ἀμεση δημιουργία ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει σοβαρὸ ἐμπόδιο γιὰ κάθε κοινωνία. "Ενα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐμπόδια γιὰ τὴν Κίνα στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ἦταν δτι τὰ μαζικά της κινήματα — ἡ ἔξέγερση τοῦ Ταϊπένγκ καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ Σούν-Γιάτ-σὲν — ἐκφυλίσθηκαν ἡ καταπνίγηκαν νωρίς. "Η Κίνα δὲ μποροῦσε νὰ βγάλει ἐνα Στάλιν ἡ Γκάντι ἡ Ἀτατούρκ, ἐναν ποὺ νὰ ἦταν ἴκανὸς νὰ κρατήσει ἀρκετὰ τὸ κίνημα, ὥσπου νὰ ριζώσουν οἱ μεγάλες μεταρρυθμίσεις. "Ο Ortega y Gasset εἶναι τῆς γνώμης δτι ἡ ἀνικανότητα ἐνὸς λαοῦ νὰ δημιουργήσει ἐνα μαζικὸ κίνημα ὑποδηλώνει ἐνα ἔθνικὸ ἐλάττωμα. Γιὰ τὴν Ισπανία λέει δτι ἡ εὐφύτα τοῦ λαοῦ της ἔπασχε πάντα ἀπὸ μαρασμὸ καὶ δὲ μπόρεσε νὰ παρουσιάσει ποτὲ μιὰ φυσικὴ ἀνάπτυξη⁴².

"Ισως γιὰ ἐνα κράτος νὰ εἶναι καλύτερο, μόλις ἡ κυβέρνησή του δείξει δείγματα χρόνιας ἀνικανότητας, νὰ ἀνατραπεῖ αὐτὴ ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ λαϊκὴ ἔξέγερση — ἀκόμη κι ὅταν τὸ κίνημα αὐτὸ ἐπιφέρει σημαντικὲς ἀπώλειες σὲ ἀγαθὰ καὶ ζωές — πρὶν ἀφήσει κανεὶς τὸ παλιὸ καθεστώς νὰ πέσει ἀπὸ μόνο του. Μιὰ γνήσια λαϊκὴ ἔξέγερση εἶναι συχνὰ μιὰ δυναμωτική, ἀνανεωτική καὶ συνενωτική διαδικασία. "Οπου ἔπιτρέπει κανεὶς στὸ καθεστώς ἐναν ἀργὸ θάνατο, ἡ συνέπεια εἶναι πολλὲς φορὲς ἀποτελμάτωση ἡ ἀσταμάτητη κατάπτωση. "Αφοῦ οἱ θεωρητικοὶ παιζούν συνήθως οὐσιαστικὸ ρόλο στὴ γέννηση ἐνὸς μαζικοῦ κινήματος, μιὰ κοινωνία δὲ μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς μορφωμένης πνευματικῆς μειονότητας, ἀν θέλει νὰ διατηρήσει τὴ ζωτικότητά της. "Η μειονότητα αὐτὴ δὲν πρέπει φυσικὰ νὰ συμμαχεῖ μὲ τὴν κυβέρνηση. "Η μακροχρόνια ἀποτελμάτωση τῆς Ἀνατολῆς ἔχει σίγουρα πολλὲς αἰτίες, ἀλλὰ μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι δτι οἱ πραγματικὰ μορφωμένοι δὲν ἦταν

μόνο γιὰ πολλοὺς αἰῶνες σπάνιοι, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν πάντα ὑπηρετοῦσαν τὴν κυβέρνηση σὰν ὑπάλληλοι ἡ ἱερωμένοι.

"Αναφέραμε ἡδη τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐργασία τῶν δυτικῶν ἀποικιοκρατικῶν δυνάμεων στὴν Ἀνατολή⁴³. "Αναρωτιέται κανεὶς, μήπως ἡ ἵκανότητα τῆς Ἰνδίας νὰ βγάλει προσωπικότητες σὰν τὸ Νεχρού καὶ τὸ Γκάντι ὀφείλεται λιγότερο σὲ σπάνιες δυνάμεις τοῦ Ἰνδικοῦ πολιτισμοῦ καὶ περισσότερο στὴν ἀποικιακὴ κυριαρχία τῶν Ἀγγλων. "Η ἔξωτερικὴ ἐπίδραση φαίνεται πάντως δτι εἶναι κύριος παράγοντας στὴ διαδικασία τῆς ἔθνικῆς ἀναγέννησης. "Εβραϊκὲς καὶ χριστιανικὲς ἐπιδράσεις ἔπαιξαν ρόλο, ὅταν ἡ Ἀραβία ἔξεγέρθηκε μὲ τὸν ἴσλαμισμό. Οἱ ἐλληνορωμαϊκὲς καὶ ἀραβικὲς ἐπιδράσεις ἔκαναν τὴν Εύρωπη νὰ ξυπνήσει ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἀποτελμάτωση. Δυτικὲς ἐπιδράσεις εύνόησαν τὴν ἔξελιξη στὴ Ρωσία, Ἰαπωνία καὶ σὲ διάφορες ἀσιατικὲς χῶρες. "Εχει μεγάλη σημασία ἀν ἡ ξένη ἐπίδραση δὲ γίνεται μὲ εὐθὺ τρόπο· γιατὶ ἡ ἀπλὴ εἰσαγωγὴ ξένων γλωσσῶν, ἔθιμων, τρόπων σκέψης ἡ μόδας δὲ βοηθάει ἐνα λαὸ στὴν ἀναγέννησή του. "Η ξένη ἐπίδραση ἔχει κυρίως ἀποτέλεσμα δτων βοηθάει στὴ δημιουργία μιᾶς πνευματικῆς μειονότητας, ἐκεὶ δπου πρῶτα δὲν ὑπήρχε καμιὰ ἡ δπου μιὰ ὑπάρχουσα πνευματικὴ μειονότητα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ ἐγκαθιδρυμένο καθεστώς. Τέτοιες μειονότητες μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τὸ ἀπαραίτητο μαζικὸ κίνημα γιὰ τὴν ἀναγέννηση — μὲ δλλα λόγια ἡ ξένη ἐπίδραση εἶναι ὁ πρῶτος κρίκος σὲ μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ γεγονότα ποὺ καταλήγουν συνήθως στὸ μαζικὸ κίνημα. Στὸ παράδειγμα τῆς Ἀραβίας ὁ θεωρητικὸς Μωάμεθ δέχτηκε ἔξωτερικὴ ἐπίδραση καὶ ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴν κυριαρχη τάξη. Δημιούργησε τὸν ἴσλαμισμό, ἐνα κίνημα τὸ δποῦ ἀναστάτωσε τὸν ἀραβικὸ κόσμο γιὰ πολὺ καιρό, ἀλλὰ δὲ μπόρεσε νὰ τὸν συνενώσει. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταρρύθμισης ἡ ἐλληνορωμαϊκὴ καὶ ἀραβικὴ ἐπίδραση εύνόησε τὴν ἐμφάνιση θεωρητικῶν, οἱ δποῦ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἔκκλησία καὶ ἀποξένωσε πολλοὺς ποὺ ἦταν παραδοσιακὰ τοποθετημένοι σὰν ἐκπρόσωποι τῆς κυριαρχης κα-

θολικῆς ἐκκλησίας. Ἐπ' αὐτὸν προῆλθε τὸ κίνημα τῆς μεταρρύθμισης ποὺ ξύπνησε τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ λήθαργο. Στὴν Ρωσίαν ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ ἐπίδραση — καὶ κυρίως ὁ μαρξισμὸς — ἀποχώρισε τοὺς μορφωμένους ἀπὸ τοὺς Ρομανόφ, καὶ τὸ μπολσεβικὸ κίνημα ποὺ ἀκολούθησε ἐργάζεται ἀκόμη γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἀπέραντης μοσχοβίτικης αὐτοκρατορίας. Στὴν Ἰαπωνία τὴν ξένη ἐπίδραση δὲν τῇ δέχτηκαν θεωρητικοί, ἀλλὰ πρακτικοὶ ἀνθρώποι, μεταξὺ τῶν δόποιων καὶ ὁ αὐτοκράτορας Μεϊτζί. Οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ εἶχαν τὴν φαντασίαν ποὺ ἔλειπε ἀπὸ τὸ Μεγάλο Πέτρο, καὶ σὰν ἀνθρώποι τῆς δράσης εἶχαν ἐπιτυχία, ἐκεῖ ὅπου αὐτὸς ἀπέτυχε. Ἡξεραν δὲν ἡ ἀπλὴ εἰσαγωγὴ ξένων ἔθιμων καὶ μεθόδων δὲ θὰ ξυπνοῦσε τὴν Ἰαπωνίαν οὕτε θὰ μποροῦσε σὲ λίγες δεκαετίες νὰ ἴσοφαρίσει τὴν καθυστέρηση αἰώνων. Κατάλαβαν δὲν ἡ θρησκευτικοποίηση θὰ τοὺς πρόσφερε ἀνεκτίμητη βοήθεια στὴν ἐκτέλεση τοῦ τεράστιου ἔργου τους. Τὰ μειονεκτήματα αὐτοῦ τοῦ κινήματος περιγράφτηκαν μὲ λεπτομέρεια σ' αὐτὸν τὸ βιβλίο — εἶναι δῆμας ἀμφίβολο ἂν κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ μαζικὸ κίνημα θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσει τὸν τεράστιο ἀθλο τῆς ἀναγέννησης τῆς Ἰαπωνίας ἢ τῆς Τουρκίας. Στὴν Τουρκία τὴν ἔξωτερην ἐπίδραση τῇ δέχτηκε ἔνας ἀνθρώπος τῆς δράσης — ὁ Κεμάλ Ατατούρκ — καὶ ὁ τελευταῖος κρίκος στὴν ἀλυσίδα τῶν γεγονότων ἦταν ἔνα μαζικὸ κίνημα.

Ο J. B. S. Haldane θεωρεῖ τὸ φανατισμὸ σὰν ἔνα ἀπὸ τὰ τέσσερα πιὸ σημαντικὰ φαινόμενα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος μεταξὺ τοῦ 3000 π.Χ. καὶ τοῦ 1400 μ.Χ.⁴⁴. Ο φανατισμὸς εἶναι μιὰ ἐβραϊκή-χριστιανικὴ ἐφεύρεση. Μᾶς φαίνεται παράξενο δὲν ὁ κόσμος βρῆκε σ' αὐτὴ τὴν ἀρρώστια τῆς ψυχῆς ταυτόχρονα κι ἔνα δργανο γιὰ νὰ ἀναστατώνει λαοὺς ἀπὸ τὸ θάνατο — ἔνα δργανο τῆς ἀνάστασης.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Μέρος Πρῶτο

- Πρόκειται γιὰ τὴν ἐργατικὴ κυβέρνηση τοῦ "Αττλη.
- E. H. Carr, Nationalism and After (New York : Macmillan Company, 1945), σελ. 20.
- Βλέπε κομμάτι 104.
- Henry David Thoreau, Walden, Modern Library edition (New York : Random House, 1937), σελ. 69.
- Alexis de Tocqueville, On the State of Society in France Before the Revolution of 1789 (London : John Murray, 1888), σελ. 198-199.
1. Μωυσῆς 11: 4, 6.
- Karl Polanyi, The Great Transformation (New York: Farrar and Rinehart, Inc. 1944), σελ. 35.
- Στὸ ίδιο, σελ. 40.
- Adolf Hitler, Mein Kampf (Boston : Houghton Mifflin Company, 1943), σελ. 105.
- Hermann Rauschning, The Conservative Revolution (New York : G. P. Putnam's Sons, 1941), σελ. 189.
- Thomas Gray, Letters, τόμος I, σελ. 137. 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸn Gamaliel Bradford στὸ Bare Souls (New York : Harper & Brothers, 1924), σελ. 71.
- Chaim Weizmann, Trial and Error (New York : Harper & Brothers, 1949), σελ. 13.
- H. Rauschning, Hitler Speaks (New York : G. P. Putnam's Sons, 1940), σελ. 134.
- Konrad Heiden, Der Fuehrer (Boston : Houghton Mifflin Company, 1944), σελ. 30.
- Fritz August Voigt, Unto Caesar (G. P. Putnam's Sons, 1938), σελ. 283.
- Carl L. Becker, The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers (New Haven : Yale University Press, 1932), σελ. 155.
- A. Mathiez, «Les origines de Cultes Révolutionnaires», σελ. 31. 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸ Carlton J. H. Hayes στὸ Essays on

- Nationalism (New York: Macmillan Company, 1926), σελ. 103.
18. Frantz Funck-Brentano, Luther (London : Jonathan Cape, Ltd., 1939), σελ. 278.
  19. H. G. Wells, The Outline of History (New York : Macmillan Company, 1922), σελ. 482-484.

Μέρος Δεύτερο

1. "Ενα εξαιρετικό παράδειγμα για τή διαμορφωτική έπιδραση τῶν ἀρίστων καὶ τῶν χειρίστων μᾶς προσφέρει ἡ γλώσσα. 'Η μεσαία τάξη ἐνδε λαοῦ πηγαίνει σύμφωνα μὲ τὸ λεξικό. Οἱ γλωσσικοὶ νεοτερισμοὶ ἔρχονται ἀπὸ τοὺς ἀρίστους — πολιτικούς, ποιητές, συγγραφεῖς, ἐπιστήμονες — καὶ ἀπὸ τοὺς, χειρίστους, ποὺ δημιουργοῦν τὴν καθομιλουμένη γλώσσα.
2. Carles A. καὶ Mary R. Beard, The Rise of American Civilization (New York: Macmillan Company, 1939), τόμος I, σελ. 24.
3. Angelica Balabanoff, My Life as a Rebel (New York : Harper & Brothers, 1938), σελ. 204.
4. Edward A. Ross, The Changing Chinese (New York : Century Company, 1911), σελ. 92.
5. Alexis de Tocqueville, On the State of Society in France Before the Revolution of 1789 (London : John Murray, 1888), σελ. 149.
6. Στὸ ίδιο, σελ. 152.
7. Lyford P. Edwards, The Natural History of Revolution (Chicago : University of Chicago Press, 1927), σελ. 70.
8. Ηρόδης Ρωμαίους, 8: 25.
9. I. A. R. Wylie, «The Quest of our Lives», Reader's Digest, Μάιος 1948, σελ. 2.
10. Crane Brinton, A Decade of Revolution (New York : Harper & Brothers, 1934), σελ. 161.
11. Ernest Renan, The Hibbert Lectures, 1880 (London : Williams and Norgate, 1898), Πρόλογος.
12. Ἐπίκτητος, Διατριβές, βιβλίο I, κεφ. 2.
13. Arthur J. Hubbard, The Fate of Empires (New York: Longmans, Green & Company, 1913), σελ. 170.
14. Ματθαῖος 10: 35-37.
15. Ματθαῖος 12: 47-49.
16. Ματθαῖος 8: 22.
17. Ματθαῖος 10: 21.
18. Kenneth Scott Latourette, The Chinese, their History and

- Culture (New York : Macmillan Company, 1946), τόμος I, σελ. 79.
19. Brooks Adams, The Law of Civilization and Decay (New York : Alfred Knopf, Inc., 1943), σελ. 142.
  20. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Nicolas Zernow, Three Russian Prophets (Toronto : Macmillan Company, 1944), σελ. 63.
  21. Peter F. Drucker, «The Way to Industrial Peace», Harper's Magazine, Νοέμβριος 1946, σελ. 392.
  22. K. S. Latourette, A History of the Expansion of Christianity (New York : Harper & Brothers, 1937), τόμος I, σελ. 164.
  23. Στὸ ίδιο, σελ. 23.
  24. Στὸ ίδιο, σελ. 163.
  25. C. J. H. Hayes, A Generation of Materialism (New York : Harper & Brothers, 1941), σελ. 254.
  26. H. G. Wells, The Outline of History (New York : Macmillan Company, 1922), σελ. 719.
  27. Theodore Abel, Why Hitler Came into Power (New York: Prentice-Hall, 1938), σελ. 150.
  28. Alexis de Tocqueville, διπώς παραπάνω, σελ. 152.
  29. Περισσότερα γιὰ τοὺς βετεράνους στὸ κομμάτι 38 καὶ γιὰ τὴ σύζητη ἀνάμεσα στὸ στρατὸ καὶ τὸ μαζικὸ κίνημα στὸ κομμάτι 64.
  30. H. Rauschning, Hitler Speaks (New York : G. P. Putnam's Sons, 1940), σελ. 268.
  31. Στὸ ίδιο, σελ.. 258.
  32. Miriam Beard, A History of the Businessman (New York : Macmillan Company, 1938), σελ. 462.
  33. «... λέγω ὑμῖν δτι χαρὰ ἔσται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ ἐνὶ ἀμαρτωλῷ ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα ἐννέα δυκαῖοις, οἵτινες οὐ χρέαν ἔχουσι μετανοίας». Λουκᾶς 15, 7. Τὸ ίδιο καὶ στὸ Ταλμούδ (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Joseph Klausner στὸ Jesus of Nazareth, σελ. 380). «Ο δικαιος δὲν είναι ἀξιος νὰ σταθεῖ ἐκεὶ διου στέκεται ὁ ἀμαρτωλὸς ποὺ έχει μετανοήσει».
  34. Γράμμα στὸ περιοδικὸ «Life», 23-12-1946, γραμμένο ἀπὸ τὸν R. S. Aldrich.
  35. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Brooks Adams, The Law of Civilization and Decay (New York : Alfred Knopf, Inc., 1943), σελ. 144.

Μέρος Τρίτο

1. «'Απὸ τοὺς βορειοαμερικανοὺς Ἰνδιάνους, ἔκεινοι ποὺ εἶχαν ἓνα ιδιαιτερο αἰσθημα τῆς ἐνότητας ήταν καὶ οἱ πιὸ φιλοπόλεμοι».

- W. G. Sumner, War and Other Essays (New Haven : Yale University Press, 1911), σελ. 15.
2. Christopher Burney, The Dungeon Democracy (New York : Duell, Sloan & Pearce, 1946), σελ. 147. Γιὰ τὸ ίδιο θέμα Odd Nansen, From Day To Day (N. York : G. P. Putnam's Sons, 1949), σελ. 335· ἐπίσης Arthur Koestler, The Yogi and the Commissar (New York : Macmillan Company, 1945), σελ. 178.
  3. E. Renan, History of the People of Israel (Boston : Little, Brown & Company, 1888-1896), τόμος III, σελ. 416.
  4. John Buchan, Pilgrim's Way (Boston : Houghton Mifflin Company, 1940), σελ. 183.
  5. Ἐκκλησιαστής 1: 10.
  6. Ἐκκλησιαστής 1: 9.
  7. Ἐκκλησιαστής 9: 4, 5, 6.
  8. Αὐτὴ ἡ ἀνησυχητικὴ ἀλήθεια καθρεφτίζεται σ' ἔνα γράμμα ἀπὸ τὴ Νορβηγία, γραμμένο τὸν καιρὸν τῆς γερμανικῆς κατοχῆς : «Τὸ κακὸ μὲ μᾶς εἶναι διὰ εἰχαμε εύνοηθεῖ τόσο πολὺ μὲ δλους τοὺς τρόπους, ὡστε πολλοὶ ἀπὸ μᾶς εἰχαν χάσει τὸ ἀληθινὸν αἰσθημα τῆς αὐτοθυσίας. Ἡ ζωὴ ήταν τόσο εὐχάριστη γιὰ ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὡστε αὐτοὶ ήταν ἀπρόθυμοι νὰ τῇ ριψοκινδυνεύσουν. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. D. Barry στὴν ἐφημερίδα «The San Francisco News», 22 Ιουνίου 1940.
  9. Πρὸς Κορινθίους 1: 28.
  10. Ἰωβ 2: 4.
  11. Luther, «Table Talk, Number 1687». Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν F. Funck-Brentano, Luther (London : Jonathan Cape, Ltd., 1939), σελ. 246.
  12. Henri L. Bergson, The Two Sources of Morality and Religion (New York : Henry Holt & Company, 1935).
  13. Pascal, Pensées.
  14. Thomas a Kempis, Of the Imitation of Christ (New York : Macmillan Company, 1937), κεφ. III.
  15. Pascal, Pensées.
  16. Konrad Heiden, Der Fuehrer (Boston : Houghton Mifflin Company, 1944), σελ. 758.
  17. Pascal, Pensées.
  18. History of the Communist Party (Moscow, 1945), σελ. 355. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν John Fischer, Why They Behave Like Russians (New York : Harper & Brothers, 1947), σελ. 236.
  19. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Emile Cailliet, The Clue to Pascal (Toronto : Macmillan Company, 1944).
  20. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Michael Demiashkevich, The National Mind (New York: American Book Company, 1938), σελ. 353.
  21. Fédor Dostoyevsky, The Idiot, μέρος IV, κεφ. 7.
  22. Ernest Renan, δπως παραπάνω, τόμος V, σελ. 159.
  23. Harold Ettlinger, The Axis on the Air (Indianapolis : Bobbs-Merrill Company, 1943), σελ. 39.
  24. Ὁμηρος, Ἰητάδα M 322-328 (μετάφρ. Ἀλ. Πάλλη).
  25. Alexis de Tocqueville, Recollections (New York : Macmillan Company, 1896), σελ. 52.
  26. Heinrich Heine, Religion and Philosophy in Germany (London : Trübner & Company, 1882), σελ. 89.
  27. Hermann Rauschning, Hitler Speaks (New York : G. P. Putnam's Sons, 1940), σελ. 234.
  28. F. A. Voigt, Unto Caesar (New York: G. P. Putnam's Sons, 1938), σελ. 301.
  29. A. Hitler, Mein Kampf (Boston : Houghton Mifflin Company, 1943), σελ. 118.
  30. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν H. Rauschning, Hitler Speaks (New York: G. P. Putnam's Sons, 1940), σελ. 234.
  31. Στὸ ίδιο, σελ. 235.
  32. Βλέπε κομμάτι 100.
  33. C. Brinton, The Anatomy of Revolution (New York : W.W. Norton & Company, Inc., 1938), σελ. 62.
  34. Στὸ ίδιο.
  35. Στὸ ίδιο.
  36. «Οταν δὲ Γιάν Χούς εἰδε μιὰ γριὰ νὰ σέρνει ἔνα δεμάτι ξύλα, γιὰ νὰ τὸ ρίξει στὴ φωτιὰ ποὺ θὰ τὸν ἔκαιγαν, ἀναφένησε : «Ο sancta simplicitas!». Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. Renan, The Apostles (Boston : Roberts Brothers, 1898), σελ. 43.
  37. H. Rauschning, Hitler Speaks (New York : G. P. Putman's Sons, 1940), σελ. 235.
  38. A. Hitler, δπως παραπάνω, σελ. 351.
  39. Pascal, Pensées.
  40. Luther, «Table Talk, Number 2387 a-b.». Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Frantz Funck-Brentano, Luther (London : Jonathan Cape, Ltd., 1939), σελ. 319.
  41. Βλέπε κομμάτι 60.
  42. Ματθαῖος 5.
  43. Fédor Dostoyevsky, The Possessed, μέρος II, κεφ. 6.
  44. A. Hitler, δπως παραπάνω, σελ. 171.
  45. Ernest Renan, History of the People of Israel (Boston : Little, Brown & Company, 1888-1896), τόμος I, σελ. 130.
  46. Ὁ Ἰταλὸς ὑπουργὸς τῆς Παιδείας τὸ 1926. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Julien Benda, The Treason of the Intellectuals (New York:

- William Morrow Company, 1928), σελ. 39.
47. Niccolo Machiavelli, *The Prince*, κεφ. VI.
48. The Goebbels Diaries (Garden City : Doubleday & Company, Inc., 1948), σελ. 460.
49. Στὸ ίδιο, σελ. 298.
50. Guglielmo Ferrero, *Principles of Power* (New York : G. P. Putnam's Sons, 1942), σελ. 100.
51. E. Renan, *The Poetry of the Celtic Races* (London : W. Scott, Ltd., 1896), essay on Islamism, σελ. 97.
52. K. S. Latourette, *A History of the Expansion of Christianity* (New York : Harper & Brothers, 1937), τόμος I, σελ. 164.
53. K. S. Latourette, *The Unquenchable Light* (New York : Harper & Brothers, 1941), σελ. 33.
54. C. R. Haines, *Islam as a Missionary Religion* (London : Society for Promoting Christian Knowledge, 1889), σελ. 206.
55. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Frantz Funck-Brentano, *Luther*, σελ. 260.
56. G. Ferrero, *The Gamble* (Toronto : Oxford University Press, 1939), σελ. 297.
57. Crane Brinton, *A Decade of Revolution* (New York: Harper & Brothers, 1934), σελ. 168.
58. «Dominic», Encyclopaedia Britannica.
59. A. Hitler, *Mein Kampf*, σελ. 171.
60. Στὸ ίδιο, σελ. 188.
61. Jacob Burckhardt, *Force and Freedom* (New York: Pantheon Books, 1943), σελ. 129.
62. Francis Bacon, «Of Vicissitude of Things», *Bacon's Essays, Everyman's Library edition* (New York : E. P. Dutton & Company, 1932), σελ. 171.
63. John Morley, *Notes on Politics and History* (New York : Macmillan Company, 1914), σελ. 69-70.
64. Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel* (New York: Harper & Brothers, 1938), σελ. 156.
65. Frank Wilson Price, «Sun Yat-sen», *Encyclopaedia of the Social Sciences*.
66. Leo XIII, *Sapientiae Christianae*. Κατὰ τὸ Λούθηρο ἡ ἀνυπακοή εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀμαρτία ἀπὸ τὸ φόνο, τὴν ἀπώλεια τῆς παρθενίας, τὴν κλοπὴν καὶ τὴν ἀνειλικρίνεια. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Jerome Frank, *Fate and Freedom* (New York: Simon and Schuster, Inc., 1945), σελ. 281.
67. 1. Μωυσῆς 11: 4.
68. Hermann Rauschning, *The Revolution of Nihilism* (Chicago : Alliance Book Corporation, 1939), σελ. 48.
69. Στὸ ίδιο, σελ. 40.

70. E. Renan, *Antichrist* (Boston : Roberts Brothers, 1897), σελ. 381.
71. Montaigne, *Essays, Modern Library Edition* (New York: Random House, 1946), σελ. 381.
72. «Ἐνας νεαρὸς ναῖτη πρὸς τὸν I. A. R. Wylie λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. I. A. R. Wylie, «The Quest of our Lives», Reader's Digest, Μάιος 1948, σελ. 2.

Mέρος Τέταρτο

1. G. E. G. Catlin, *The Story of the Political Philosophers* (New York: McGraw-Hill Book Company, 1939), σελ. 633.
2. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν A. de Tocqueville, *Recollections* (New York, Macmillan Company, 1896) σελ. 331.
3. Multatuli, Max Havelaar (New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1927). Εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν D. H. Lawrence.
4. Bertrand Russel, *Proposed Roads to Freedom* (New York: Blue Ribbon Books, 1931), εἰσαγωγή, σελ. VIII.
5. H. D. Thoreau, *Walden, Modern Library edition* (New York: Random House, 1937), σελ. 70.
6. Στὸ γράμμα μὲ τὸ ὄποιο ἔστελνε τὶς Θέσεις του στὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Μάντζ. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Frantz Funck-Brentano, *Luther*, σελ. 65.
7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. Frank, *Fate and Freedom*, σελ. 281.
8. Στὸ ίδιο, σελ. 133.
9. «Reformation», Encyclopaedia Britannica.
10. René Fülop Miller, *Leaders, Dreamers and Rebels* (New York : The Viking Press, 1935), σελ. 85.
11. E. Renan, *Antichrist* (Boston : Roberts Brothers, 1897), σελ. 245.
12. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*. Συντομευμένη ἀπὸ τὸν D. C. Somervell (Toronto : Oxford University Press, 1947), σελ. 423.
13. C. J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York : R. R. Smith, 1931), σελ. 294.
14. Pascal, *Pensées*.
15. 'Ο Demaree Bess ἀναφέρει τὰ λόγια ἐνδε 'Ολλανδοῦ τραπεζίτη τὸ 1941 : «Δὲ θέλομε νὰ γίνομε μάρτυρες περισσότερο ἀπ' δ, τι ἐπιθυμοῦν ἄλλοι σύγχρονοι λαοί» «The Bitter Fate of Holland», Saturday Evening Post, 1-2-1941.

16. William Butler Yeats, «The Second Coming», Collected Poems (New York : Macmillan Company, 1933).
17. Βλέπε κομμάτι 27.
18. Fëdor Dostoyevsky, The Brothers Karamazov, βιβλίο V, κεφ. 5.
19. Petel Viereck, Metapolitics (New York : Alfred A. Knopf, 1941), σελ. 156 καὶ 170.
20. Hans Bernd Gisevius, To the Bitter End (Boston : Houghton Mifflin Company, 1947), σελ. 121-122.
21. H. R. Trevor-Roper, The Last Days of Hitler (New York : Macmillan Company, 1947), σελ. 4.
22. Τόσο δ λούθηρος δυν καὶ δ Καλβίνος «έπιθυμοῦσαν νὰ δημιουργήσουν μιὰ νέα ἐκκλησιαστικὴ ἔξουσια, πιὸ ἴσχυρή, πιὸ δικτατορική, πιὸ ἀπαιτητικὴ καὶ πιὸ πρόθυμη γιὰ τὴν καταδίωξη τῶν αἱρετικῶν ἀπ' δ, τι ήταν ἡ καθολικὴ ἐκκλησία». J. Franck, Fate and Freedom, σελ. 283.
23. John Maynard, Russia in Flux (London : Victor Gollancz, Ltd., 1941), σελ. 19.
24. John Addington Symonds, The Fine Arts «Renaissance in Italy» series (London : Smith, Elder & Company, 1906), σελ. 19-20.
25. A. Hitler, Mein Kampf (Boston : Houghton Mifflin Company, 1943), σελ. 105.
26. Βλέπε κομμάτι 85.
27. Σὲν παράδειγμα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ σταδιοδρομίες τοῦ Milton καὶ τοῦ Bunyan, τοῦ Koestler καὶ τοῦ Silone.
28. Leon Trotsky, The History of the Russian Revolution (New York : Simon and Schuster, Inc., 1932), πρόλογος.
29. «Ο Ναπολέοντας ἔγραψε στὸν ἀρχηγὸ τῆς δαστυνομίας του καὶ τὸν φωτοῦσε, γιατὶ στὴν αὐτοκρατορία δὲν ὑπάρχει ἀνθηρὴ λογοτεχνία καὶ τὸν διέταξε νὰ φροντίσει νὰ ὑπάρξει λογοτεχνία». Jacques Barzun, Of Human Freedom (Boston : Little, Brown & Company, 1939), σελ. 91.
30. «John Milton», Encyclopaedia Britannica.
31. Pirke Aboth, The Sayings of the Jewish Fathers (New York: E. P. Dutton & Company, Inc., 1929), σελ. 36.
32. Eva Lips, Savage Symphony (New York : Random House, 1938), σελ. 18.
33. 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν J. A. Cramb, The Origins and Destiny of Imperial Britain (London : John Murray, 1915), σελ. 216.
34. Σ' ἓνα γράμμα στὸ φίλο του Prent. 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν James Hastings Nichols στὴν εἰσαγωγὴ του στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ Force and Freedom τοῦ Jacob Burckhardt (New York :

- 60
- Pantheon Books, 1943), σελ. 40.
  35. E. Renan, History of the People of Israel (Boston, 1888-1896), τόμος V, σελ. 360.
  36. A. Balabanoff, My Life as a Rebel (New York, 1938), σελ. 281.
  37. 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν W. R. Inge, «Patriotism», Nineteen Modern Essays, έκδ. W. A. Archbold (New York: Longmans, Green & Company, 1926), σελ. 213.
  38. John Maynard, Russia in Flux (London, 1941), σελ. 29.
  39. «Η ἀντίσταση τῶν χριστιανῶν ἐνάντια στὴν ἔξουσία ἡταν πραγματικὰ περισσότερο ἀπὸ ἡρωική, ἀλλὰ δὲν ἡταν ἡρωική». J. R. Seeley, Lectures and Essays (London : Macmillan, 1895), σελ. 81.
  40. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἡττα στὴν Ἰένα δ Hardenberg εἶπε στὸ βασιλιά τῆς Πρωσίας: «Μεγαλείστατε, αὐτὸ ποὺ ἔκανε δ γαλικάς λαδὸς ἀπὸ μόνος του, πρέπει σὲ μᾶς νὰ γίνει ἀπὸ τὴν κυβέρνηση».
  41. Fëdor Dostoyevsky, The Possessed, Modern Library edition (New York : Random House, 1936), σελ. 698.
  42. José Ortega y Gasset, The Modern Theme (New York : W. W. Norton & Company, 1931), σελ. 128.
  43. Βλέπε κομμάτι 104 καὶ ἐπόμενα.
  44. J. B. S. Haldane, The Inequality of Man (New York: Famous Books, Inc., 1938), σελ. 49.

KΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Ντέσμοντ Μόρρις

‘Ο Ἀνθρώπινος Ζωολογικός κῆπος

Φρόμ - ”Αντλερ - Μαρκούζε -

Κρισιαμούρτι:

‘Αγάπη (δοκίμια)

Άλμπέρ Καμύ

‘Ο ἐπαναστατημένος ἄνθρωπος

‘Ο μύθος τοῦ Σίσυφου

Ἐρνεστ Φίσερ

‘Η ἀναγκαιότητα τῆς τέχνης

Γιάννη Κορδάτου

‘Ιστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς

Φιλοσοφίας

‘Αρχαῖες Θρησκείες καὶ χριστιανισμός

‘Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ

Κινήματος

‘Ιστορία τοῦ Γλωσσικοῦ μας Ζητήματος

‘Η Παλαιά Διαθήκη στὸ φῶς τῆς

κριτικῆς

‘Ιστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος στήν

‘Ἑλλάδα

Τ’ Ἀμπελάκια καὶ δὲ Μύθος γιά τό
συνεταιρισμό τους

‘Ακμή καὶ παρακμή τοῦ Βυζαντίου

‘Αρχαία τραγωδία καὶ κωμῳδία

Δημοτικισμός καὶ λογιωτατισμός

Τά τελευταῖα χρόνια τῆς Βυζαντινῆς

Αὐτοκρατορίας

‘Ησούς Χριστός καὶ χριστιανισμός

(τόμοι 2)

Εἰσαγωγή εἰς τήν Νομικήν Ἐπιστήμην

Βίλχελμ Ράιχ

‘Η μαζική ψυχολογία τοῦ φασισμοῦ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ

ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 1 ΑΘΗΝΑ 143

ΤΗΛ. 36.18.502–36.06.313

Ο ΦΑΝΑΤΙΚΟΣ

Είναι
ενας ἀπογοητευμένος ἄνθρωπος
ενας ἀποτυχημένος
ενας ἀνεπιθύμητος
ενας βαριεστημένος
ενας φτωχός, ἀπροσάρμοστος, φίλαυτος
ενας φιλόδοξος
ενας ἀμαρτωλός
ενας ἔνοχος
ενας ποὺ θέλει νὰ λατρεύει καὶ νὰ ὑπηρετεῖ
      ενα δαιμονα ἢ ενα θεὸ
ενας ἐχθρὸς τῶν πραγμάτων ὅπως ἔχουν τώρα
ενας ποὺ ἀποβάλλει τὸ ἐγώ του καὶ χάνεται
      μέσα σ' ενα μαζικό κίνημα, γιὰ νὰ ὑπηρε-
      τήσει μιὰ «ίερὴ ὑπόθεση»